

4724
886.09

ПАВЛЕ ПОПОВИЋ

ИЗ КЊИЖЕВНОСТИ

ТРЕЋА СВЕСКА

ЈУГОСЛОВЕНСКА КЊИЖЕВНОСТ КАО ЦЕЛИНА. — ВУК
КАРАЏИЋ. — ПЕТАР ПЕТРОВИЋ ЊЕГОШ. — ЉУБОМИР
НЕНАДОВИЋ. — СТОЈАН НОВАКОВИЋ. — ЈЕДАН СТАРИ
КЊИЖЕВНИ ЛИСТ. — СВЕТОМИР НИКОЛАЈЕВИЋ.

БЕОГРАД
ИЗДАВАЧКА КЊИЖАРНИЦА ГЕЦЕ КОНА
1, КНЕЗ МИХАИЛОВА УЛИЦА 1.
1926.

ЧУВАЈТЕ НЬИГУ!

Број читања

ЧИТАЛАЦ

2286

ИТАЛАЦ
Тюшовъ Павле

886.09

Занимање

Из книжечки

Адреса

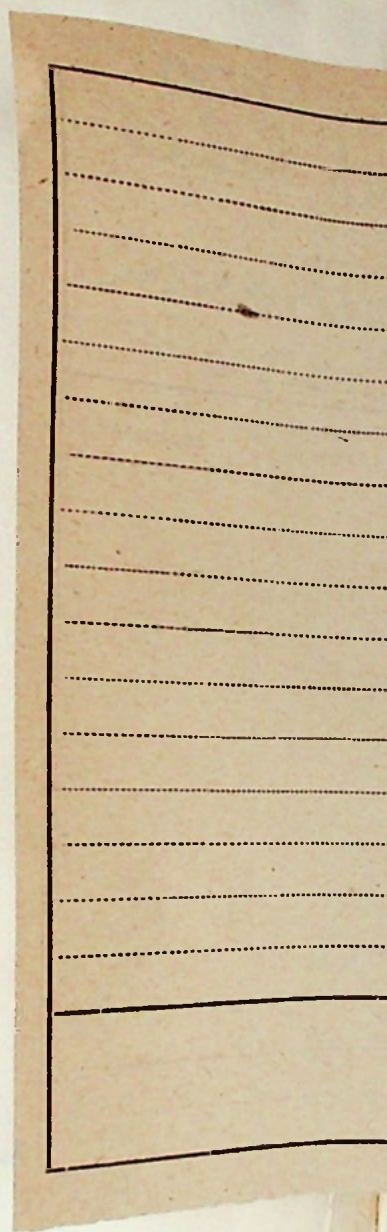
Beograd 1926

Сигнатура
книге

Датум
враћања

Сигнатура
книге

Датум
враћања

ИЗ КЊИЖЕВНОСТИ

ТРЕЋА СВЕСКА

ОД ИСТОГ ПИСЦА

—••••—

О ГОРСКОМ ВИЈЕНЦУ, II издање 1 књ.

ИЗ КЊИЖЕВНОСТИ, I свеска:

Проучавање српске књижевности. —
Марин Држић. — Српске народне
приповетке. — Јоаким Вујић. — Дум
Иван Стојановић. — Чедомил Мп-
јатовић. 1 књ

ИЗ КЊИЖЕВНОСТИ, II свеска:

Из наших народних приповедака. —
Фрања Прешерн. — Матија Бан. —
Анђун Фабрис. — Урош Тројановић.
— Миша Калић. — Алфред Јенсен.
— Никола Аншула. — и др. 1 књ.

ПРЕГЛЕД СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ VI издање 1 књ.

JUGOSLOVENSKA KNJIŽEVNOST III издање . 1 књ.

ПРИПОВЕТКА О ДЕВОЈЦИ БЕЗ РУКУ . . . 1 књ.

JUGOSLAV STORIES (The Interracter Series) New
York, Duffield and Co:

The first matins with my father (Laza-
rević). — Kanjoš Macedonović (Ljubiša).
— Vidosava Brankovićeva (Jovanović).
— The first furrow (Glišić). — By the
well (Lazarević). — The Kum's curse
(Veselinović). — Povareta (Matavulj).
— Hodja Saleek (Ćorović). — Eternity
(Veselinović). 1 књ.

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА

ГРАДА ПЕСОВЦА

Бр.

4724

Струка

886.09

ПАВЛЕ ПОПОВИЋ

ИЗ КЊИЖЕВНОСТИ

ТРЕЋА СВЕСКА

ЈУГОСЛОВЕНСКА КЊИЖЕВНОСТ КАО ЦЕЛИНА. — ВУК
КАРАЏИЋ. — ПЕТАР ПЕТРОВИЋ ЊЕГОШ. — ЉУБОМИР
НЕНАДОВИЋ. — СТОЈАН НОВАКОВИЋ. — ЈЕДАН СТАРИ
КЊИЖЕВНИ ЛИСТ. — СВЕТОМИР НИКОЛАЈЕВИЋ.

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
ГРАДА ПЕСОВЦА

Бр.

4724

Одељење

Струка

БЕОГРАД

ИЗДАВАЧКА КЊИЖАРНИЦА ГЕЦЕ КОНА

1, кнез михаилова улица, 1.

1926.

НАРОДНА СБОРНА
НАРОДНА СБОРНА
НАРОДНА СБОРНА

НАРОДНА СБОРНА

НАРОДНА СБОРНА
НАРОДНА СБОРНА

НАРОДНА СБОРНА
НАРОДНА СБОРНА

Ка шрећој свесци.

Чланци који су у овој свесци били су раније штампани у „Гласу“ Српске Краљевске Академије, „Српском Књижевном Гласнику“ и издањима Српске Књижевне Задруге. Они су сад прегледани, каткад скраћени, каткад допуњени. Највише је допуњен последњи; у време кад је писан није се имало прилике прочитати све што је било потребно тога ради; сад је то учињено.

Београд, септембра 1925.

П. П.

САДРЖАЈ.

—*—

<i>Југословенска књижевност као целина</i>	<i>1</i>
<i>Вукова „Црна Гора“</i>	<i>56</i>
<i>Млади Његош</i>	<i>81</i>
<i>Љубомир Ненадовић као путописац</i>	<i>99</i>
<i>Стојан Новаковић и његов рад на лепој књи- жевности</i>	<i>148</i>
<i>Један стари књижевни лист (Вила 1865 – 1868)</i>	<i>197</i>
<i>Светомир Николајевић</i>	<i>220</i>

НАПОМЕНА: Чланак *Стојан Новаковић* изашао је у *Споменици Стојана Новаковића*, Београд, С. К. Задруга, 1921.

ЈУГОСЛОВЕНСКА КЊИЖЕВНОСТ КАО ЦЕЛИНА*)

I

„Југословенска књижевност као целина“ наслов је можда нешто неодређен и широк, али ја под њим разумем једно питање о научној класификацији у историји југословенске књижевности, боље рећи, питање о подели на периоде у њој.

Како ћемо поделити нашу књижевност на периоде? Органска подела може бити ако је наша књижевност органска целина, а је ли она то? Је ли наша целокупна књижевност Срба, Хрвата и Словенаца, од свога почетка до данас, једна књижевност или су то три засебне? Има ли у њој јединства? Ако га нема, или нема потпуно, има ли бар јединства критерија по којем бисмо је ипак могли органски делити на периоде? Нека су се поједини делови наше заједничке отаџбине и засебно развијали у овом или оном времену, може ли се у њиховим књижевностима наћи заједничких црта да би се постигло јединство критерија? Можемо ли уопште нашу књижевност поделити на периоде тако да ти периоди у исто време обухватају сву нашу књижевну радњу широм целе наше земље, или се морамо, хтели не хтели, ограничити на то да

*) Приступна академска беседа на свечаном скупу С. К. Академије 11. фебруара 1922.

излажемо њене српске, хрватске и словеначке делове сваки засебно?

Одговор је, изгледа, прост и негативан. Наша књижевност није као друге, велике светске књижевности — енглеска, француска, — које представљају одишта целине. Ове су књижевности засебни организми који су имали своје природно развијање. Код њих је цео народ учествовао у књижевности и у свима периодама њеним, и увек је књижевност била својина целе земље и свих крајева. То није наш случај. Срби, Хрвати и Словенци имали су великим делом сваки свој засебни живот и историју, и то се осећа и у њиховој књижевности. Ми тек сад постајемо један народ, и у будућности надам се да ћемо то и бити. Али до сада кроз нашу прошлост ми нисмо имали много заједничкога — при свем томе што смо нешто и имали, нарочито у новије доба — па то нисмо имали ни у књижевности. Према томе, проблем о класификацији наше књижевности нарочито је тежак.

Он је и тежи него што би по досадањем изгледало. Нису само књижевности свакога од наша три племена биле одвојене у прошлости; и у књижевности једног истог племена постоји та подвојеност. Стара неманићска књижевност стоји без везе са новом српском књижевношћу, стара глаголска без везе са новом хрватском. Имате, после, дубровачку књижевност која је засебна целина; имате и књижевност Босне која је у једно време такође своја целина; имате и нарочиту књижевност Славоније у извесно доба; тако и Далмације, и скоро свакога града у њој, и свакога острва. Уз то, да би се целина још више покварила и у сасвим другом погледу, имате и народну усмену књижевност, која се развијала врло независно од писане књижевности, и коју не можемо згодно унети ни у

једач период ове. Све је исцепкано, разбијено и раздробљено у нашој књижевности, као што је раздробљено, разбијено и исцепкано и у нашој историји. Давно, пре шездесет година, један мали америчански књижевник Џ. Ф. Комфорт, пишући један чланак о „илирској књижевности“, био је изненађен нашом узнемиреностом и неправилном прошлосту, и налазио је њен узрок у нашем географском положају, у земљама које смо населили, и које он карактерише као „бојно поље народа и религија“. Он пореди наш положај с положајем оних што су зидали Помпеју на подножју Везува. „Да се уопште — каже он за нашу књижевност — једна књижевност и могла развити у таквим приликама, право је чудо“. А какво би тек чудо било, додајемо ми, да нам је књижевност поврх свега имала и правилан развој?

Један би закључак био — кад се наша књижевност већ развијала по покрајинама и покрајиницама — чинити излагање по тим малим скупинама, усвојити једну регионалну класификацију, не по периодима него по покрајинама. Тако се у највише случајева данас и ради. То се и препоручује каткад од стране критике. Таква подела има и своју традицију, а људи не воле да им се традиција квари. Најпосле, она се практикује и у другим књижевностима. У талијанској књижевности имате сицилијански круг, напуљски круг, и друге. У немачкој имате шлеску школу, швајцарску, саксонску, итд. Италија и Немачка такође су недавно извршиле своја уједињења као и наша држава; у прошлости су биле скуп засебних покрајина и државица, као и наша краљевина; кад се на њихове књижевности примењује регионално мерило, може и на нашу; то је у природи ствари, и против тога не може нико имати ништа.

Али ако смо се и развијали по покрајинама, није могуће — ја држим — да су сви ти развоји били без додирних тачака, без црта које су свима заједничке. Што смо у Италији и Немачкој опазили разне покрајинске кругове, тај случај не значи да у књижевностима тих земаља вреди само регионално мерило. Напуљски круг је у потпуној духовној вези са осталим талијанским књижевним круговима, и Санацарова *Аркадија* је одмах постала својина целе талијанске књижевности Препорођаја. Швајцарска и саксонска школа само су две књижевне странке једне исте књижевности: — Бодмер и Готшед борили су се о принципе и утицаје који важе за целу немачку књижевност. Поред свих покрајинских школа, немачка и талијанска књижевност представљају свака по једну целину, и историје тих књижевности представљају органске класификације.

Није могуће, дакле, да у земљама где су услови мање више исти као и у нас, буде дружбије и боље него код нас; да тамо покрајинске књижевности имају заједничке црте а код нас не. Није могуће ни то да нема ни једног периода наше књижевности који се не би дао објаснити каквим великим домаћим историским покретом. И није, најпосле, могуће да се други периоди не могу обухватити каквим великим покретом са стране. Све су туђе књижевности у појединим временима биле везане за опште интелектуалне покрете европске, а само наша да стоји независно од њих, као да је расла и развијала се у другом неком свету, ван Европе негде!

Ја одиста држим да се и за нашу књижевност, и то за цело трајање њено од постања до данас, може наћи једна боља класификација,

и ја ћу је одмах и изложити. Правог и потпуног јединства у њој нећемо, додуше, дуго наћи, али ћемо се 1) приближити једној органској подели на периоде, и подвести наше племенске и покрајинске књижевности под велике заједничке рубрике духовних и интелектуалних покрета, светских или домаћих; и 2) наћи тенденцију и црте јединства, нешто у старијим али нарочито у новијим временима.

II

Има најпре *Средњи Век* Епоха коју уопште називамо овим именом, представља, додуше, један комплекс разних струја и утицаја, али је за све књижевности примљена та рубрика, то име и опсег, па се то има узети и за нашу књижевност с истим правом. Наш Средњи Век, у своме постану, показује уз то нарочиту црту књижевног јединства у нашем народу. Први је почетак посве један, за цео наш народ и све наше земље. Можда су сами Ђирило и Методије, а свакако су ученици њихови лично дошли у наше земље, — ко у Београд, ко у Македонију, ко на Јадран, — да ту „поджегу“ „огањ свети на олтару“ наше прве цркве и књижевности. Доцније је дошла велика шизма, и поделила нас на две половине, источну и западну, сферу Византије и сферу Рима, али обе половине иду једним правцем, стварају две књижевне гране истог карактера — црквеног, религиозног, феудалног, назовите га како хоћете — али тек истог. То су две упоредне целине, јабука пресечена на пола.

Долази *Препорођај*; све га књижевности имају, има ли га наша? Има, несумњиво, у Дубровнику и Далмацији; то не треба доказивати. Само, то је и све што имамо од овог великог

покрета. Најмањи део наших земаља, периферија њихова, и не сва, једина учествује у њему, а цео остали комплекс њихов, срж и срце наше отаџбине, остаје изван њега, нетакнуто. Али уз Препорођај иде и Реформа; то су две гране једног покрета, две сестре како је неко на страни рекао, брат и сестра како бисмо ми могли рећи. Ми имамо и Реформу: — у Словеначкој, Истри и делу Хрватског приморја, с Трубарем и његовим кругом; — у Хрватској и Међумурју такође (крugови у Неделишћу и Вараждину). При Реформи имамо и црту јединства као и у почетку Средњег Века: познато је да је Трубар начинио прву југословенску заједницу тиме што је узео за своје помагаче и људе из Истре, из Далмације, из Босне, и чак из Србије, поред Словенаца и Хрвата, и што је своје књиге штампао у свима југословенским буквицама. Ипак ни са Реформом нисмо обухватили много од наших земаља; сем нешто северозападних крајева у којима се она јавила, главни комплекс наше територије остао је и даље слободан од ње. По највећим нашим покрајинама ширила се и даље стара ћириловска књижевност и по једном мањем делу стара глаголска, и оне су обе чисте и од Препорођаја и од Реформе. Њих не можемо подвести ни под један, ни под други покрет. Оне представљају и даље Средњи Век. Оне су наставак једног старијег времена, закржљала грана једног истог књижевног стабла којег су друге гране, напротив, остале младе и пуне живота; сличних примера има у свима књижевностима. Ипак, оне се везују једним спољашњим знаком за Препорођај; то је *шtamла*, једина тековина овог великог доба којом су се оне користиле.

Довде је све ишло лако. Али сад долази

једно доба које је здраво тешко класификовати. То је — назовите га — *позније* или *прелазно доба*, које би почињало негде при крају XVI века а свршавало би се око средине XVIII века од прилике. Код западних народа, модерно доба почиње, или се рачуна да почиње, од Препорођаја и Реформе, и развија се правилно из та два велика покрета; код нас, где смо видели шта ти покрети значе, на модерно доба ће се још дуго чекати, све до друге половине XVIII века. Валтер Петер, у своме есеју о Пику дела Мирандола, рекао је овако: „што је Препорођај XV века... хтео да учини, и што је учинио само непотпуно и погрешно, то је извршено оних што се назива *просвећеност* XVIII века“. Ако је и за кога то тачно, јесте за нас, чије модерно доба у ствари почињу Доситије, бискуп Врховац, барон Зојс. Време од два столећа које смо означили као позније или прелазно доба, због тога и јесте тешко за класификацију. У свима историјама књижевности оно је највише лишено органске везе; стручњацима је та ствар довољно позната.

Ипак ми мислимо да је класификација и ту могућа. И ту ћемо наћи две велике рубрике, као што смо за век Препорођаја нашли Препорођај и Реформу. То су: 1) нова српска патриаршија, и 2) католичка реакција; прва би обухватила наше источне, друга наше западне земље. Те две рубрике, ја мислим, још боље обухватају нашу књижевну радњу него прве две.

III

Свакоме је позната велика важност коју има *нова српска патриаршија* (1557—1766), и ја сам и сам у једном свом спису¹⁾ имао при-

¹⁾ *Српска Македонија*.

лике да је нагласим. Али ја држим да се њена важност простира и на нашу књижевност. Цео рад на ћириловској књижевности за ових двеста девет година може се свести, бар у главним линијама, на рад обновљене, Макаријеве патриаршије. Додуше, она није духовни покрет, али је духовна организација, а то је за наш циљ скоро свеједно.

Кад је Макарије око средине XVI века обновио стару патриаршију, он је одмах почео обнову онога што је остало најдрагоценије из периода Неманића. Ресторација, зидање и живописање манастира и цркава, били су први на дневном реду, и по старим записима може се избројати да је за првих двадесет и пет година патриаршије подигнуто или ресторисано девет манастира и цркава, што, наравно, није мало, кад се све узме у обзир. Али су Макарије и његови први последници, сем манастира, мислили и на књиге, које су им требале исто колико и цркве. Занимљиво је да су први пакети књига који су донесени из Русије, донесени баш у првој години патриаршије. Занимљиво је да се у тој истој години обновила и одмах прорадила стара запуштена штампарија милешевска, и да су за даљих пет година још две нове штампарије основане. У првим годинама патриаршије ми видимо и једну књижу у Скопљу, прву ваљда за коју знамо. Ми се ретко питамо како су наши људи XVI и XVII века гледали на множину старих рукописа који су по манастирима и иначе остали од времена Неманића, али је ван сваке сумње да би одговор гласио да су је гледали са великим поштовањем: то је било једно богато наслеђе једнога срећнога доба. Патриарси су морали пазити и на рукописе, не само на нове књиге, и они су их сигурно скупљали, чистили, повезивали, чували. Обнова

патриаршије значила је и обнову манастирских и других библиотека, и опрему њихову с потребним материјалом за преписачки и књижевнички занат. А то опет, у даљој перспективи, значи обнову књижевности.

Књижевност из времена нове патриаршије показује извештан полет, и, како се нама чини, он је живљи него у ранијем времену када је патриаршија била изгубљена. Летописи, родослови, хронографи, записи, многи преписи старих дела — све је то чињено на целој територији патриаршије, свугде докле је њена јурисдикција допирала, и докле су патриарси чинили своје каноничке визитације: по Србији, Босни, Црној Гори, Војводини, и далеко на север и запад.

Ми, наравно, нећемо тврдити да је цела та књижевност постала баш иастојањем саме патриаршије, него и приватном иницијативом књижевних радника, али је несумњиво 1) да је она постала у подручју патриаршије, и 2) да ње не би било такве и толике да није било Макаријеве организације. Ми ћемо тврдити и нешто више, наиме да је баш сама патриаршија у јакој мери учествовала у књижевности, и да су можда најважнија дела тога доба баш она у којима је патриаршија имала удела.

Није мало карактеристично да је наш најважнији писац тога доба главом један патриарх, Пајсије. Он је једини у целом том времену обновио стару традицију из доба Немањина, са својим познатим делом из серије старих српских биографија и другим списима. Он је и иначе леп тип књижевника и књигољупца. Кудгод иде по каноничкој визитацији, свуда бршка и рије по књигама и рукописима, преписује их, чини изводе из њих, записује по њима, повезује их носи их другима на препис, изналази их и склања на

сигурно место, прилаже их овом или оном манастиру. То је тип библиофила у данима крајње неподесним за библиофилију, у она „нужна времена“ како их он назива. Да није тако диспаратно, ја бих га поредио са хуманистом Пођом Браћолини који тако исто, идући за својим званичним послом, налази рукописе Квинтилиана и Цицерона. Јер, као онај за класичну, тако и Пајсије налази и открива све важна дела за српску старину: Теодосијево дело о св. Сави и слично. Он је, изгледа, нарочиту пажњу обраћао баш на књижевност за владе Н манића и деспота, у којој је био дубоко версиран. Занимљиво је да је познати рукопис главног дела св. Саве, онај из 1619 у којем је биографија Немањина, писан баш у првим годинама Пајсијеве владе, и није недопуштено помислити, кад се све узме у обзир, да је ту могло бити и нешто његове иницијативе; наша патриаршија уопште није довољно проучена, па се ствари не могу позитивно тврдити.

Није Пајсије једини патриарх књижевник. Арсеније III Чарнојевић оставио нам је опис свога пута у Јерусалим; он је уз то, као и Пајсије, поштовао неманићску старину, пошто је, као што знамо по његовом тестаменту, имао у својој библиотеци три рукописа цароставника и један законик. Последњи патриарх наше крви, Василије Бркић, онај чију су успомену Његош и Љубиша очували у својим делима, дао нам је опис турске државе.

А други патриарси, ако сами и нису били књижевници, обраћали су ипак пажњу на књижевност, и специјално на старину неманићског времена. Патриарх Гаврило, дошавши у Москву јуна 1654, и данас је „светјејшем патриарху“ Русије, чувеноме Никону, љубимцу цара Алексија

Михаиловића, и који је био и виши од цара готово, два рукописа српска. Један је садржавао животе српских архиепископа и „откуд изиде царство и патриаршество“, а други животе царева српских и патриараха. Који су ти рукописи, ми данас не знамо, пошто им се траг није очувао, али је природно помислити да су то биле компилације из старих српских биографа, вероватно из Данила. Чак би се могло помишљати да је један од њих био сам Данилов зборник, и што је патриарх желео да се тај рукопис штампа у Русији, то би бацало нарочиту светлост на поштовање патриаршије према делима неманићске старине.

Патриаршија и иначе, не више лично патриарси него сама канцеларија првопрестоника наше цркве, морала је учествовати у књижевности. Ја бих бар њој приписао она тзв. „сказанија о патриарсима“ од којих имамо више рукописа у XVIII веку а која по примљеном мишљењу потичу сва из једног истог извора, вероватно XVII века. Њој се мора приписати и пећски родослов, један од најважнијих споменика ове књижевне радње, а који је, као што му и име казује, постао баш у Пећи, при престолу патриаршије, и баш у последњим данима њеним.

На после, колико ово „позније или прелазно доба“ наше ћириловске књижевности носи на себи печат патриаршије, доказује и то што, и кад се патриаршија преселила из Пећи у Војводину, и ту, — па на важније дело које се у тим годинама јавља, Бранковићева хроника, постаје и рађа се у најтешњој вези са преселеном црквом; у истој вези, постају још и неколики кратки и занимљиви списи о сеоби под Арсенијем III и IV. И у побочној грани дакле, у једном позном изданку, па се ипак осећа импулс који

је патриаршија давала књижевности још од времена Пајсијева и док је била у пуној снази својој.

IV

Католичка реакција — да сад пређемо на другу област познијег или прелазног доба, — или како се она још назива „противреформација“, борба против Реформе, — била је као што је познато, један крупан догађај. Велики део опште историје новог века, код свих западних народа, испуњен је њоме. Како је она имала одјека и у књижевности тих народа, то су људи узели да њоме бележе и одговарајући књижевни период, онај који одмах долази иза Препорођаја, и да уопште изучавају њен утицај на књижевност. За талијанску књижевност нпр. то су учинили Ј. А. Сајмонде у свом класичном делу *Препорођај у Италији*; Ф. Фламини у своме *Чинквечелу*; а познат је и рад Шарла Дежоба о утицају тридентског концила на књижевност талијанску, шпанску, португалску и француску.¹⁾

У нас се та класификација такође почела примењивати, и ми у овом делу нашега питања имамо претходника. У словеначкој књижевности, где је католичка реакција и најизразитија, поодавна се време од краја XVI до средине XVIII века назива „католичко доба“, „доба католичког препорода“, „доба противреформације“ или просто „католичка реакција“. Пишући 1908 једну малу историју наше књижевности, Г. Мурко, који је Словенац, применио је тај назив и на књижевност других, западних делова нашега народа за исти период. За њим је пошао Г. Водник, кад

¹⁾ О католичкој реакцији води се рачуна и у историјама књижевности чешке и полске.

је 1913 писао повест хрватске књижевности; он је у свом историском излагању и много јаче прецизовао идеју него Г. Мурко, и дао више материала у њену потврду. Али са свим поштовањем које имам према својим претходницима, ја држим да се нећу огрешити о истину ако кажем да ни Г. Водник, ни Г. Мурко ни словеначки историчари нису дали сву потребну доказну снагу за њу, нићи прави рељеф њен. У Г. Муркову и Г. Водникову излагању покрајинских књижевности нашег познијег или прелазног доба, уопште говорећи, ми не видимо свагда у потребној мери оне црте које те књижевности везују за католичку реакцију, и трагове овог духовног покрета у њима. То важи за више ових књижевности, али нарочито за дубровачку књижевност, која је уз то главни део књижевне радње тога доба. Најпосле, у компетентној критички су се чули и гласови против идеје Г. Г. Мурка и Водника; питање је, дакле, још увек отворено. С тога је потребно претрести ово питање у целини: најпре посмотрити које су битне црте католичке реакције, а по том у једној краткој анализи покрајинских књижевности видети колико се у свакој од њих тај духовни покрет огледа.

У историји светске књижевности католичка реакција има своје јасно обележје. Тридентски концил, исусовачки — или, како се у нас обично зове, језуитски — ред, Конгрегација индекса, Конгрегација пропаганде за веру, све оруђа реакције, — дали су га. Према томе, у књижевност католичке реакције улазе све књиге које извиру из доктрине концила, сви списи исусоваца, читава апологетичка и контроверсиална књижевна радња у одбрану папства и у напад на Лутера, индекс и његова литература, рад на реформи

црквених књига који је развила Пропаганда за веру.

Главни писци и дела те књижевности, јасне манифестације овога покрета и рада, познати су. Најпре је Лојола и његова *Exercitia spiritualia*, то јеванђеље исусоваца, за које је св. Фрања де Сал рекао да је више грешника обратило на прави пут него што је слова у њему; Лојола је заступљен у овој књижевности и својим животом, као што су и његови другови и исусовачки апостоли: св. Фрања Ксавер и св. Алојзије Гонцага. Ту је Петар Канизије, такође његов друг; ту и његов катекизам, чију је тежину у једном позном времену чак и наш Рајић осетио. Ту је и Лојолин биограф и млађи савременик Петар Рибаденеира са својим делима. Ту су и славни и угле ни контроверсалисти нове догме: Шпанац Јаков Ледезна исусовац и његова *Doctrina christiana*; Енглеz Тома Стапигон и његов *Promptuarium*; Талијан кардинал Беларчин, исусовац, „најчувенији и најстрашнији шампион римске цркве“, највећи ауторитет тадашње теологије, из кога су, како је једанпут речено, католички писци узимали толико исто колико песници из Омира; позната је његова *Dottrina cristiana*, у пунијој и краћој редакцији. Један од стубова католичке реакције и од најсимпатичнијих њених представника, који је познат и по Манцонијевим *Вегеницима*, св. Карло Боромео такође је једна појава у овој књижевности, и његов животопис је једно од главних дела њених. Други такође симпатични представник св. Фрања де Сал, писац чувене *Introduction à la vie dévote* и других дела, опет се може узети као једна „тачка“ у програму језуита, пошто су се они често на њега позивали. Доцније долази исусовац Павле Сењери, „најславнији проповедник тали-

јански XVII века“, и његово дело *Il cristiano istruito*.

Ја сам овде поменуо само најглавније, општепознате писце и дела из књижевности католичке реакције, а има и других, мањег ранга али ипак врло важних; за нашу књижевност они имају такође важности. Такав је н.пр. шпански исусовац Јован Поланко (1516—1577), секретар Лојолин и доцније генерални викар реда, и његово дело *Breve directorium ad confessarii ac confitentis munus rite obteundum* (1554). Нешто млађи од Поланка је Стефан Тучи (1540—1597), талијански исусовац професор на римском колегију, важан човек и угледан у свом реду; он је махом писао трагедије и драме. Шпански исусовац Јован Гондино Гарција (1509—1629), професор теологије у Толеду, писао је 1618 једну ручну књигу како треба живети да се стекне милост божја (*Guia espiritual para viver y morir en gracia y amistad de Dios*). Немачки исусовац Јеремија Дрексел (1581—1638), проповедник на двору баварског курфирста, писао је 1628 књигу *Aeternitatis prodromus mortis nuntius*. Два француска исусовца XVII века, Доминик Бухур (1628—1722), професор најпре а после васпитач принчева, сматран иначе за елегантног писца, и Фрања Непве (1639—1708), професор, писали су такође ручне побожне књиге; од првога су *Pensées chrétiennes pour tous les jours des mois* (1669), од другог *De l'amour de N. S. Jésus-Christ et des moyens de l'acquérir* (1684). Два талијанска исусовца истог XVII века, Ј. П. Пинамонти (1632—1703), и Карло Амброђо Катанео (1645—1705), професор и ректор, писали су поред осталог, књиге које се ослањају на главно дело Лојолино о вежбањима духовним; наслов је и једној (1698) и

другој (1711) *Esercizii spirituali di S. Ignazio*. Има и локалних писаца и дела. Тако је Вилхем Ламормени (1570—1648), аустриски исусовац, исповедник Фердинанда II, описао живот овога: *Ferdinandi Romanorum imperatoris virtutes* (1638). Данас су, наравно, ови писци и дела заборављени, али су у своје време били врло популарни и превођени на многе туђе језике.

Сви су ови писци — и ови ситнији, и они први, врло крупни — карактеристични за католичку реакцију. Чим их видите у некој књижевности, одмах имате сигуран знак реакције у њој. Али и иначе, ван тих дела, има знакова њених. Књижевност њене сфере има цео један дух који је њој својствен. Строжи и озбиљнији морал у књижевности, хришћанска инспирација у поезији, или нарочити цветни стил који је последица празнине идеја и неслободе мисли, аверсија према слоболном и реалном позоришту и према свему што цркви изгледа фриволно, — све су то такође знаци оног једностраног а моћног покрета који зовемо католичком реакцијом. Пуно би се примера за ово могло навести из талијанске и других књижевности.

V

Погледајмо сад на нашу књижевност. И ако утицаји католичке реакције нису у нас подробније проучени, ипак је јасно да их има. Наш католички свет учествовао је у противреформацији као и остали католички народи. На тридентском концилу били су као делегати — *oratores* — многи бискупи и архиепископи наших земаља: спљетски, рапски, крчки, будњански, стонски, барски и други; међу њима, понеки важнији прелат: за Дубровник Бекадели, за Загреб Ђорђе Драшковић, чија је слика позната из нај-

познатијих романа Шеноињих. Исусовачки ред одмах је дошао у наше земље чим је постао, и основао је своје колегије и школе; пуно је наших људи приступило њему, међу осталима Руђер Бошковић, да само највећег поменем. Тако их је било и у служби Конгрегације за пропаганду вере; итд. Цео апарат католичке реакције био је пресељен и у наше земље, и наш народ је чинио део њене простране организације. Очеvidно је, дакле, да се она морала јавити и у нашој књижевности.

У *Словенацкој*, као што је врло познато, беснела је противреформација за време реакционарних школова Текстора и Хрена и језуитског режима који су они завели и водили. Цела књижевност иза Трубара била је против њега. Његове су књиге паљене и уништаване, а место њих писане друге, у смислу реакције, и то је текло и даље пошто је реформа била угушена. За цело време од близу два века, главно обележје књижевности је оно које јој је дала реакција. Међу главне писце долази Хрен, који је вођа реакције; Чандек, који је исусовац; Шенлебен екс-исусовац, и други. У преводној књижевности особито се истичу дело Стаплтона (непознати преводилац), Канизијев катекизам (Чандек, Похлин), Беларминов трактат о хришћанској доктрини (непознати преводилац), једна версија Лојолених „Вежбања“ (Б. Басар) — и то су можда највише читана дела, основи словеначке књижевне радње.

Слично је са књижевношћу у *Хрватској*. Ту наравно, има и хуманизма, и профане књижевности, и науке, али се добар део књижевности просто црпи од исусоваца и фратара, као и код Словенаца у осталом. Да ствар сумарно илуструјемо, у Г. Водниковој историји књижев-

ности, од једанаест писаца XVII века, три су исусовца, од којих један, Хабделић, спада у најважније писце тога доба; — четврти је био исусовац, па иступио из реда; — пети је павлин, а павлини или барнабити слични су исусовцима; — шести и седми су два световњака, али таква да се, како Г. Водник каже, њихов рад не разликује ни у чем од рада исусовачког. У XVIII веку, на деветнаест писаца, у које су урачунати и они што су писали латински, једанаест је исусоваца, пет павлина, а ни један световни човек; додајмо да сем ових које је Г. Водник узео, има још и других које он није узео, а који су такође исусовци, и др. опет у истом веку (Kukuljević, Bibliografija hrvatska, No 1841, 1900, 1783, 1466, 1756). Колико је ова струја освојила хрватску књижевност, у то доба и много даље, нека послужи као сведочанство ова реч Г. Цурмина (Hrv. Prerogod I, 156): „прије (Гаја) се мислило да на перо имаде права само духовник“. Па и световни писци — Франкопан и Витезовић — били су, или се мисли да су били, питомци исусовачких колегија. Књижевност коју су овакви писци неговали, морала је неминовно носити на себи обележје реакције. Хабделић грми против Лутера. Раткај преводи дело о „крипостима“ Фердинандовим које смо поменули да је писао исповедник овога Ламормени. Крижанић препишује Беларминове списе и смишља дела по његовом моделу. Мулих се бави св. Фрањом Ксавером. Други преводи св. Фрању де Сал, — који се овде зове Ференц Салезијуш —, и не само једно дело његово (Kukulj: No 427, 844, 873, 1274, 2599).

У *Славонији*, — књижевна радња у њој јавља се нешто доцније — главни је писац А. Канижлић, типичан исусовачки књижевник.

У *Хрватском приморју* и *Истри*, глаголска књижевност, која је врло сиромашна, своди се у главном сва на деловање Конгрегације за пропаганду вере у Риму. Требало је саобразити глаголске мисале и бревиаре новој науци цркве, и Конгрегација је то чинила; Главинић, Леваковић и њихови помагачи били су само агенти њени, и радили су тај посао поглавито у Риму, при самој Конгрегацији. Што су они иначе радили („Цвит светих“) покаткад, то се тако исто слагало с духом установе којој су служили. Не треба заборавити да је у овим земљама раније било Реформе, и да је, због тога, реакција ту с почетка беснела као и у Словеначкој.

Књижевност у *Босни* такође је извесна манифестација католичке реакције. Један мали *distinguo* само. Ту нема исусоваца као у Хрватској и Словеначкој; у главном су само фрањевци што пишу. И то што пишу није у ствари сама реакција, него више Средњи Век. То је тако и требало да буде, јер 1) у Босни није било реформације да би се против ње дигла противреформација, а 2) народ је у њој био на малом ступњу културе, и писци су морали да подешавају своје књиге према његовој патриархалној безазлености. Ипак, и ту су исусовачки списи наилили начина да се провуку. Дивковић је у своме *Науку крстјанском* дао у ствари дела Белармина и Ледезме; Посиловићево *Наслађење духовно* је део оне литературе којој је главни представник Беларминово дело *De arte bene moriendi*, а Јајчанин сам каже да је делове своје *Исјовиједи* узимао из сличног дела шпанског исусовца Кристобала де Вега. Познато је да су се неки босански писци (Шитовић, Бабић) с презрењем односили према народној поезији, што такође изгледа једна црта језуитизма; тако

су нпр. радили исусовци у Хрватској (Крајачевић, Хабделић), а то се слагало с оним што је језуитизам војевао против свега што му је изгледало фриволно.

Далмација нам такође пружа примере реакције. У њој, додуше, има и хуманизма — Бараковић, Кавањин — али су многи важни писци потпуно у служби реакције. Бартоломије Кашић, наш најзнатнији исусовац уопште, све што ради ради по непосредном налогу исусовачких генерала Аквавиве и Вителеска, кардинала Белармина, и старешина реда уопште. Он је сав исусовац, оличење њихове слепе и безусловне субординације, прост војник страшне Дружбе Исусове. Његове су књиге најачи израз језуитске науке у нашој књижевности. Његов *Начин од медитациони* је, како он сам каже, „покупљен укратко из либарца блаженог Игњација“. Његов *Наук крстијански* превод је из Белармина; овог је кардинала толико узимао за углед да ја мислим да је и свој живот узео писати просто по примеру његову. Он је описао живот Лојоле и Фрање Ксавера, одмах по њиховој канонизацији. Његов *Перивој од дјевства*, — писан пре триста година чудним случајем баш у овој нашој вароши, „у српском Биограду“, како он сам каже, — рађен је по Рибаденеири, којим се шпанским исусовцем и иначе служио. Уз то је издавао мисале и прегледао књиге у име Конгрегације за пропаганду. И ако је живео у времену далеко иза Лутера, он је још јако против њега и његове науке, „супротива отровној трави Мартина Лутера“, и прича како треба „затиснути уста еретиком или полувирицем“. Други су писци такође у сфери реакције. Будинићева *Сума наука крстијанскога* превод је катекизма Канизијева, његов *Исправник* превод

Поланкова „Директорија“; за Будинића се и иначе „да доказати његова свеза са покретницима римске протуреформације“. Комуловић, који је под старе дане постао исусовац, преводио је Белармина; то је чинио и Мрнавић, који је још и у служби Конгрегације за пропаганду и који је превео једну трагедију исусовачку; то и Радовчић, и као да не само једно дело Беларминово. Заноти је преводио један катекизам рађен „по одлучењу сабора тридентинскога“. И. П. Маркић превео је *Мисли крстјанске* француског исусовца Бухура.

Ја мислим да се ни *дубровачка књижевност*, — коју је најтеже подвући под рубрику реакције, а која представља главнину наше књижевне радње у времену о којем говоримо, — не може отети анализи коју смо предузели. И у њој има трагова католичке реакције. Наравно, дубровачки случај није као случај у Словеначкој. У овој је била Реформа, и, кад се реакција јавила, она је просто уништила целу књижевност Реформе и на њено место ставила једну књижевност која је сва била у водама реакције. У Дубровнику није било реформације, па није било ни књижевности против ње. У Дубровнику је била права књижевност Препорођаја, заснована на делу Дантеа и Петрарке, на веселим певањима карневала, на комедијама бокачовских тема, на пасторалној поезији, на старом Овидију и Плауту, — и реакција, кад је дошла, није могла уништити све то па заменити каквим „науком крстјанском“ и сличним стварима. У Дубровнику бавили су се књижевношћу сви staleжи — племћи, пучани, златари, мали чиновници републике, не само попови и фратри — и реакција им није могла свима избити перо из руку и задржати га само за језуите; то већ

није хтела чинити ни због тога што је сама донекле поштовала хуманизам. Она је могла само утицати на већ створену књижевност, управљати је да се креће у правцу који је њој мио, натурити јој своје обележје и карактер, позајмити своју боју, упрегнути у своју службу. Процес је спор али достижан, нарочито кад се језуити подухвате да га изведу. А они су се одмах подухватили, и први човек њихов дошао је у Дубровник врло рано, још 1560, — тридентски концил још није био завршио своје седнице —, и тај је човек био нико мање него Бобадила, један од првих другова Лојолиних, један од оснивача црне војске његове. За њим ће доћи други, држаће мисије, узеће наставу деце у своје руке, и кад прва деца одрасту и пригрле њихов ред, они су се већ угнездили, чврсто.

Први који почиње књижевност католичке реакције, и врло рано, то је Василије Градић (1567). Тридентски концил завршава свој рад, папа потврђује његове одлуке, а Градић одмах пише једну књигу за калуђерице, а баш на основу ових одлука. За његовом књигом долази убрзо Ледезмин катекизам (1583). Беларминова књига о хришћанској доктрини јавља се много доцније, у преводу Инокентија Гргића, али нема сумње да је она и раније била позната: Никола Гучетић, хуманист XVI века, био је нарочити пријатељ овога кардинала (Razzi, 1903, 260; Appendini, II. 64). Доцније, у XVII веку, имамо живот св. Карла Боромеа (П. Паликућа), нека дела св. Фрање де Сал (М. Пуцић), живот св. Фрање Ксавера (Михо де Поло), *Наук духовни* И. Гондине (Иван Држић), *Гласник од вјекувчанства* Јеремије Дрексела (Стјепан Валовић). У XVIII веку је Сењери, једна драма Тучијева

(Бетондић), *Од љубави Језусове* Француза Непвеа (Доминик Бјанковић), једна драма о св. Алојзију Гонцаги од Николе Птоломеа исусовца (Кикилјевић, Bibliogr. No 1753), главно дело св. Фрање де Сал *Филоџеа олиџи увођење на живоји богољубни* (И. Анџели), и друга (Салатић).*) У исто доба, — а што је много важније — и сами дубровачки исусовци јављају се у књижевности: — И. Гучетић, В. Балач, И. Градић, Р. Тудиж, Ђ. Ђашић, и међу свима најачи Игњат Ђорђић.

Али ја држим да се, сем ових језуитских списа, католичка реакција јавља и иначе по главном телу дубровачке књижевности. Мени се чини да се XVII и добар део XVIII века знатно разликују од шеснаестог. Колико је овај всео, безбрижан, шалвив, раскалашан, толико ова познија два изгледају строги, оштри, врло „кришћански“; као да је неки пуритански дух прошао Дубровником и изменио ствари. У веку Препорођаја, и попови и фратри су писали ствари врло слободног морала; у веку реакције, сенатори и обласни кнезови пишу религиозне стихове. И тамо је било побожне поезије, али овде као да она превлађује. У епској поезији, све се велики религиозни спевови пишу и преводе: *De partu Virginis* Санацара, *Крисџиада* Видина, разне *Мандаљене* и слично. Лирска поезија такође се мења. Место негдашње плотске љубави долази љубав према Богу на дневни ред, и Кастратовићеви „верси супроћ свјетовне љубави“ доминирају готово целом лириком. Маскерате нису више онако грубо ласцивне као неке Наљешковићеве или као Сасинови *Врџари* и *Цревљари*,

*) Дела Пинамонти и Катанса — *Думна у самоћи*, забаве *духовне св. И. Лојоле*, и *Забаве духовне св. Игњатија* — налазим у Ђулићеву каталогу, No 132, 138, „принесене у словински“ од незнатних преводилаца; јесу ли то дубровачки преводи?

него су скоро сасвим пристojне као *Дервиш*. Дrame су пошле за хришћанском инспирацијом Тасовом: доказ *Арлида* Гундулића и *Софронија* и *Олиндо* В. Пуцића. Комедија, која је тако лепо и бујно почела са Држићем, Наљешковићем, Сасином, одједанпут као да престаје — тако јој је слаба жица за дуго време. Ја сам слушао како су неки старији учени Дубровчани приписивали тај застој комедије утицају језуита, и држим да ту има нечега тачног; утицај, наравно, није само језуита него целе реакције. Комедија била је често и сувише фриволан род за исусовце као и за целу реакцију. Како је дубровачка комедија била понекад више него фриволна, и како су у њој била исмевана и духовна лица, то је сасвим природно помислити да је њен застој настао баш због тенденција католичке реакције.

Много од овога што смо рекли сада може се, додуше, приписати и утицају талијанске књижевности, према којој се дубровачка окретала као сунцокрет према сунцу. Јер и талијанска књижевност тога доба постаје слаба, и „раскалашни“ родови уступају пред моралним, и религиозна инспирација осваја. Али то све излази на исто, пошто су те промене и у талијанској књижевности само резултат реакције.

Не само по родовима, него и лично по писцима, могу се познати трагови католичке реакције. Узмите Гундулића. То је дубровачки Тасо; мислим у погледу хришћанске инспирације, којом се обојица одликују. Позната је његова конверсија, кад је он сву своју ранију паганску поезију огласио за тапту, па почео веровати „да је почетак од правога знања страх божји“, и тад узео преводити псалме Давидове и писати *Сузе сина*, *Османа*, све дела изразито хришћан-

ског духа. Та његова конверсија из 1620 слична је Паскаловој из 1654. Узмите његова *Османа* специално. Зашто је тај спев апотеоза Пољској? Одговарало се обично да је то зато што је Пољска онда била узданица Словена као што је доцније била Русија, а сметала се с ума околност да је Гундулићев јунак Владислав син онога пољског краља који је растерао дотле свевласне протестанте из Пољске и утврдио и повратио католицизам у њој. Гундулић је при томе славио колико Пољаке као словенску браћу, толико и најаче представнике католичке реакције. Узмите Палмотића. Он је посветио своју *Кристинаду* Кристини, краљици шведској. Зашто? Шта се њега, Дубровчанина, тицала једна краљица једне далеке северне земље? Одговор је, међутим, прост. Кристина је, као што је врло познато, она краљица која је демантовала сву прошлост своју и свога оца, тако везану за протестантизам, и чак се и круне одрекла само да би могла пригрлити католичанство. Палмотић је ту, сасвим и несумњиво, у знаку реакције.

VI

После овог дугог периода који смо назвали позније или прелазно доба, а које смо прегледали у његовим двама обимним манифестацијама, новој српској патриаршији и католичкој реакцији, — долази *ново доба*, од средине XVIII века па на даље. Али мени се чини да непосредно пред почетком новог доба има један важан момент на којем се треба зауставити. Тај момент држим да је баш *средином XVIII века*, и ја бих га, у класификацији коју смо предузели, издвојно за себе исто као што сам за себе издвојно и раније периоде.

Нова је књижевност нешто сасвим друго од књижевности дотадашње. Узмите само спољ-

не знаке. Књижевност старијих периода била је нпр. скоро сва у рукопису, нова ће се састојати сва из штампаних дела. Књижевност XVI и XVII и прве половине XVIII века имала је једне књижевне центре — Дубровник као глава —; а нова ће имати сасвим друге : — Београд, Загреб, Нови Сад, Цетиње, Сарајево, итд. Пре је књижевност била мала, слабо продуктивна и слабо раширена, а после ће она имати релативно врло јаку продукцију и ући ће дубоко и широко у народ; итд. Све су те црте од знатних последица, и ако на први поглед изгледају више формалне. Књижевност се и по карактеру мења, потпуно; то свака зна; то зна и најшира публика, пошто се интересује само за нову књижевност а на старију гледа сасвим равнодушно, као на ствар археологије. Разлика, дакле, између нове књижевности (од средине XVIII века до данас) и оне старије (Средњи век, Препорођај, Позније доба) огромна је, и она мора да долази од неких важних узрока, од неких јаких чинилаца.

Ја одиста држим да су важни чиниоци произвели ту велику промену. У нашој књижевности има извесних латентних тенденција, које се, помало и неприметно, јављају у XVI, или XVII, или на почетку XVIII века, — како која, — а које ће у новом добу „букнути“ одједанпут, показати се у свој силини и обележити неке од главних црта његових. Даље, у новом добу, додир наше књижевности с туђим књижевностима много је јачи, тешњи и свестранији него што је био у ранијим временима; тај додир, исто као и оне латентне тенденције, створиће једну од главних црта новог доба. Све су то чиниоци, домаћи или страни, који праве ону велику, основну разлику између нове и старије књижевности.

Колико ја видим, њих је четири, и то су: 1) мисао о народном јединству, 2) појава народне поезије у писаној књижевности, 3) тражење књижевног језика и 4) нови обрасци које ће туђе књижевности дати нашој. Ја бих те чиниоце назвао *основи новог доба*, пошто они и јесу основи његови: ново доба одиста на њима почива, и они чине главне црте његове. Ја бих их још везао за средину XVIII века, и мислим да им је то најприродније место.

VII

Наше историје књижевности нису узимале *мисао о народном јединству* у обзир, али ја држим да је то погрешно. Наша књижевност тежи ка јединству, то је несумњиво. С почетка је она само скуп разних, посебних, покрајинских књижевности; доцније, нарочито у новом добу, ове се све више приближују, уједначају, спајају; данас већ има пуно елемената јединства у целокупној књижевности Срба, Хрвата и Словенаца; сутра ће бити и више, и најпосле ће та књижевност, одиста, и у пуном смислу речи, постати једна. То је њен процес, ток, развитак, и можда главна црта. Према томе, то мора забележити, и о том мора водити рачуна наша историја књижевности. Јер ако она то не учини, ко ће други учинити? И ако она пропусти да то каже, она је, по моме мишљењу, пропустила да каже оно што је главно и битно.

Ја нећу овде пратити развитак мисли о народном јединству, пошто сам то једанпут на другом месту учинио, и читаоца упућујем тамо.¹⁾ Ја ћу само рећи најглавније, т.ј. колико ми је потребно да ту мисао прикажем као основ но-

¹⁾ *Jugoslovenska književnost*, Београд III изд. 1924; глава: Југословенска мисао.

вога доба и да кажем зашто је везујем за средину XVIII века. Како се та мисао родила негде у XVI веку — Трубаров круг, као што смо поменули, врло је јасан њен израз — тако се она све даље развијала, па је око средине XVIII века сазрела до извесног вишег степена, и наставиће се после тога момента у пуној јачини и напону.

У XVI веку поједини покрајински писци знају за ствари других покрајина — случај који се пре тога није дешавао. Хекторовић зна за Краљевића Марка, Сасић за св. Саву, А. Врамац за Обилића и Лазара, итд. — све далматински, дубровачки и загребачки писци који се интересују историјом Србије. У XVII веку та појава само јача, и сличних помена о Милошу и Марку, Владимиру и Косари, Ђирилу и Методију, о босанским краљевима, итд. налазимо у Гундулића, Палмотића, Каванаћина и других приморских песника. У истом веку, језикословци долазе до сазнања да је језик наших покрајина један исти. Фауст Вранчић каже 1605: „јазик далматински, хрватски, српски или босански.., све један јазик јест“. Историчари долазе до исте свести о једном истом народу, и, кад пишу историју — пример: Орбини —, они описују прошлост свих наших племенских и покрајинских делова као прошлост једног народа. Чак наши стари летописи, који су дуго били искључиво локални и уже српски, показују интерес за догађаје који се ван Србије и Босне дешавају; тако врхобрезнички летопис (млађи) бележи бојеве по Хрватској из 1594 и нападе на Задар из 1647. И писци друге врсте показују јаку свест југословенску и словенску уопште; Крижанић можда најбоље. У напредном и просвећеном XVIII веку природно је да ће свест о народном јединству ухватити још више маха. На почетку тога века Витезовић је можда најбољи пример за то, са

својим подробним историским и географским знањем, и сталном идејом — друга је ствар откуд му та идеја и како је он представља — да су све разне покрајине наше једна иста земља и сва наша племена један исти народ. Код њега је просто чудно колико се и како свестрано интересује за цео наш народ. Сем Витезовића, могли би се други примери навести да се покаже како је идеја о народном јединству све више напредовала. Тако то иде до средине XVIII века од прилике.

А у том моменту ја мислим да је та идеја довољно сазрела, и постала тако рећи општа. У то доба поједине покрајинске књижевности наше, које су некада биле потпуно одвојене једна од друге, стоје већ у извесној узајамној књижевној вези. Веза је та почела и раније, али око средине XVIII века она важи за скоро све покрајине. Дубровачки и далматински песници одавна су у ближем додиру међу собом: Наљешниковић с Хекторовићем (XVI век), Каваџин (XVII век), и други. Хрватски и далматински писци долазе у јачу везу у XVII и XVIII веку. Петар Зрињски, кажу, посећује Дубровник, и по његовој *Сирени* Владислав Минчетић као да пише своју *Трубљу словинску*. За своје дело *Croatia rediviva* (1700) Витезовић се служи многим дубровачким и далматинским писцима: Орбином, Лукарићем, Бараковићем, Иванишевићем. Качићева *Корабљица* (1752) „принешена“ је, поред осталог, „и из крониках Павла Витезовића“, како јој и у наслову пише. Хрватски и словеначки писци такође су у додиру; најбољи пример: Витезовић кад сарађује на делима Валвазора, или кад се за своје дело *Vitae sanctorum* служи сличним делом Шенлебена. Босна, опет, улази у књижевне односе с Дубровником; позната

је Дивковићева копија Ветранића. Дубровник, са своје стране, улази у односе с Босном, и Ђ. Матијасевић преписује беседе Дивковићеве (Кат. Ђулића, 14; Глас 53 стр. 78); С Босном пак улази у везу Хрватско приморје; тако глагољаш фра Антун де Попе преписује 1625 нека дела Дивковићева. Славонија се везује за Далмацију; примећене су реминисценције из Качића у Релковића. Ужа српска књижевност почиње се на-слањати на дубровачку, и Ђорђе Бранковић на почетку XVIII века служи се историјом Орбина. Нешто доцније, дубровачка књижевност враћа учинени зајам, и Михо Милишић (1717—1798) пише историју словенских и босанских краљева по краткој историји Срба коју је 1765 написао Павле Ђулинац. Српска књижевност Војводине долази у додир са књижевношћу Загреба, опет преко Витезовића. Почетком XVIII века, српски патријарси — Арсеније III, Софроније Подгоричанин, и администратор Митровић — у сталној су преписци а каткад и личном додиру са загребачким историком, и он кад ради на делу *Serbia illustrata*, у непрекидном је договору с њима. У вези с тим јамачно, наш ће Жефаровић израдити своју *Степантографију* (1741) према делу Витезовића. И тако можда даље.

Као што се види, Дубровник, Далмација, Хрватска, Словеначка, Босна, Хрватско приморје, српска Војводина, — све је то, ма и у малој мери, у књижевној вези једно с другим, и све се то дешава око, или се десило пре, средине XVIII века. Све наше растурене књижевности почињу тада да се спајају у једну. Додајмо томе оно што смо напред говорили, наиме да су и песници, и језикословци, историчари и други писци дошли, сваки на свом пољу, до шире све-сти о целокупном народу, па ће нам бити јасно

колико је око средине XVIII века идеја народног јединства сазрела и постала општа у целом народу.

Како ли ће тек бити кад дођу Доситије, Вук, Гај и цела плејада новог доба; кад они узму покрет у своје моћне руке и кад сложено поведу народ ка јединству! Али — ово ваљда не треба нарочито доказивати, — то што је учињено до средине века XVIII века, то је припрема за њихов рад, створена ситуација на коју ће се они ослонити, тачка од које ће поћи, подлога њихова, основа за цело ново доба. Без ње, они се не дају разумети; она је увод у њих, коментар, претходна и потребна приправа.

Ја не кажем да је мисао народног јединства плод средине XVIII века. Развитак њен, видели смо, почео је још много раније, и није ни сад завршен, него ће тек у једној ближој или даљој будућности доћи до свога потпуног израза. Али ја налазим да је средина XVIII века згодан моменат да се овај процес осмотри и оцрта. Како је почела да се рађа, југословенска мисао је достигла довољну зрелост око средине XVIII века да се о њој може позитивно говорити. А како ће се доцније развијати кад је у своје руке узму Доситије и други за њим, она је таман око средине XVIII века таква да њима може послужити као полазна тачка за даљи светли рад на националном јединству. И према ономе, дакле, што је претходило, и према ономе што ће после доћи, средина XVIII века је врло важан моменат у развоју југословенске мисли; зато ја сматрам да тај развитак баш у том моменту треба изложити.

Ако се, међутим, не би ту изложио, ја не видим где би. Ма куда иначе да се стави — код Доситија, Вука, Гаја, година светског рата —

свуда би, већ и са практичне стране гледајући, изгледао да стрчи, да је рђаво везана екскурсија, дигресија, поред тога што би му ова позна времена слабо доликовала.

VIII

Даљи основ новог доба је народна поезија и њена појава у писаној књижевности.

Народној књижевности најтеже је наћи место у нашој историји књижевности. Она се развијала независно од писане књижевности, а упоредно с њом. Ње има у свима вековима исто као и писане. Она је почела негде дубоко у Средњем Веку, у неко тамно доба његово, а међутим живи још и данас. Како њених књижевних споменика има врло мало и релативно касно, — друкчије је у француској и другим књижевностима —; како дакле она нема, или бар дуго нема, везе са писаном књижевношћу, то је не можете распоредити по периодима како се може у другим књижевностима. По постанку свом, она припада Средњем веку, и онда би је логично требало излагати заједно с нашом писаном средњевековном књижевношћу; по облику у којем је данас у главном знамо, она је производ новог доба, и онда би је логично требало излагати заједно с новим добом. Међутим, нисте пристали да учините ни једно ни друго. Како је она засебна целина, то се обично тако и излаже, у парочитом одељку, без везе с периодима књижевности. Практично, то има свога смисла, парочито кад излагање није право историско него више састематски преглед.

Али кад нас се тиче историја књижевности, не преглед њен, онда и народној књижевности морамо наћи историско место, ма колико то било тешко. Требало би, тога ради, разложити

блок народне књижевности на делове, и те делове подвести под поједине књижевне периоде. Традиција се додуше тиме квари, али се не може друкчије. Ако хоћемо да и народну књижевност сматрамо као део целе наше књижевности; ако ову хоћемо да видимо како се развија из периода у период, онда морамо и народну књижевност класификовати као и сву осталу књижевност. У осталом, традиција и мора да се квари у овом случају. Народна књижевност није неки независни блок, исто онако као што није блок ни писана књижевност. Она има свој развој, своје мене, исто као и ова. И кад ову, писану, делимо на периоде према њеном развоју и њеним менама, треба да делимо и ону, усмену; идеја је оправдана, само се треба павићи на њу.

Али на страну општа класификација народне књижевности, нас се овде тиче само епска народна поезија краткога стиха (десетерачка, гусларска) и поезија лирска, какву је данас знамо, и њихова појава у писаној књижевности око средине XVIII века.*)

Очевидно је да је наша народна поезија краткога стиха — а с њом заједно и данас очувана лирска — најважнији део наше народне

*) Ако се поезија кратког стиха и лирска поезија вежу за средину XVIII века, као што ми чинимо, остали делови народне књижевности могли би се везати за раније моменте и периоде. Поезија дугог стиха — бугарштина — могла би ићи уз Препорођај и позније доба; и ако пореклом из Средњег Века, ова је поезија, по облику у којем је данас познајемо, плод та два доба. Постанак и први основи народне књижевности — песме, приповетке, и остало — ишли би у Средњи век. Ту је порекло њихово, и према томе и природно место, и ако је незгодно што ми у њима данас имамо заједно поменане и праве средњевековне и уз то модерне ирте.

књижевности; према њој, од много су мање важности песме дугог стиха, народне приповетке, пословице, загонетке. Она је најлепша, несумњиво. Она је имала и огроман утицај на нашу књижевност, што нпр. песме дугог стиха или загонетке нису. Без ње не можете разумети Вука, Његоша, Бранка, Мажуранића, Прешиерна, и толике друге, до Г. Королије, или у другом виду до Г. Мештровића. Она је и један од главних делова наше књижевности уопште. Без ње, ова би изгубила једну од својих највећих дражи, поред тога што би изгубила и кључ за разумевање. Тако важној књижевној грани мора се наћи природно место у историји књижевности, и ја држим да је то место средина XVIII века.

Кад је постала народна поезија кратког стиха и ова лирска поезија коју данас имамо, није још прецизно утврђено. За другу, сматра се да је то у главном било у XV веку, а за прву у XVI можда, а свакако не доцније од XVII века. По времену постанка, дакле, ову бисмо поезију могли унети у век Препорођаја и наше позније (прелазно) доба.

Али ако је она и постала у то доба, она је, по моме мишљењу, тек око средине XVIII века достигла праву јачину и постала озбиљан чинилац. Тек ту вероватно она је општа за цео народ, позната по свима нашим крајевима. Што је још важније, она је ту толико силна да се намеће писаној књижевности и увлачи у њу. Народна поезија је постала и расла у дубоким народним слојевима, негде сасвим испод писане књижевности, потпуно одвојена и непризната од ње, и наједанпут долази један тренутак кад се она помаља из својих тамних дубина, излази на светлост праве и јавне књижевности, стаје упоредо и меша се с њом. Меша се или тиме што

поједини писци хоће да наведу понеке стихове из народне песме, или што сами подражавају њој, или што им скоро несвесно под пером испадне који десетерац. То бива рано, већ од XV века, али је око средине XVIII века то довољно општа појава.

Има код Ђорђа Држића, Хекторовића, Марића Држића, више лирских народних песама или испеваних на народну. Фрањо Крсто Франкопан († 1671) има шест „дијачких“ песама, испеваних потпуно по узору наше десетерачке народне песме („Бише в лету највекиша врућина“, итд.). Као Хекторовић, и Витезовић се каткад забављао да забележи понеку народну песму, и у једном свом делу из 1671 (апограф из Луција) навео је почетак једне гусларске песме („Кулико је у Лици градова“, итд.). У дубровачкој комедији *Јерко Шкријало* из 1699 има кратких песмица народних или на народну. Ово последње је и код Ђорђића. У косовској причи, каква нам је позната по зборнику Милорадовића из 1714—1715 (Летопис 182), кроз српскословенски текст врло често избија понеки прави народни десетерац („велика је броја турска војска“, „знати ће се за велико чудо“ итд.). То се исто, и ако мање, опажа и у пећском родослову из 1727 („тко је вера, тко ли је невера“). У дубровачким преводима Молиера, који падају по свој прилици у прву половину или око средине XVIII века, наиме у *Мизантропу* и *Лијечнику за невољу*, имамо народне песме у десетерцу и лирске народне или имитоване. Филин Грабовац, који је Качић у малом, има у свом *Цвићу разговора* (1747) пуно песама у народном десетерцу.

Најпосле је ту сам Качић. Он је синтеза и жижа свега покрета, као што је он већ и вес-

ник новoga доба. С његовим *Разговором угодним* (1756), десетерачка народна поезија потпуно ће упловити у писану, праву књижевност. То је пуна манифестација овог дугог и неприметног процеса, и она пада баш у средину XVIII века. За њим ће се ређати, и просто осути, сличне појаве, важније или неважније: — Јосип Павишевићевић (1762), Емсерик Павић (1768), Рељковић (1779), Доситије (1786), Трношки летопис (1791), Катанчић (1794), Ђорђе Ферић (1798), муслиманин Шефкија († 1803), и тако даље, све до Вука. Ја ове позније стављам само зато да покажем колико је сиљан тај прилив народне поезије иза Качића а до Вука, а Вук већ знамо шта ће учинити.

Речју, ако се тражи природно место у историји књижевности за народну поезију, најбоље је ставити је у средину XVIII века. Ту је она довољно израђена и општа, и ту је доброно разгранала свој утицај на писану књижевност. Јер, што се ове разгранатости тиче, треба приметити да су ови писци код којих смо рекли да има трагова и утицаја народне поезије, из скоро свих крајева наше шире отаџбине, не само из једног или два. С њима је заступљен Дубровник, Хвар, Хрватска, Хрватско приморје, Србија, Стара Србија, Херцеговина, средња и северна Далмација. И као што смо код југословенске мисли рекли, да је оно што је на њој рађено до средине XVIII века само увод и коментар ономе што ће доцније доћи, то исто можемо рећи и за народну поезију, која је тако исто основ новoga доба као и она прва. Вук ће наставити оно на чему су радили сви ови писци од Ђ. Држића до Качића, а за њим доћи ће плејада песника који ће оснивати своју поезију на подлози народне, и који то и данас чине. Много

од онога што су они урадили неће се моћи разумети ако се не узме у обзир цео овај дуготрајни процес стварања народне поезије и њена постепеног појављивања у писаној књижевности. Зато је потребно да се тај процес обележи као основ новог доба, и да се то учини пре него што се овом добу приступи.

XI

Тражење књижевног језика трећи је основ новог доба. Пре него што су Вук и Гај створили заједнички књижевни језик за Србе и Хрвате, било је пуно писаца који су тај језик тражили и много се пастили да га нађу. Дуга је то историја, која је такође увод и коментар Вуку и Гају, и њиховом великом делу.

Није строго научно рећи, али је у једном погледу било погрешка и штета што је стара књижевност српска била на старом словенском језику. То је био језик туђ, непародни, наслеђе једно из давних времена, али који се чувао и поштовао с великим пијететом. Од св. Саве до Константина философа сви су наши средњевековни писци строго пазили на чистоту тога језика, држали га се ортодоксно и одржавали га у његовој архаичној и анахроничној боји; мало је примера (Душанов законик, спис о св. Луки и др.) где је народни говор пробијао кроз његову грађу и кору. Очеvidно је, међутим, да тај стари језик није могао постати у народу општи књижевни. Држећи се њега, не само у Средњем веку него и дуго доцније, Србија је пропустила да свој књижевни језик рашири на друге покрајинске књижевности. Она ће тек с Вуком и кроз Вука поправити погрешку, и вратити се на пијемонтску улогу која ју је и у овом погледу чекала. Како код српске, тако је било и

код хрватске књижевности у то доба. Средњи век, очевидно, био је врло далеко од тога да реши питање о књижевном језику. Најпосле, и да стари словенски није био језик наших средњовековних писаца него да је место њега био народни говорни, опет се до тога решења не би дошло, као што се до њега није дошло ни у другим туђим књижевностима. Сваки средњовековни језик, по природи ствари, стари је језик.

У Препорођају, диже се на више страна народни језик. Наравно, то су диалекти његови, не општи књижевни језик. Како је који крај почео писати, тако је узимао свој говор при писању. Дубровник пише штокавски; први далматински писци и Трубаров круг, чакавски, ма и мешовито чакавски; писци уже Хрватске, кајкавски. Три диалекта имамо — поред посебног словеначког наречја — и сва три су одмах ушла у књижевност. Само су и у књижевности ти диалекти, доцније, у познијем и новом добу, имали исту судбину коју и иначе у говору, и још тежу. Они нису били подједнако јаки и способни за живот. Највише је снаге имао штокавски, и он се одржао; други су се почели губити. Познато је да је Фауст Вранчић 1595 ценио своје чакавско далматинско наречје као „најчистије“, и сматрао га „тосканским“ међу свима осталима; ипак, убрзо после тога, неки су далматински писци остављали то наречје и узимали штокавско за свој књижевни језик; данас је њихово старо наречје потпуно ишчезло из књижевности. Кајкавски диалекат такође се узео колебати. Њим је писано, за њ су речници прављени (као и за чакавски) и граматике, али је врло рано било писаца који су чинили концесије живљем и лепшем штокавском дијалекту. Витезовић ће се први одлучно заузети за што-

кавски, а Гај ће га потпуно усвојити. Тако ће кајкавско наречје српско-хрватскога језика убрзо испасти из књижевности, као и пре њега чакавско. Само је штокавићина победила; дуга је била борба — слична оној језика *ос* и језика *oil* у старој француској књижевности — док се није дошло до те победе, а та је борба у крајњој анализи борба за књижевни језик.

Али ни штокавићина није једноставна целина, и она се распада у диалекте, а ови нису једнаки по јачини. Данас, икавски губи свој терен, а бој бију јекавски и екавски, при чему овај последњи изгледа да ће бити боље среће.

Тако је у говору. Али у књижевности, борба њихова имала је друкчији вид него данас. Пре свега, ти се диалекти нису јавили, у књижевности наравно, сви у исто време: јекавски је почео с првим дубровачким песницима; икавски штокавски, век и по доцније, с Дивковићем; екавски народни, још за толико доцније, с Доситијем. Нису ни трајали исто време: икавски је убрзо потонуо у књижевности, и остали су само јекавски и екавски на попришту. Али ни ова два нису се, од своје прве појаве у књижевности, јављала у оном виду у којем се јављају данас на пример. Ево за шта мислим.

Кад се јекавићина појавила у књижевности, у време Препорођаја, једино књижевно наречје њено било је дубровачко. Ако је она имала да буде општи књижевни језик, имала је да се прими са свима цртама које одликују језик дубровачких писаца; другог избора није било, тада. А то је било тешко: систем јекавићине био је тиме компликованији, и услови за њено примање незгоднији. У *Одговору* Бабукићу, Вук је чинио замерке старој дубровачкој поезији: 1) што је у њој било много „неправилнијех“ или, како

он и живописније каже, „заваљенијех“ стихова; и 2) што су дубровачки песници „не само мијешали нарјечија, него и ријечи извртали, и друкчије, по својој вољи, склањали и спрезали“. Али би се прози дубровачкој могло много више замерити. У њој је, као уопште у дубровачком говору, било пуно идиоматских црта које су другим покрајинама биле стране. У њој је, даље, било пуно талијанских примеса, које су одузимае од чистоте, тако потребне једном књижевном језику; сами Дубровчани су то увиђали (Стјепан Градић, у предговору *Кристинаде*). Дубровачки књижевни језик био је, речју, сувише узак, свој особен, друкчији од осталих живих говора, затворен између четири зида. Према томе, ако је и био штокавски, није могао да се наметне другим покрајинама. Што све значи: кад се штокавщина и појавила и била спремна за победу, питање о општем књижевном језику тиме ипак није било решено. На њему је требало још радити, и XVII век је на се преузео да то решење нађе.

Највише је у том погледу учинио Б. Кашић, онај у којему смо угледали типичног представника католичке реакције. Назадни покрет реакције имао је великих заслуга за стварање књижевног језика нашег; Г. Мурко је то први и врло лепо осветлио, и ја се нарочито на њега наслањаам кад о овоме сад говорим.*) Исусовци су имали свој колегијум у Риму. Ту су се млади искушеници spremали да чине мисије. Тога ради, имали су да уче разне језике да би на њима

*) М. Мурко, Наука о језику и књижевности Хрвата и Срба, С. К. Гласник XXVI, 1911, 907; М. Murko, Početak jedinstvenega književnoga jezika Hrvatov in Srbov, Prace lingwistyczne oifiarowane Janowi Baudouinowi de Courtenay, Krakow, 1921.

могли проповедати. Тако су они имали да уче и „илирски“ језик. Али тај језик има више дијалеката; који ће дакле учити? Исусовцима је било стало до тога да своју науку и рад што више рашире; према томе су тражили онај дијалекат који се највише говори по народу. „*Quare sapienter est a nostrae Societatis moderatoribus constitutum ut eius nationis lingua vernacula quae ad plurimos populos latissime patet, addiscatur ab iis qui ad eos erudiendos idonei censeantur*“, — каже Кашић у предговору своје граматике. 1604. И Кашић је тај највише раширени дијалекат дуго тражио. Чакавац по рођењу, он је прво пошао за икавштином; живећи дуго у Дубровнику, он је усвојио дубровачко наречје, али, као што је познато, није био задовољан њиме, и онда је лутао, лутао, док се најпосле 1640 (*Priituaal*) није изјаснио за „босански“ говор, као „најопћенији и кога може сваки лапше разумети.“

Босански — то је постао идеал књижевног језика, а под босанским разумевао се и херцеговачки, доцнији Вуков. И не само Кашићу, него целом седамнаестом веку и добу пре Вука. „Уобичајило се — каже Јагић у једном од својих новијих списа — све се више позивати на Босну и Херцеговину као на земљу најлепшег народног језика; тако се већ у XVII веку јавила тенденција да се створи један јединствени језик на основи штокавског дијалекта, а друго је питање хоће ли се он звати словински, или илирски, или хрватски.“ Одиста, више писаца пошло је за том струјом, и не само Босанци, као Дивковић, него и Далматинци (Кашић), и Дубровчани, они из јужне Угарске, Славонци, Словенци, уз то и туђинци, који се нашим језиком бавише. У свом речнику од 1649, Микаља каже како „сваки говори да је босански језик

најлепши“ и како „сви илирски писци треба њим да се служе при свом писању“. За Палмотића се одавна зна, да је „ишао за оним говором који је у употреби код суседа Босанаца“. Михаило Раднић (1683) каже у наслову једног свог дела да га је „израдио у језик словински босански.“ То исто чини Иван Грличкић 1707. У предговору свога речника од 1728, Делабела каже: „наречје којим се служим босанско је и дубровачко сматрано као најбоље“. А Иван Поповић, у предговору својих *Испитивања о мору* (1750) каже: „босанско је наречје међу словенским што је атичко међу грчкима“. И тако то иде све до Вука, који ће бити тај „босански“ језик узети као модел књижевног језика.

Али ни са овим усвајањем босанског језика од стране Капића и његових ближих последника, питање о књижевном језику није још било решено.

Познато је како је у почетку нове српске књижевности руски утицај покварио наши књижевни језик. Само се, кад се о томе говори, обично смеће с ума да је једна паралелна појава избила и на западним странама нашим, у то доба и раније. Оно што су радили Леваковић, Мрнавић, Карамаи, Сивић, исправљајући старе мисале и бревнаре за потребе римске Конгрегације за пропаганду, било је, у погледу језика, оно исто што су радили у својим списима Орфелин, Трлајић, Рајић и други писци митрополије карловачке. Како Јагић каже у својој *Историји словенске филологије*, Леваковић „није имао правог појма о црквеном словенском језику и није знао његово историско развиће на подлози хрватског глагољаштва“; исто тако ни ови наши овамо нису имали тога појма, нити знали развиће језика на подлози старих наших србуља. И како

је он дошао до идеје „да је само руска редакција црквенословенског језика прави и правилни облик тога језика, и узео прерађивати текстове хрватске глаголице на руски калуп“, тако су и ови наши дошли до идеје да је руски језик модел нашем књижевном, и узели саображавати своје наречје према њему. Појава је иста и у једних и у других, на нашим западним као и на нашим источним странама. То је, узгред буди речено, нова црта јединства у два великим половинама наше књижевности. Ми смо досад видели како су наши писци заједнички тражили књижевни језик: не само да су заједнички тражили, него су и лутали заједнички, имали исте заблуде при томе.

Познато је како је најпосле Вук извео књижевност из тих заблуда. Али је и код Вука — односно код свега оног што је ишло уз његову реформу: Гај, илиризам, итд. — било при томе два ослонаца, две повољне прилике. То су 1) већа пажња коју је ново доба поклањало матерњем језику, и 2) рађање словенске филологије, у то исто доба.

Прва чињеница није у овој вези запажена, а мени се чини да је важна, кад се питање о којем говоримо узме са ширега гледишта. Није то свеједно кад се реформа књижевног језика чини у једној средини која је равнодушна према матерњем језику, и кад се чини у средини која му је наклоњена. У овом другом случају, реформа се очевидно изводи у повољнијим приликама, прати се са живљим интересом, и, ако је добра, примиће се радије и од бољег срца.

У нас је, од Средњег века још, било писаца по нашим западним странама који су своја дела писали латински. Са хуманизмом, та је струја била појачана. Кад се све узме у обзир, није

мали број наших латинских писаца, и извесне књижевне области наше неговане су само на том старом језику. Није ни чудо: латински је у то доба господовао у Европи уопште; потпомагали су га многи социални чиниоци; ни католичка реакција није му била страна. Али су у Европи доста рано народни језици узели да споре надмоћност латинском; у Француској је то нпр. било већ у XVI веку. У другој половини XVII века „било је већ опште мишљење да је француски језик у сваком погледу боље средство да се изразе наше мисли“ (Халам). Код нас је то, као и све друго, дошло доцније него у Француској, и ми имамо наше Цријевиће, Куниће, Фериће, Крчелиће, Катанчиће, чак до графа Драшковића, који, током XVIII и на почетку XIX века, још ревносно пишу латински. Али ту је и крај наших латинистима. Они су већ одавно анахронизам. Још их, додуше, трпи њихова застрањена и архаична најближа околина, а цео народ, у крајевима слободним од овеиталих традиција и учених предрасуда, пригрлио је и воли свој матерњи језик. Свет се пробудио, национално је дозрео, и спреман је да раширених руку дочека реформу књижевног језика, да уђе у борбу за то питање као за нешто што му је најдраже.

Друга чињеница — рађање словенске филологије — позната је као важна при реформи Вуковој. Без ње, не би било ове реформе која је из нових научних схватања црпила сву своју снагу, као што се само одсуству словенске науке имају приписати она лутања и заблуде које смо раније истакли.

Цела ова укратко скицирана историја нашег књижевног језика до средине XVIII века увод је и коментар Вуку. Цео процес тражења тог

језика пренестиорија је Вукову стварању језика. И тај је процес свестран, и вршен по свима крајевима нашим. Видели смо, наиме, да су у њему узимали учешћа и кајкавци, штокавци, чакавци с једне стране; екавци, икавци и јекавци, с друге стране; и глагољани уз то, као и присталице кирилског и латинског писма, и сва шарена мешавина наших старијих времена и писаца. Све је ово једна пространа вековна тенденција, која је створила један од главних чинилаца новог доба.

Може ли се она изоставити из историје наше књижевности? Због чега би се изоставила? Због тога што дела ових језикословаца не спадају, строго узевши, у књижевност? Ми их, међутим, и не узимамо тако, него — обратно ономе што се у нас често ради, — издвајамо их из корпуса историје књижевности и дајемо им засебну главу, а само у циљу да прикажемо развитак књижевног језика. Језикословци, у осталом, нису рђави писци него баш често врло наметни људи. Нека би и обратан случај био, „књижевност је — као што је једанпут речено (Халам) — башта корова исто толико колико и башта цвећа“. На страну то, ми налазимо да смо овим довољно показали да је тражење књижевног језика тако исто један од основа новог доба као и мисао народног јединства и народна поезија; да га је најбоље уочити у моменту који долази непосредно пред новим добом; да га, дакле, треба везати за средину XVIII века.

X

Четврти и последњи основ новог доба, то су *нови обрасци*. Равнајући се према туђим књижевностима, ми смо до средине XVIII века од прилике ишли за једним обрасцима које су нам.

оне пружале: сад ћемо, од тог момента, поћи за сасвим другим, новим, које су оне до тога доба такође створиле.

Око средине XVIII века ми смо били јако заостали, изгубили смо сваки додир са временом око нас, држали се принципа и образаца који су се одавна били преживели. У књижевности патриаршије, ми смо у ствари представљали Средњи век; у књижевности реакције, ми смо врло дуго, дуже него други напреднији народи, остајали у водама овог назадног покрета. За то време је западна Европа само напредовала, у њој се променило све из основа: дух, наука, књижевност. Док смо ми спавали, она је радила, произвела много великих дела, сложила пуне магацине да се ми њима користимо кад се пробудимо. То су та дела која ће нам после бити обрасци, узор, вође. Да покажем колико смо заостали — што значи: колико смо били склони примити нове обрасце, чим за њих будемо сазинали —, најбоље ће бити да учиним једну паралелу између наше књижевности и опште европске: реч је, наравно, само о XVII и првој половини XVIII века.

Поредите најпре обе те књижевности у погледу слободног мишљења. Католичка реакција очевидно није склона том слободном мишљењу; то она није ни код нас ни на страни; време је било против те слободе. Али на западу се убрзо јавља покрет против реакције и расте све већи; почиње с првим годинама XVII века, па иде све јачом брзином у колико се примиче средини и крају XVIII века. Папска моћ почела је да слаби од средине XVII века; Пор Ројал укршта мачеве с браниоцима реакционарне цркве; на језуите се диже хајка и у XVIII веку настају велики прогони, док 1773 не дође и само уки-

дање њихова реда; сви се темељи католичке реакције љуљају из основа, прете да падну и у XVIII веку падају одиста. Књижевност ту нарочито помаже, и као што је Ранке једанпут приметио: „језуити су најпре били нападнути у области *мишљења и књижевности*“.

Како је код нас? Ствари нису довољно испитане, па не можемо категорично тврдити, али, колико данас знамо, изгледа нам да у нашој књижевности није било протеста против католичке реакције. Мени бар није познат ни један *наш* случај где би такав протест био учињен. Није ми познато ни то да је когод у нас превео *Провинцијална писма* Паскалова, нити ма које антијезуитско дело „господе из Пор Ројала“, — великога Арноа или кога било од њих, — бар не у времену о којем говоримо. Не може се рећи да француска књига није у то време била позната, пошто је превођен Св. Фрања де Сал. Узрок ће пре бити у томе што је реакција била силна, па се људи нису усудили да преводе Паскала и јансенисте, али су зато преводили исусовца Бухура који је био жесток противник ових. Ја чак подозревам, — што ни Босует није у нас превођен и познат, — да је и то бар до некле зато што он вероватно није био мио реакцији. Овај велики шампион католичке цркве имао је несрећу да суделује у чувеном сабору француског свештенства од 1682, и да саставља она четири члана галиканске цркве због којих умало што није избила шизма.

У то време, наша Далмација била је под Млещима, а ови су често узимали слободније гледиште према папству; Павле Сарни је написао своју чувену *Историју тридентског концила*, дело по превасходству антијезуитско: ни то дело није познато нашој књижевности. Су-

више је обимно да бисмо очекивали да се преведе, али ни делимично није превођено, и изгледа да нема виднијег трага да је ко за њим пошао. Има додуше, један, и тај нам чини част у колико нам припада; то је М. А. де Доминис. Родом са Раба, овај бискуп сењски, доцније архиепископ спљетски, којег је Шеноа представио у црној боји у својој новели *Чувај се сењске руке*; којег стручњаци хвале као еминентног физичара и философа и једног од претходника Декартових; за кога је Сент-Бев у свом *Пор-Ројалу* рекао да је био „један од најсјајнијих духова свога доба, најпокретнијих и који су највише прокрчили пута“, — Доминис је био приврженик Сарпијев; он је у Лондону издао његово помешито дело, писао и сам антипапске књиге, одрицао се католичанства, и дуго водио упорну борбу против католичке реакције. Али је Доминис човек не потпуно наш, него полунаш, он ни једним својим списом не припада нашој књижевности, и све што је урадио против папства и реакције, урадио је тек пошто је изашао из наше отаџбине. Његов пример, дакле, колико нам год у једном погледу чини част, ипак не говори много против наше тезе да, наиме, у *нашој* књижевности нема протеста против католичке реакције.

Додуше, може нам се рећи да је Дубровник ипр. имао уопште у себи више слободоумља него друге покрајине; да је свет у њему око средине XVIII века знао и читао француски и „више полагао на француску књижевност него и на коју другу“ (Starine XII, 97); да је вероватно и Волтера читао, — али 1) то ипак не значи да је у самој књижевности било видних протеста против реакције, и 2) нека је и тако, средина XVIII века сувише је позно време за

такве протесте. Има, опет, у Словеначкој појава јансенизма, али она такође долази позно, тек при крају века.

Узмите, даље, како наша књижевност стоји према туђим великим песницима и писцима тога доба. Док се наша књижевност — тј. оно што је у њој најбоље, наиме дубровачка грана, — скоро сва поводи за талијанском, дотле се у западној Европи, на правом западу, родиле нове књижевности — шпанска, енглеска, француска, доцније и немачка, далеко боље него талијанска. Талијанска књижевност је, као што је познато, у XVII веку и нешто доцније била врло слаба. Она је тада била на „најнижем ступњу декаденције“, сва у „лажном укусу, усиљеној емфазу, досадној метафори, празној хиперболи“ (Ховет). А у Шпанији, Енглеској, Француској, доцније и у Немачкој у тим временима просто буја најлепша књижевност; то је цветно доба, и највећа дела пишу се тада. Наши се пак и не осврћу на њих, или се осврћу врло слабо, него се и даље држе преживеле талијанске књижевности. Ми смо се мало пре питали који су од слободнијих духова у то време били познати нашој књижевности; сад се, тако исто узалудно, можемо питати који су нам велики песници и писци уопште били познати.

Узмите Шекспира. Он апсолутно не постоји у нас, у то доба а ни много доцније. Он се родио, живео и умро; његова су дела била слављена по целом свету: а нико од наших ни у Дубровнику, ни Далмацији, Хрватској, Словеначкој, Војводини — да друге крајеве не помињемо, — не зна за њега, бар ничим не показује да га зна. Он ће тек нашим писцима XIX века доћи до знања: — Мушицком, Стерији, Кризманићу, Бранку, Љ. П. Ненадовићу, Мирку Боговићу, —

а тек се у сасвим ново доба Ј. Костића и А. Шеное може озбиљно говорити о преводима његових дела. Милтон је тако исто непознат нашем периоду реакције, и јавља се тек много доцније, с Иваном Кризманићем који 1827 преводи *Изгубљени Рај* у кајкавској прози, и с Његошем који га имитује у *Лучи микроkozма*. Још су мање познати Драјден, Пон, и други енглески песници. Француски песници су сличне судбине. За цело време реакције нема, колико данас знамо, ни једног превода Боалоа, Лафонтена, Расина. Код нас се толико неговала драма, па за Расина нико није чуо. Каткада су му дубровачки драматурзи били врло близу, па су опет остајали тако далеко од њега. Мислим на Глеђевићеву *Хермиону*, која је истог предмета као и Расинова *Андромака*. Ту се најбоље може видети како је наша позна драма бедна према правој драми опште европске књижевности. Глеђевића дело је скоро комично колико је детињасто. У њему се нпр. онај страшни, крвави Орест јавља у женским хаљинама, док се, зар симетрије ради, Андромака јавља у мушким. Корнељ је боље среће него Расин: Петар Бошковић († 1724) преводио је његова *Сиде*, али наша срећа ни ту није велика, пошто се тај превод није никако сачувао. С Молиером, да и њега поменемо на овом месту, стојимо боље. Имамо један рани превод његова *Ђорђа Дандена* код К. Ф. Франкопана († 1671), и више дубровачких превода других комедија у првој половини и око средине XVIII века. Француски песници ранага XVIII века, или немачки тога и старијега доба, још су се мање примакли нама него они из XVII века.

Погледајте на прозне писце, романијере, есејисте, писце комедија, писце писама, и друге.

С њима је исти случај. Највећи романописци — Сервантес, Буњан, Свифт, Дифо, Филдинг, Фенелон, Лесаж, опат Прево, — па су апсолутно непознати у нас за цело време о којем говоримо. Тек ће их Доситије знати, и многе од њих; а доцније или много доцније, — са Николом Лазаревићем, Стефаном Живковићем, Лазом Зубаном, Ч. Мијатовићем — имаћемо преводе неких од тих писаца. А где су писци мемоара, дневника, животописа: Бенвенуто Челини, Самуел Пипс, кардинал де Рец, Сен-Симон? Где су писма госпође де Севинје, где *Персиска писма* Монтескијева, есеји Баконови и Адисонови, беседе Босуетове или кога другог, комедије Маривоа? Где они фини моралисти Ларошфуко и Лабриер? Где часописи, који се на страни јављају већ око средине XVII века; па Белова енциклопедија, критика, путопис? Ништа од свега тога није преведено код нас пре Доситијева времена, а, колико данас знамо ствари, није било ни познато. Сами ти родови, тако важни и лепи књижевни родови, — изузевши комедију — не постоје; не само у преводу, него ни иначе; бар на народном језику не. Не постоји најпосле ни проза, права уметничка проза, бар не у довољној мери; она се рађа тек у новој књижевности.

Факт је, који је код нас врло мало запажен, да ми ни у најбољим гранама наше књижевности XVII и прве половине XVIII века, немамо праве прозе, изворне ни преведене. У прози су дела Бартоломија Кашића, Матије Дивковића, Хабделића, Пајсија, Томе Хрена и сличних, тј. све оно што, строго узевши, спада више у писменост него у књижевност. Нема ни преводне прозе. У Дубровнику — који је најбољи, и који је дао доста, и сувише, и коме ми, далеко од тога да замеремо штогод, остајемо, напротив,

благодарни —; у том граду, кад се највећма неговала класична старина, нема ни једног превода Плутарха или Плинија, или кога другог прозног писца; а кад се највише наслањало на талијанску књижевност, нема превода из Бокача, Макиавела, Галилеја. Поезија, скоро искључиво, влада у њему. Како су први дубровачки диоскури почели писати у стиху, тако су с мало изузетака они иза њих наставили, ишли за традицијом, готово не мислећи, као Панургове овце, као *sergini pecus*. Дубровник је у главном био једна палестра за грађење стихова, једна вежбаоница ђачка по датим моделима, један језуитски семинар за конвенционалну версификацију. Прозе је, додуше, нешто ипак било, али је њена главнина отишла на латински и талијански језик, а проза народног језика остала је запуштена. Камо среће да су Гучетић, Моналдић и Цријевић на нашем језику писали своје расправе и историје! Или да су други, недубровачки писци — Валвазор, Витезовић — то исто чинили! Проза би се тада раније јавила у нас, и вероватно би велики туђи прозаисти били раније преведени.

Јер је прсза снага модерних књижевности, и она се у западним књижевностима управо и родила у доба о којем говоримо. У Француској су је створили Декарт и Паскал; у Енглеској, Драјден, Свифт, Дифо. Она је дошла онда кад су људи имали да изразе нешто што је друкчије од онога што су дотле изражавали. Узмите роман, на пример, и епску поезију. Песници кова Ариостова и Тасова имали су да кажу свечана и узвишена осећања, авантуре које су далеко од живота, нешто по превасходству из царства имагинације, и стих је био сасвим згодан за њихове мисли, згоднији него проза. Али кад су дошли Сервантес, Дифо, Ричардсон, Лесаж

и други оснивачи данашњег романа, они су имали да кажу ствари простије, фамилиарније, домаће, оно што је око њих, и онда је, наравно, проза била много подесније оруђе него стих. Јер, као што каже Сентсбери на једном месту, „роман казује свакодневни живот и обичну радњу, карактер; уноси уз то много од прости и обичне конверсације; и по интриги, разговору и коментару, једнако додирује све врсте мешовитих предмета.“*) И иначе, ван романа, проза је била средство врло подесно за манифестације новог духа који се с њом заједно рађао. Говорећи о разлици XVII и XVIII века и постању енглеског романа, Сер Валтер Рале каже: „родно се један нов дух, који је био стран Шекспирову добу, дух проматрања, пажње према детаљу, наглашавања онога што је факт, смеле анализе осећаја;“ дошао је „нов укус за факт и детаљ,“ за „прозу и разум“.**) Тај је дух и укус дао и роман, и животопис, и мемоаре, и есеј, и многе од данас тако пријатних и корисних књижевних родова. У осталом, чим има да се исказе мисао; чим људи почну да резонују; чим садржина постане главнија од форме — а ту је порекло есеја, критике, расправа и др. — одмах је ту проза као поручена.

Јасно је после свега овога колико се, око средине XVIII века, променио дух око нас; колико се великих и лепих дела створило на страни; колико је књижевност западне Европе одмакла у напред; колико је изградила и нове књижевне родове и средства у којима ће их изражавати, — а како смо ми од свега тога били далеко, непознати с оним што се тамо ради, потпуно страни једној целој новој култури која се рађала.

*) *Saintsbury, Peace of the Augustans*, 105.

**) *Sir Walter Raleigh, The English Novel*.

У место да се окупамо у свежој води једне напредне, слободне и мислене књижевности, ми смо остали да се и даље брчкамо по устајалим водама реакције и Средњег века.

Јасно је и то да ћемо се, чим дођемо до сазнања шта други људи раде, пренути и ми и поћи за њима. Доситије, који је вођ новог доба, у исто време је и символ његов. Као залуђено дете у једној примитивној средини, он се гуши у сласти читајући прологе и житија, али ће доцније кад чује да има науке и изнад њих, одмах бацити то, „потражиће науку и гладујући, и жеднећи, и наготујући“, и дотераће најпосле дотле да све најбоље идеје свога времена у себе прими и да их после тога штедро дарује свом роду. Као он, тако ће и цела наша књижевност чинити. То ће бити највећи прелом њен, баш на освитку новог доба. Он долази баш услед оног чиниоца који смо ми назвали новим обрасцима.

Ова четири чиниоца која смо обележили као основе новог доба, не само што стварају нашу нову књижевност него јој дају и много више црта јединства него што смо их у ранијим периодима нашли. Јер, очевидно, рађање југословенске мисли даје ту црту. Улажење народне поезије у књижевност, и онако свестрано, како смо га оцртали, несумњиво даје ту исту црту. Тражење књижевног језика такође је расло по свима скупинама нашег народа, и у погледу јединства изједначаје се са два поменута чиниоца. Нови обрасци то исто значе. Јер ако је стара српска књижевност некада ишла за византиском, дубровачка за талијанском, словеначка за немачком, — нова удружена књижевност ићи ће сва за једним *истим* моделима великих

западних књижевности. Смер ће бити уједначен са овим четвртим чиниоцем, као што су домаће тенденције пређашња три чиниоца уједначавале карактер наше нове књижевности.

XI

После овога момента у средини XVIII века — на којем смо сматрали за потребно да се дуже задржимо да бисмо му истакли важност, — долази *ново доба* само собом.

Код њега није потребно да се задржавамо. Детаљне класификације појединих периода ми нисмо ни до сад чинили, па нећемо ни сад; нас се тичала само целина и њени крупни делови. У осталом, јасно је да ћемо у овом добу наћи и црта правога јединства, и то у великој мери, а не само јединства критерија као за раније периоде. Ту има јединства у језику, у духу, у традицијама, у аспирацијама, у зближењу књижевности које су се некада само покрајински развијале. У колико га нема, оно ће временом доћи; време је најбољи савезник сваке здраве мисли. А што се тиче посебне класификације наше нове књижевности, — да ипак ствар наговоримо само у начелу и једном речју — ја држим да се, без великих тешкоћа, њени периоди могу издвојити тако да обухватају све три племенске гране њене; сувишно би било да улазим у подробније разлагање и доказе.

ВУКОВА „ЦРНА ГОРА“*)

I.

Habent sua fata libelli. Има осамдесет и осам година како је Вук издао једно од својих најважнијих дела, па, са изузетком неколико стручњака, нико то дело не познаје по читању данас. Дело је изашло на немачком, под насловом *Montenegro und die Montenegriner*; штампано је вероватно у мало примерака; распродало се, како изгледа, брзо, и тако је ретко да данас у Београду, сем једног примерка, ја не знам где га има и има ли га где. То је просто нова и непозната књига за нас, и ми је сад управо откривамо кад нам ју је С. К. Задруга донела у преводу.

Преводилац је Г. Љ. Стојановић. Наши најбољи познавалац Вуков једини је могао да учини тај превод. То није била нимало лака ствар; напротив. Сећам се како је Лудвик Браунфелс преводио *Дон Кихота*; дело је старо, и он га је, у жељи да му сачува архаични колорит, превео у нешто старинском језику. Г. Стојановић је имао тежи посао. Његово је било да преведе дело не у старинском језику уопште, него специјално у Вукову. Он је, према томе, имао на сваком кораку да пази баш како би Вук

*) Вук Стеф. Караџић, Црна Гора и Бока Которска, Београд 1922, С. К. Задруга; *Истин*, *Montenegro und die Montenegriner*. Stuttgart u. Tübingen (J. G. Cotta) 1837.

рекао, да непрестано прави мајсторију, да чини намерно подражавање. Требало му је уз то да се покатакд запита да ли се која реченица или параграф превођене књиге не налази случајно у којем другом Вукову делу које је српски писано; ако јесте, онда да их узме отуд и њима замени оно што би сам имао да преведе.

У колико се год могло, Г. Стојановић је добро свршио свој посао. Више чисто Вукових правописних и граматичких особина он је усвојио, и тиме дао више вуковски карактер преводу. Вук пише „Црна гора“ са великим словом у првој и малим у другој речи; придеве народности пише великим словом („Српски“, „Турски“, „Њемачки“), — тако чини и Г. Стојановић. Вук каже „славенски“, не „словенски“; каже „коњма“, никад „коњима“; каже „Пећки“, „Никшићки“, бар чешће него „Пећски“, „Никшићски“, и Г. Стојановић употребљава те исте облике. Неколико параграфа, као нпр. онај о отмици, преписао је из Вукова речника, пошто ту немачки текст потпуно одговара чланку уз ту реч у речнику; препис је по другом издању, не по првом, што је и приличније. И тако даље. Ја не видим него један пример или два где ми изгледа да Вук не би тако рекао како је Г. Стојановић превео. Казано је нпр.: „у првом случају“, а мени се чини да би Вук рекао: „у првом догађају“.

Ипак, посао је био делимично немогућан. „Правим Вуковим језиком данас је уопште немогуће писати“, каже Г. Стојановић у предговору, и има право. Нарочито је тешко погодити фразу Вукову, растресену и фамилиарну, али сочну и једру. Тешкоћа је код ове књиге била још и у томе што је немачки преводилац мењао Вуков текст, скраћивао га и сажимао;

ни Г. Стојановић, ни ма ко други, ма колико да се труди, не би могао повратити оригинални текст Вукова рукописа.

Али кад се те немогућности одбију, превод је успео, негде врло успео. Како ми се чини, што се дубље улази у књигу превод је све бољи. Последња, дуга глава о наравима и обичајима чита се као да је Вукова; томе јамачно помаже и околност што је она гдегде прошарана чистим Вуковим текстом из других његових књига.

II

Ја сам навек жалио што Вук није лично писао више, а нарочито што нам није оставио више довршених дела из историје, биографије, критике, обичаја. Узмите оно што обично зовемо „Вукова дела“: две трећине су народне песме а једна трећина оно што је он сам писао. Узмите ово последње: добар део су граматички списи, а само један мали део остали.

Вук је једнако желео да напише новију историју Србије, па је ипак велики део тога посла оставио у одломцима и рукопису, или уопште није ни оставио. Он је доста рано узео писати биографије; чак је хтео да изради неку врсту *Српског Плутарха*, па се данас, од свега што је овде онде штампао и написао, једва могла саставити једна мала серија од петнаест краћих животописа. Критика је писао више, али све о језику; од правих књижевних критика има само ону о Миловану Видаковићу. *Живот и обичаји* његови посмртни су спис, и свакоме је познато да многа поглавља у њему имају само наслове, а место текста стоји издавачева напомена: „овај се натпис нашао у рукопису на празноме листу“. Жалим и што Вук није писао своје мемоаре, а он је и на то мислио. У једном писму Милиц

С. Срипкињи од 29 јуна 1860, он додаје на крају: „да је као што није, пак да ме сретете у Пензи да идемо заједно у Фиред, те бисмо написали што из српске историје или *из мога живота*“. Боље да је он написао мемоаре него што су то учинили Јоаким Вујић, Герасим Зелић и слични.

Вук је наш највећи књижевник. Он је изврстан стилист; за простоту и јасноћу у нашој књижевности нема бољих образаца него што је његов стил. Ја и не говорим какав је он мајстор у језику. Очевидно је према томе да његова дела треба да су у рукама свију читалаца, врло често, да не речемо сваки час. Али шта ћете дати читаоцима као његова дела? *Додајте* *к санкцијетерсбургским савнишњим рјечницима* тек ваљда нећете, нити *Главна свршивања сушесјвишњих и прилагателних именица у српском језику*. Ни полемика његова са Хаџићем није много примамљива; она има живости, има и крепчине, и још понешто друго, али тек то је једна граматичарска дискусија. Граматика у опште није ствар широког и књижевног интереса; тај интерес може бити у историји и сличним областима. Ето зашто ја жалим што Вук није оставио више дела баш те врсте; наравно, он је ипак оставио доста да се да читаоцима у руке.

Он је на та историска и слична дела мислио, хтео да их ради, али, вероватно, забављен полемикама о језику које је његов рад изазвао (а и приметним послом прикупљања песама), он није стигао да то учини. У почетку своје књижевне каријере, он се ваљда тешио надом да ће за све наћи времена; мало по мало, вучен сувише на једну страну, он је све више задоцњавао на другој; како живот није никад довољно дуг за човека који има нешто да каже, Вука је

изненадила старост и смрт пре но што је од њих могао да отме оно што је сигурно мислио да ће отети. То ми, у осталом, изгледа главна црта Вукова рада. Две су линије у њему, обе једнаке на почетку, али се временом једна про-
дужава нагло а друга скоро сасвим застаје.

Колика је то штета, може се видети по његовој *Црној Гори*, која је једно ремек дело за-
пажања, поштеног описа, здравог суда. Красан дар који је он ту показао, може само учинити да зажалимо што га није применио и на друге
сличне теме, што није још коју нашу земљу тако описао као Црну Гору.

III

Вукова *Црна Гора* солидно је рађена. Вук уопште није хтео да пише ни о чем док се добро не обавести о предмету. Он је хтео све сам да види, да дође на извор ствари. Кад је писао ову своју књигу, он је добро познавао Црну Гору и народ у њој; а скупивши једном грађу, он ју је дуго разрађивао и врло пажљиво састављао своју књигу. Историја те књиге може нам то најбоље показати.

Давнашња је жеља Вукова била да посети Црну Гору. „Ја бих најприје желио отићи преко Рватске, Далмације, Дубровника и Боке Которске у Црну Гору“, пише он Копитару још маја 1826. Али му се та жеља дала испунити тек осам година доцније. Познавши се са Његошем*) у Бечу у лето 1833 године, Вук је угоднo с њим да му до године дође у госте. Дошао је 5 септембра 1834 на Цетиње, и био је сав срећан. „Владика ме је примио — пише он одмах отуда Копитару — као друга и пријатеља, и чим се гођ може рад је да ми угоди“. „Овдашњи вла-

*) В. идући чланак у овој књизи

дика и господар — пише он мало доцније Стејићу — примио ме је како се најбоље може“. „Да ништа више ново не нађем осим овога што сам досад нашао, опет налазим да је било вриједно овако даљни и трудни пут предузети“, пише са Цетиња Јустину Михаиловићу.*) Вуку је било нарочито стало да пропутује Црну Гору. Његош му је давао коња и момке да га прате на том путу. За мај идуће године обећао му је повести га са собом по Црној Гори „чак до Мораче и до Куча“. У то се, неколико недеља по доласку Вукову, деси на Цетињу један случај који му је нарочито добро дошао. Уочи св. Луке 1834 (18 октобра) отворе гробницу старог владике; нађу му тело целокупно и нераспаднуто, и прогласе га свецем. Цео народ из Црне Горе, Брда, Паштровића и Боке поврви да целује свеца: то је таман што је требало Вуку. Он је сад могао у једном скупу да угледа оно чега ради би се морао дуго ломити на коњу да појединачно види. „Овај је догађај за мене — пише он Стејићу — како гођ да сам га наручио, јер ћу овом приликом виђети овђе све знатније људе од Црне Горе и од Брда и од Приморја“; слично пише и Копитару. Тако је Вук имао прилике да лично види пуно ствари. „Ја сам сам својим очима гледао и ушима слушао“, каже он причајући неке догађаје у својој књизи. „Ја сам се разговарао са многијем Црногорцима из разнијех крајева“, каже он на другом месту исте књиге. „За то сам ја у Црној Гори питао многијех па ми нијесу једнако казивали“ каже он у *Животу и обичајима* (s. v. крсно име). Вук је остао у Црној Гори, делом и у При-

*) Налик на ово што пише Михаиловићу писао је и Стејићу. Његошем се хвалио и Гагићу, како се види по једном писму овога (2 нов. 1834). Биће да је то писао и Фрушићу (в. писмо овога од 6 нов. 1834).

морју, до краја јуна 1835 од прилике, и пошао кући с богатом грађом.

Вративши се у августу у Беч, Вук је одмах сео да сређује грађу и пише књигу; изгледа да је дуже времена радио на њој. Да ју је писао већ 1835, сведочи место у књизи где каже: „прије пет година умрли владика црногорски Петар“ (знамо да је овај умро крајем 1830). Да ју је настављао 1836, могло би сведочити друго место: „можда је већ за ово годину дана и Црмница приступила новом поретку“ (тј. годину дана од како је Вук оставио Црну Гору), а сведочи и то што је два чланка одређена за књигу (*Срби сви и свуда*, *Бока Коџорска*) писао одиста 1836. Књигу је мислио написати српски, као и све остале. Кад је био готов у априлу 1837 саставио је један позив на претплату, — „објављеније“ како он каже, — на књигу која ће се звати *Црна Гора и Бока Коџорска*; претплатници се већ јавише, али на велико изненађење, Вук одговори скупљачима, и то три године доцније: „ви се надате од мене књизи о Црној Гори, а ја вам ево шаљем, итд.“ Много доцније, 1849, он „крчми“ своју књигу, и два чланка из ње које мало час поменусмо штампа одвојено; ни тад ипак не престаје мислити на целокупно издавање књиге: у једном свом огласу за *Пословице*, који нам се чини да је писао 8 јануара 1849, он и даље обећава да ће издати *Црну Гору и Боку Коџорску*. Али он ту књигу никад није издао, тако како је мислио; ово што смо испричали само показује колико се дуго бавио њоме.

Главни део књиге — доведимо њену историју до краја, кад смо већ почели — Вук је бар издао на немачком; случај је хтео тако. Још док је био у Црној Гори, Вук напише чланак

Један поглед на Црну Гору у јесен 1834. Чланак је био добар, информативан, ишао је у прилог Црној Гори и њеном господару, и завршавао се једном занимљивом анегдотом; био је написан за странце, види се по свему. То је Вук хтео да упозна страни свет с овом српском земљом, а можда је то и Његош хтео; Вуку је уз то требао хонорар, Његошу мало пропаганде. Пре него што је пошао на пут, Вук је у Бечу био у добром пријатељству с Виљемом Хопеом, који је био један вешт и књижевно образован немачки новинар, сарадник више угледних листова. Вук се, дакле, обрати њему и пошаље му чланак; овај га преведе и да у један немачки лист (*Das Ausland*), где чланак и изађе (број од 31 децембра 1834). Како је лист издавао штутгартски књижар Кота (фирма позната и данас), то је Хопе позивао Вука да и даље за њ ради. Нарочито га је молио да се не задржава само на политичком материјалу него да уђе и у опис земље и обичаја; то је све било још док је Вук био на путу. Кад се Вук вратио, Хопе му је сигурно и даље у том смислу говорио, и Вук се брзо реши да и осталу грађу да Коти да изда на немачком. Овај је опет, поред тога листа, издавао и једну нарочиту колекцију за списе ове врсте, под насловом *Путовања и описи земаља*, и Вук да своју књигу о Црној Гори за ту колекцију. Она ту и изиђе почетком 1837; преводилац је био сигурно Хопе, како се и Г. Стојановић домишља.*)

IV

Књига Вукова била је прва озбиљна књига о Црној Гори на неком туђем језику. Пре тога,

*) Нске од ових података нашао сам у оштампаним таблицама IV књиге Вукових *Грамађичких и полемичких сјиса* и рукопису Вукова чланка, које ми је љубазно ставио на расположење Г. Љ. Стојановић.

о овој се земљи у главном говорило само узгред, у општим књигама путописа; или су то били чланци у конверсационим речницима, часописима, алманасима. Говор је обично био погрешан и неозбиљан; ретко је која публикација била боља и тачна.

Оставимо књиге XVII и XVIII века које се дотичу Црне Горе, ево, прво дело (или једно од првих*) на које наилазимо у XIX веку — *Пут у Црну Гору* од француског пуковника Виале (1820) — па се у њему каже да је језик којим Црногорци говоре диалекат грчкога: *la langue illyrienne est un dialecte du grec*. У конверсационом речнику Брокхауза из 1827 (VII издање) има један чланак од пола стране о Црној Гори, где се престоница земље зове „Атиње“, а народ у њој назива се простим разбојницима (*ein freies Räubervolk*). У даљем, осмом издању, од 1835-1836, чланак се у нечем нашла на онај ранији; што је ново, то је да су Црногорци „као и Сулоти, једно племе Албанеза или Арнаута“, и да њима управљају два владике, један свети а други светски (*der Sveti Wladika und der weltliche Wladika*).

Неке су публикације биле боље. Такво је анонимно немачко *Путовање по аустријској Илирији, Далмацији и Албанији*, из 1822, где је повећи одељак посвећен Црној Гори, њеној историји, политичком уређењу, обичајима; писац је видео ствари лично, али је гдешто тенденциозан, и биће да је неки Хабсбург: потпис је *R. von H-g*, и све ми се чини да је то негде у тексту разрешено као *Ritter von Habsburg*. Ве-

*) Ранији је један немачки опис Боке од 1808 који Штиглиц и Кол помињу као дело које се тиче и Црне Горе, али га ја нисам видео.

роватно је изворан и чланак генерала Велдена *Скице из Албаније и Црне Горе*, што је изашао у једном бечком часопису 1831, а који нисам видео. У годишњем немачком алманаху самоука а доцније професора у Прагу Ј. Г. Сомера под називом *Цейна књига за ширење географских знања* изашла је 1832 овећа *Скица о Црној Гори* (преведена 1834 на талијански) од спљетског професора ботанике Фрање Петера. И ако писац није био у Црној Гори него писао по казивању неког немачког лекара у Котору, скица му је ипак доста добра, и јасно и просто писана; понешто има неправичности. Исте године (1832) Леополд Ранке је написао *Најад на Црну Гору* у једном немачком историском часопису; то је, наравно, добар чланак (говори о покушају Решид паше да покори Црну Гору 1832), и Вук наводи у својој књизи нека места из њега.

Али ако је и било озбиљнијих публикација о Црној Гори пре Вука, његова књига ипак је била одвојила од других. Пуна и довољно опширна, сва посвећена Црној Гори и целој, она је описивала земљу и људе, суво али верно. Дата је историја, колико се могло боље за оно доба; затим културно стање, обичаји; оцртан политички положај у том моменту. Писана је тачно, од очевидца, који разуме ствари и воли их; уз то је била занимљива, с пуно примера и анегдота. То су све особине које су Вукову књигу дизале над другима. Зато се она и показала као успех.

Већ крајем 1837 књижар тражи из Беча све примерке натраг, јер је дотле све штутгартске продао; Копитар, јављајући то Вуку, додаје: „ала сте ви срећан писац!“ У мају 1838 саксонски краљ Фридрих Август II (1836-1854),

који се „у часовима одмора“ бавио ботаником, пође по нашем приморју да купи биљке; сврати за мало и на Цетиње, и ту проведе један дан по истом послу. Пут је тај после био чувен; у новинама се о њему много говорило, а и научно је био важан: пронађене су тада три нове биљке од којих је једна добила име *Saxifraga Frederici Augusti*. Поред тога што је хтео да позна тамошњу флору, ја не знам да ли је овај краљ нарочито желео да види Црногорце и њихову земљу, нити, ако је тако, да ли је на то био подстакнут Вуковом књигом. У извештају о његову путу каже се, кад је дошао у Котор, да су аустријске власти, „у намери да предухитре краљеву жељу“, известили Његоша о његову доласку, и овај спашао на границу да га дочека и позове на Цетиње. Али Копитар у шали приписује тај пут правце Вуковој књизи. „Само сте ви криви — пише он Вуку пошто је у новинама прочитао опис краљеве посете Његошу — што сад цео свет, па и сами краљеви, путују по Црној Гори“. Копитар можда има и право. Вук, до душе, нигде у својој књизи не говори о вегетацији да би се тиме могло протумачити што је краљу Црна Гора евентуално „омилела“. Али је вероватно да му је она. — ако ју је читао а могао је, — показала да Црногорци нису били такви разбојници као што је о њима писао његов Саксонац Брокхауз, и да га били неће жива испећи и појести кад међу њих дође. Вукова је књига, дакле, могла разуверити краља у предрасудама, и дати му више храбрости да посети ову „опасну“ земљу.

Похвале о књизи такође су стизале. Немачки књижевник Федор Посарт, Хопеов познавац и писац једне мале *Кнежевине Србије (1837)*, јавља Вуку: „ваш опис Црне Горе читао сам

са великим задовољством“. Руски Немац П. И. Кепен, археолог и љубитељ књижевности, пише му: „на вашем делу *Montenegro* ја вам особито захваљујем“; то је можда нешто више него обичан комплименат. Немачки песник Хајнрих Штиглиц, кустос краљевске библиотеке у Берлину, пише му пошто је и сам путовао по Црној Гори: „студовање ваших *Црногораца*, који су ме после мога лањскога путовања по Црној Гори двоструко занимали, разгорело је у мени још живље ову жељу (тј. да позна Вука лично)“. А у својој *Посети Црној Гори* коју је 1841 издао, и он код Коте у Штутгарту, и у којој описује свој пут тамо, он каже за Вукову књигу да је то „једна мала свешчица, али богата извршним проматрањима и напоменама“. То је „преглед историских односа Црне Горе од најстаријих времена на овамо“, али преглед „који није никаквом предрасудом помућен, нити игде помрачен намерним извртањем ствари или истицањем пристрасних обзира“. Вук се за тај циљ, завршава он, оспособио „и обимним студијама и својим властитим посматрањем“. У једном нештампаном писму Вразу (3 јан. 1842), које сам нашао у Свеучилишној Књижници у Загребу, Срезњевски референт о свима описима Црне Горе, и о Вуку каже: „и ако је по обичају описао одлично, он је посетио само горњи део Црне Горе“. Др. В. Ебел, приватни доцент ботанике на универзитету у Кенигсбергу, у својој књизи *Дванаест дана у Црној Гори*, коју је издао 1842, карактерише Вукову књигу као „мален спис којим се хтело извојштити Црној Гори и Црногорцима достојније место међу осталим европским државама и народима“. Како се познао с Вуком, на лађи, баш кад је остављао Сплет да иде у Црну Гору, у лето 1841, он каже за њ: „за

мене врло драгоцено друштво“; то значи да је Вука можда баш због те књиге поштовао.

Ово све одређује место Вуковој књизи у општеевропској стручној литератури у доба кад се она појавила. После Вука, било је врло много немачких, француских, енглеских, талијанских, руских публикација о Црној Гори; неки од њихових писаца служили су се његовом књигом (Штиглиц, Ебел и други): то је место које она заузима у литератури доцнијег доба.

V.

Такав је значај имала, и тако је била цењена Вукова књига у стручној књижевности на страни. Каква је њена вредност у нас, данас?

Очевидно, данас је књига у једном погледу застарела. Дела која описују савремено стање једне земље застаре убрзо: у Милићевића *Кнежевини Србији* каже се за Београд да има једну гимназију и две полугимназије. Кад је Вук описивао Црну Гору, она је имала само четири нахије и Брда, а Никшић је био још у Турској. Колико је далеко од нас оно време које Вук описује, види се по овоме. „Ока је меса — каже он за Боку — слабо кад скупља од десет крајцара; двије се кокоши могу у пазарни дан купити за дванаест до петнаест крајцара; по тридесет осушенијех смокава продају се зими за крајцару; вино је око пет крајцара ока“. Али нико, наравно, и не тражи данашњу Црну Гору у Вукову спису, и ја сам ове живописне податке навео само „сјећајућ’ се љепшијех времена“, и са појмљивом жалостију што су она прошла.

Међутим, ондашњу Црну Гору Вук је врло верно описао. Обичан читалац можда то неће довољно видети, али онај који је ближе упућен

у овај предмет може се стално изненађивати колико је ствари старе Црне Горе Вук успео да додирне и обухвати. Он нпр. каже: „зато су 1832-33 године, кад је стари владика био умро а нови још непосвећен, довели много такве дјеце једноме владици из Србије, који је случајно дошао у Црну Гору, да их запопи“. Он не казује имена томе владици, али ми знамо да је то био ужички епископ Нићифор, о којем говоре акта из 1832 и 1833 у нашем Државном Архиву; и иначе се зна о њему. Кнез Милош грди тога владика. „Ја сам га, каже, из манастира, из шуме, из дивјачи и непознанства извукао“, а он је сад неблагодаран; кнез је одмах послао Симу Милутиновића на Цетиње, да га доведе. „У самом цетињском манастиру — каже Вук даље — има само један калуђер, и то странац, кога је владика недавно закалуђерио“. То ће бити Петроније Лујановић, архимандрит, који је издао *Грлицу* за 1837 годину. Граф Карачај, у једном свом извештају 1838 из Црне Горе, који сам нашао у бечком Државном Архиву, саопштава неке поверљиве извештаје из Његошеве околине властима у Бечу, и додаје: „ја сам то чуо из уста архимандрита Љубановића (погрешно место „Лујановића“), поштеног човека који је родом из Славоније, а школовао се у Карловцима и одан је својој отаџбини“; „странац“ је по томе што није рођен у Црној Гори. И тако даље; ја сам ове примере навео још и због тога да се види каква је била цетињска средина у то доба.

Ја мислим да ни иначе у књизи нема погрешака, сем колико их у сваком делу мора бити. Јеремија Гагић, руски консул у Дубровнику и познат човек иначе, нашао је две ситне, и писао то Вуку. Што се једне тиче, — наиме

да број становника у Црној Гори није сто хиљада како је Вук рекао, него само шездесет, — ја држим да се у то доба тако од прилике на Цетињу веровало. У архиву Министарства Спољних Послова у Петрограду има један мемоар о Црној Гори, послат са Цетиња и преведен на руски, у то доба од прилике; у њему се каже: „попис становништва не врши се никад, али је извесно да га је више од сто хиљада мушког пола“. Као што се види, овај мемоар даје још већи број него Вукова књига.

Две је ствари Вук нарочито добро описао; го су 1) нарави и обичаји народни, и 2) политичко и културно стање земље.

О првом треба етнографи да говоре, стручно; али и сваки пажљив читалац може осетити колико је богат и значајан фолклорни материјал Вуков. Оставите оно кад Вук описује женску народну ношњу; свак, најпосле, може, ако је пажљив и ствар га интересује, да види да се Црногорке „опасују три прста широкијем кајишем“, да „покривају главу марамом“, и да „плету косу у двије плетенице“. Али је Вук, са ретком научном радозналости и која иде у дубину, нашао пуно архаичних, можда исконских црта у народним обичајима. „Особити је обичај и који већ изумире, да човјек раздвојеној жени одсијече комад од какве њене хаљине, нпр. од појаса, или од кецеље, или од мараме којом покрива главу, или од горње хаљине“, — каже Вук, и тражи објашњење томе. Или: „у Рисну је увијек један будан код ватре да полије бадњак кад прегори; сад нико не зна првобитни узрок и значење овом обичају“. Вук је и иначе добро познао народ, похватао му црте које се не дају лако видети а битне су; у томе је наравно, био помогнут, и свака му прилика за то давана.

али тек за такво познавање хоће се доста памети и труда. И зато што се тако дубоко ушло у ствар и што су похватане све карактеристичне црте, народ црногорски изгледа у Вука невероватно примитиван. Тај народ не носи кошуљу, буквално је не носи; жени се док је још сасвим дете, дубоко испод црквом прописаног минимума од дванаест година за девојку а четрнаест за момка; туче жену „без икаква повода, само што му се тако прохтије“; туче попа, ако неће да венча отету девојку; туку ту исту девојку коју су отели, ако она неће да пође са њима, „деру штапом као вола у купусу“. Погледајте још каква је ова црта: „рођаци убијенога имају обичај да кржаве хаљине убијенога чувају, и износе их пред своје да би их подстицали на (крвну) освету“. Синтеза ових црта чини страشان утисак; што је она учињена, сведочи о добром познавању ствари. Она још сведочи о смелости Вуковој у служењу истини. Црногорци у Вуковој књизи описани су са више оштрог и грубог реализма него они у *Горском Вијенцу*, — ако је допуштено правити паралелу између једног научног и једног песничког дела. Глава о наравима и обичајима једна је од најбољих у књизи.

Код описа политичког и културног стања земље, иста искреност и разумевање. Вук је ту правио похвалу и критику; и у једној и у другој био је објективан и правичан, сем ако је што случајно погрешно или претерао.

Као похвалу — а у то рачунам све што Вук говори у прилог и одбрану тадашњег стања у Црној Гори — можемо узети најпре одбрану владине званичне титуле. Владика црногорски — и наш Његош, као и његов претходник — потписивао се на актима: „митрополит скендерски и приморски“. Неки странци који су пи-

сали о томе (Вук помиње само Виалу, а ја бих додао и онога „Хабсбурга“) пребацивали су да је та титула самовласно узета. Вук то брани, и износи историске разлоге за то; изгледа и да има право. У Његошево време, црногорска влада и влада аустриска имале су дуг спор око граничног манастира Стањевића; помињући то, Вук, са потребном и појмљивом резервом, говори у прилог црногорске тезе. Вук хвали лично Његоша, његов таленат, патриотизам, образовање; похвала није ни мало незаслужена, сви бисмо је ми такву потписали (и још више); само је Гагић нашао за потребно да замери Вуку што је то учинио; то му је и главна критика на Вукову књигу. Вук лепо говори и о реформама које је млади владалац Црне Горе стао уводити у земљу; сам каже да се о њима често разговарао с Црногорцима и бранио их; те су реформе одиста биле добре и потребне. Како их Вук описује, оне су биле скопчане с врло великим тешкоћама. Оно што он говори о кажњавању криваца и како се народ односи према томе, спада у најречитије описе које ја знам о том предмету. Слично је и кад говори о Његошевим мерама противу четовања; он ту баца кривицу нарочито на Турке, као на врло рђаве суседе; то је и право. „Са западнијем сусједима Црногорци живе мирно“, каже Вук мислећи на Аустрију, и тиме казује како, кад су суседи коректни, и Црногорци су коректни с њима. У похвалу, или уопште у повољно описивање Његошева режима, можемо рачунати, најпосле, и то што Вук нигде ни на једном месту књиге, не помиње Вукотића (Ивановића) и Вучићевића, чија се имена често с похвалом помињу у историјама црногорским тога доба. Вук није мислио да они имају особитих заслуга, и зато их није

ни поменуо, него је све тадашње реформе у Црној Гори уписао у заслугу Његошу. Према свему што ја знам о тој двојници, и ја сам склон веровати да Вук ту има право.

Ви ћете можда рећи да је све те похвале Вук писао из личних разлога. Писац *Црне Горе* био је гост господара Црне Горе, — рећи ћете ви; овоме је требало — с разлогом — пропаганде за своју земљу и свој режим: шта је природније, дакле, него да Вук хвали све оно и брани што је Његош волео да се брани и хвали? Није тако. Немамо разлога то претпоставити. Ја напротив држим да је свака Вукова похвала на месту; оно што сам код сваке појединачно поменуо, држим да довољно показује да су оне оправдане.

Али кад смо већ на мотивима који су могли Вука водити при писању, ја ћу да пристанем да је он, поред објективности, могао имати и нарочиту тенденцију: хтео је да одбрани Црну Гору од неправедних напада и да је прикаже у бољој светлости. Видели смо какве су лудости странци говорили о тој земљи: кад ви који знате пишете о њој, морате и показати да то није тако. Кад је истина на ваној страни, патриотизам налаже да је пред странцима кажете. Зар је могао Вук допустити да се и даље верује како су Црногорци прости разбојници? Зар није требало да каже како они имају „правитељство“ (какво такво, тек га имају); како се њихов господар труди да заведе неку правду између њих и цивилизацију; како ради да искорени четовање и друге рђаве навике; како жели да заведе коректне међународне односе са суседним државама? Ако је Вук тиме правно неку пропаганду, правно је праведну; чинио је само оно што су многи од нас чинили за време рата, на страни.

Вук је, рекосмо, чинио и критику; по тој критици може се још боље видети његова об-

јективност. Он нпр. прича како је Његош завео сенат који има, поред осталог, и да кажњава кривце. Али општина неће да изда кривце „туђијем људима“; то је срамота. Онда Његош заведе, и општина пристане, да се кривцу „кућа може разорити и спалити а стока узети у глобу“. И то је ишло тешко, али најпосле ишло је; кривчева „жена и дјеца мора тражити склоништа код најближих рођака“ у том случају. Сад Вук даје критику тога поступка Његошева, и пазите какву. „Лиштити овако невину жену и дјечу крова, имања и свачега најпотребнијег за живот, *свакојачко мора изгледајти као највеће варварство*“. Он, до душе, одмах и правда ту меру. „Само се на овај начин, каже он, може спријечити много највећих зала у будућности; само се овако могу поставити основи културног поретка, потребног за свако друштво према садашњему времену“. Али прво, то је правдање сасвим на месту, и сваки би га, држим, тако чинио за *оно* време; а друго, он одмах додаје: кад је тако, „то се мора *заклемуријати и преко срца одобрити* и оваке мјере“. Је ли то ласкање владаоцу, и јесу ли ту лични и себични разлози по среди? Може ли се више рећи? Нарочито, кад је по природи ствари критика могла да буде само врло дискретна? Ко ласка, то је Јоаким Вујић. Кад је кнез Милош наредио да се једном учитељу, који је учествовао у Чарапићевој буни, одсече парче језика и десна рука, Јоаким пише „да би му требало јоште и очи да се избоду, нос и уши одсеку“!

Вук иде и даље у својој критици. Како он описује ефекте Његошева „правитељства“, ово не само да наилази на огромне тешкоће, него не стоји ни на добрим ногама. Опис крвне освете који он даје, тако показује ову у опречи са ма

каквим појмом о државној организацији да је ту „правитељство“ скоро немогућно. Њега и нема у ствари. Црна Гора представља „у Европи можда једино друштво које нема никаква *правитељства у правом смислу ријечи*“. Што се Његош труди, то је све готово узалуд, и његове мере неће учинити ништа. „Важно је питање да ли ће се ови први почеци преображаја (читати: Његошевих рефорама) одржати и усавршити, или ће се можда све мало по мало вратити у старо стање; *ја мислим да ће прије бити ово друго*“. „Бојати се да нови поступци владиничини према убицама не принуде га да стане живјети *правијем разбојничкијем животом*“. По једном месту изгледа ми да Вук чак допушта да мислимо да у овоме има и лично Његошеве кривице, не више оне до целисходности мера, него оне са његова недовољна заузимања за ствар. Причајући како се лично разговарао са главарима црмничке нахије о неким Његошевим мерама, Вук додаје да су му они *гошћиво једногласно* рекли: „*кад би владика к њима лично дошао*, они као *поуздано* држе да би тиме *све* заваде, осим можда двије три породице, биле *умирене*, и да би се и код њих, као по осталој Црној Гори могле увести поправке“. То је био миг Његошу, као једно подсећање на дужност да треба тамо да дође, па ће све бити добро.

Са оваквим стварима и иначе, цела глава о правитељству ванредна је као приказ и оцена оне ране Црне Горе; нарочито је крај леп и мудар. Та глава чини част Вуку; поштење, разумевање, здрав суд дошли су у њој до пуног израза. Кад је писао књигу о кнезу Милошу, Вук већ није био такав; у њој има увијања и прикривања; истина је и да је био зависнији према Милошу него према Његошу.

Не треба ипак преувеличати значај ове критике. Вук ту није *напао* Његоша, ни дај Боже! То је све било врло дискретно, и у врло малој мери — ово су једини примери које наведосмо. — и, наравно, без икакве жаоке, потпуно невинно; напротив, види се да је све говор једног родољуба који се сам брине да ствари пођу боље. Најпосле, ја држим да је и Његош тако исто мислио и о Црногорцима и о својим реформама међу њима; и он је морао имати сумње, које је Вук изразио; он за то у *ствари* није имао да замера Вуку, већ ако не зато што је овај казао понешто што се могло прећутати. Не знам шта би Његош одговорио на онај „миг“, који мало пре поменусмо; можда је он боље знао своје Црмничане и колико им треба веровати; можда се само осмехнуо куд нађоше наивна Вука да ствар прими за готово.

Диста, ако бисмо се запитали шта је Његош мислио о Вуковој књизи, ми држимо да је општи утисак морао бити врло повољан. Он се није имао рашта љутити на њу. Напротив, држимо да ју је одобравао, и то сасвим, без две три ситнице може бити; томе је доказ и што је остао с Вуком у пријатељству и даље, после појаве књиге. Његош, у осталом, није био кнез Милош да гони Симу Милутиновића чим овај напише што иоле противно, и да забрани књигу коју је сам у овога наручио; истина је и да Вук није био што је Милутиновић.

Ово што рекосмо потврђују и подаци. У својој *Посети Црној Гори*, Штиглић прича како је с Његошем једанпут говорио о књигама које су на туђим језицима изишле о Црној Гори. „Изгледало је, каже он, да му ни један од значајнијих списа није остао непознат“. Од свију странаца, Ранке му је највише био у вољи,

каже овај Немац. „Приказу Караџићеву, који није нигде намерно одступио од најстроже истине, Његош је, *с мало изузетјака, учинио достојно признање*“.

Сличну изјаву имамо и у Вуковој преписци. Кад је *Црна Гора* изишла, свет се интересовао шта ће Његош о њој рећи, и гласови су кружили као да му се она није допала. Колар пише Вуку: „чујем да са вашом *Црном Гором* владика није врло задовољан“. Вук, поплашен, пише одмах неком капетану Орешковићу, и пита га шта је у ствари; овај је тад заступао Аустрију у разграничењу њену с Црном Гором, и, будући на граници и на том послу, био у сталном додиру с господаром Црне Горе. Орешковић одговара да је „био двапут с нашим владиком“, и колико је видео, Његошу само једна ситница „у вашој књизи није била по вољи“, али „он за то на вас ништа не мерзи, и мене је више пута уверавао да вас, како и прво него сте оно писали, љуби и поштује“.

Та ситница — ствар ево постаје комична, и ако се према досадашњем могла предсказивати као трагична — у овоме је. Описујући црногорски Сенат, Вук је рекао — а доиста није ваљало да тако незгодно рекне —: то је „једна дугуљаста камена зграда...; у њу се улази на двоја врата; једна врата воде у одјељење у које се затвара рогата стока и магарци; кад се уђе на друга врата... ту спавају сенатори“. Ето то је, каже Орешковић, што се Његошу није допало. „Колико сам могао разумети, једина ствар која му у вашој књижици није била по вољи, јесте ваше описање сенаторске куће у којој кажете да на једна врата сенатори а на друга магарци улазе“.

Кад смо на овоме, да додамо да је Његошева околина била тим Вуковим речима још

мање задовољна. Она, наравно, није могла читати књигу пошто је ова била на немачком, али се ваљда што чуло од самог Његоша. Ђорђе Петровић, рођак владичин, који је био „вице президент“ тог истог сената о коме се Вук тако незгодно изразио, био је нарочито љут. Кад се после тога састао с Вуком у Трсту, у присуству више тријанских Срба, Ђорђе се, по причању Медаковића, целивао са свима, а с Вуком није хтео. Кад га овај запита зашто: „ето зато — одговори Ђорђе — што за онога владичина магарца не би нико знава, а сад у здравље твоје зна сва Европа; зар немаше што љепше и паметније писати него његова магарца?“ И онда је завршио: „кад дођеш други пут у Црну Гору, и ту ћу ти другу ногу сломити“.

То је била научна критика онога доба; како је Ђорђе остављао за Црну Гору оно што је могао у Трсту учинити, то је ово и знак његова гостопримства. Што је најлепше, Вук се одиста бојао Ђорђеове претње. Кад се петнаест година доцније (1852) понова упутно на Цетинје, он је у Котору рекао кнезу Данилу, с којим је тамо ишао: „Ваша Свјетлост, оће богами Ђорђије да ми сломи и ову здраву ногу, па се бојим“, и тек се на изричиту реч и гаранцију Данилову усудио да пође.

VI.

Мало нам остаје да кажемо о деловима Вукове књиге који се не односе на Црну Гору. *Бока Котторска* је написана суво — нису ни Љубишин, ни Матавуљев опис бољи — али верно; понешто је, наравно, данас друкчије. Чланак *Срби сви и свуда*, који је имао да буде увод у књигу (раније смо о томе помињали), није штампан. Г. Стојановић даје невине разлоге за

то а ја држим да је то могло бити учињено с обзиром на данашње политичке прилике; бојазап је ваљада била да то не произведе рђаво дејство при изузетно развијеној племенској осетљивости нашој, нарочито како је С. К. Задруга ту ангажована.

У једној својој енглеској књизи.*) Д-р Богумил Вошњак нашао је да је Вук у том свом чланку „заступао гледиште да су сви Југословени Срби и да говоре српски“, и да је тиме „одрицао да Хрвати постоје“; он га ту још пореди с Антом Старчевићем који је одрицао егзистенцију Срба и „био уверен да су сви Југословени само Хрвати“.

Ја држим да је паралела крајње неумесна, и да је Вуков чланак схваћен патрешке. Вук је очевидно имао само за истином, и рекао ствари у том чланку с оном истом брижљивошћу према њој као у целој књизи о којој говоримо. Наслов *Срби сви и свуда* није метнуо као девизу, симбол, „гесло“ за тобожње освајање и ширење „велико-српске“ идеје, него је тиме хтео да каже да хоће да пише о Србима и то о свима Србима и свуда где год се налазе**).

Садржина чланка прост је опис већине крајева наше земље и народа у њој, с једном завршном рефлексijом о „виној класи нашег рода“.

*) A bulwark against Germany, London, 1917, страна 217 и даље.

**) Армин Павић врло је лепо изразио ову исту мисао. „Још се и данас — каже он (Rad 77, стр 181) — код нас гдјешто криво она Вукова *Срби сви и свуда* разумијева, као да је њоме Вук хтио рећи да нема нигдје никог другог него су свуда све сами Срби, али је лијепо сам Вук тамо негдје г. 1861 у неким нашим новинама једноме нашем књижевнику рекао да оно не значи ништа друго него што би се немачки рекло: *Die Serben im Ganzen und Allgemeinen*, или: *Die Serben im Ganzen und Grossen*“.

тј. о интелигенцији која се туђи свога порекла, и с прилозима где је говор о разликама диалеката и где су наводи из старих књига. Све данас није како је Вук онда писао, и Хрвата има и тамо где је он метнуо само Србе; данашња филологија шири круг Хрвата ван чакаваца и кајкаваца; може бити да би етнографи и филолози и другом чему у чланку забавили, али то ништа не може говорити против Вукове објективности, нити може послужити као потврда оцени и тумачењу које је дао Г. Вошњак.

Додајмо да је Г. Вошњак на крају рекао како је Вук „ипак у ствари заступао идеју јединства у свом чланку, и ако у сувише екстремном облику“.

(С. К. Гласник, Н. С. VI, 1922, 1 и 16 јула).

МЛАДИ ЊЕГОШ*)

(1833)

I

У половини 1833 Његошу је било непуних двадесет година. Висок је био, — то сви кажу —, необично. „Био је за читаву пед виши од највишега Црногорца“, каже Нићифор Лучић. „Био је гигантског стаса, вероватно 6 стопа и и 3—4 палца висок“, примећује А. А. Патон. „Његов величанствени стас износио је око 6 стопа и 8 палца“, тврди Вилкинсон. „Изгледао ми је највиши човек кога сам икад видео, прави цин; кажу да је био висок скоро $7\frac{1}{2}$ стопа“, додаје Сер Хенри Леад. И други који су га видели — Коваљевски, Бјазолето, Ненадовић — говоре о његовом „особито високом расту“, „колосалној фигури“, „крупном узрасту“. Ми можемо такође нешто додати. У званичним актима Св. Синода у Петрограду, где је реч о посвећењу Његошеву за владика, говори се, поред осталог, и о одежди коју ће Његош обући на дан посвећења, па се додаје да је одежда за њега „посебице паручена“, због „необичног раста владичина“. Значи да су оне друге готове одежде, које се чувају за посвећење владика, биле све кратке и тесне за новог кандидата.

Не само висок, Његош је био и леп. У Црној Гори и данас кажу: „лијеп и згодан ка' владика

*) Предавање држано 16 фебруара 1914 на свечаном састанку академског друштва „Његош“ у Загребу на којем је прослављена стогодишњица песниковог рођења.

Раде“. „Био је образац мушке лепоте“, тврди Коваљевски. О његовој се лепоти чуда причају. Као и Гетеу, и Његошу је Бог дао да у себи споји, поред лепоте духа, још и лепоту тела; судбина која је ретко генијима додељена. Огромној висини Његошевој одговарала је упадљиво правилна сразмерност тела. Лик његов, који сви познајемо, из последњих година, са оним широким и правим челом, са правим носом, с дугом косом, „црном као смола“ што каже Коваљевски, с оним црним, мудрим очима строгог погледа, с нешто упалим образима, и лепом, црном, краћом, правилном брадом; лик тај просто блиста од изразитости, мудрости и полета. Није такав лик из његове младости, баш из 1833 године о којој говоримо. На томе лицу не може се све јасно распознати као на оном, пошто се Његош сликао као владика, под камилавком, руском панакамилавком која му покрива скоро цело чело и добар део косе. Али је лик сасвим другачији од оног који познајемо. Отворене неке и радознале а насмејане очи, брчићи тек почели и не покривају ни целу горњу усну, брада прва, танка, тек што се уједначила око образа, а лице младо и љупко, без особита израза — ето такав је изгледао Његош у својој двадесетој години. Понашање његово сви сувременници хвале: „његови манири нарочито освајају“, каже Вилкинсон; додајмо да је, у доба које описујемо, морало у понашању бити, поред срдачности и отворености, још и невенштине и устручавања. Глас његов био је звонак и мушки; у доцнијем добу, глас је добијао нарочите нитонације — ватреност, болност и др. — док је, у доба младости, морао бити само чист, и без нарочитог карактера.

Његош је био калуђер, већ три године. Кад је умро стари владика црногорски 18 октобра 1830

млади Раде, како се он дететом звао, постао је „намјесник митрополита црногорског“, а два дана доцније „свјенченодјакон“. „По принуђеној главарах и народа, био сам произведен 31 јануара 1831 года — каже сам у једном писму — архимандритом, и пређели су ми име с Рада на Петар“. 1833 године имао је да се завладичи; зато је путовао у Петроград. Млади Раде није никако волео што је морао постати архимандрит и доцније владика: његова слобода и у младости весела природа опирала се томе.

У исто доба кад и калуђер, Његош је постао и владалац, и он је тад владао већ три године. Њему је дужност владалачка морала врло тешко пасти. Потпуна анархија, одсуство сваког појма о држави, дивљина закрвљених племена, која је било потребно да стари владика, на умору, у тестаменту, нарочито закуне, и то оним што им је најдраже и најсветије, па да се бар за шест месеци не покољу међу собом — ето то је било политичко стање Црне Горе кад је млади Његош примио владу. У Црној Гори је тада била „свака пушка топ, свака глава помазана, свакога воља колик општа, сваки дом двор, а сваки крш град“, каже С. Милутиновић мало пре но што ће наш Његош завладати. Милутиновић истиче колико је имао „бриге и бескојства“ стари владика, који је још уживао огроман ауторитет. Како ли је тек морало бити младом Раду! Кад је ступио на владу, нико није хтео да слуша оно „балавче Пророковића“, како су га, с подмехом, по материнској фамилији звали. Ни сам Његош није имао потребне спреме за тај позив. Стари владика је био у велике греху и остарео кад је млади Раде имао да изучи политичку школу у њега; сумњам да му је стриц могао дати потребно васпитање за једног вла-

даоца. С. Милутиновић га је учио само поезији, не државном и војничком послу. Он му је био само оно што је Волтер био Фридриху Великом, а није могао заменити Финкенштајна и Калкштајна, ни друге наставнике војних или и државних наука које је овај раније имао. Зато, кад је наступила смрт старог владике, Његош је скоро пао у очајање. „Дршћем пишући вам ово — пише он М. Вучићевићу на четири дана по стричевој смрти, 22 октобра 1830 — нити бих могао ја и пером владати сад, а нека ли мислити поредачно“. А нешто доцније, 6 марта 1831, пише он кнезу Милошу: „у мало нијесам лишио се ума премисљајући на жалосно состојаније народа черногорског“. Ипак, благодарећи свом окретном разуму и енергији, Његош је одмах нашао свој пут, и одржао се добро.

Дотле су с владикама црногорским делили грађанску власт такозвани гувернадури, из фамилије Радоњића, и била је једна врста дуализма у врховној управи. То је била установа још из млетачких времена, једна преживела традиција прошлости, анахронизам без смисла. Његош је одмах раскинуо с том традицијом. Он је затекао као гувернадура неког Вука Радоњића. То је био „веома ограничена ума човек“, како стари званични извештаји кажу, али ипак представљао је нешто. Кад је Његош нотификовао смрт старог владике кнезу Милошу, кнез не одговара њему, него томе Радоњићу као — то су Милошеве речи — „к првоме лицу народа црногорског“. Чим је ступио на владу, ни пун месец после тога, око половине новембра 1830, Његош се користио једним случајем, где се Радоњић јако компромитовао, те протера овога из земље и укине гувернадурску власт: леп гест, и који показује самостална владаоца.

Сад кад је ситуација била рашишћена, Његош је приступио унутрашњем уређењу земље, великим реформама. Требало је укинути анархију и завести државну власт. О томе је још стари владика сањао. Некакав Иван Вукотић и Матија Вучићевић, обојица родом из Црне Горе, али настањени у Русији, имали су, по споразуму са старим владиком, да дођу у Црну Гору и да изведу реформу државне власти, с новцем који би Русија дала. Стари владика је умро, а није дочекао њихов долазак. Млади Његош је примио власт, а њих још нема. Он их је очекивао као озебао сунце. „Бержајте, ако Бога знате, ако Христа љубите, — пише он Вучићевићу првих дана своје владе — дођите, или ви или когођ од народнијех (мисли на Вукотића) док се није откуђ са стране раздор и вражда посијала и распалила, пак би не имало се већ на што доходити“. Прође шест месеца, рок на који је стари владика закleo Црногорце да буду мирни; њих још нема, али Његош добро управља земљом, држи и даље мир у народу.

Неколико месеца доцније, августа 1831, дођоше Вукотић и Вучићевић. С њима двојницом, Његош сазове збор главара и народа 21 септембра 1831, и збор одобри пројектовану реформу. Реформа се састојала у томе што је састављен сенат и гвардија. Сенат састојећи се из 16 чланова међу највиђенијим главарима, био је централна управа и велики суд. У његовим је рукама била цела управа земаљска, политика унутрашња и спољашња. Гвардију су састављали мали нахијски судови са преко стотину главара. Над свима био је владика. Та реформа била је други леп гест младога владоца. Она је убрзо уродила добрим плодом. Место анархије заведен је извештан ред. На дан 13 фебруара 1832, пише

Његош кнезу Милошу: „народ радо повињује се сада заведеному суду“, „сада је совершени мир, слога и добри поредак“, и биће „све боље и боље“.

Док је тако ишла унутрашња политика, у спољној политици Његош није имао среће. Покушао је, одмах у почетку владе, да отме од Турака Подгорицу, али је рђаво прошао при том, и имао и доцније незгода због тога, разних. Ангажовао се донекле и за устанак Хусеин-капетана у Босни, 1832. Његош је био ту наиван. Он је веровао да се треба удружити с првим одметником против султана, па је Турска пропала. Кнез Милош није био такав; у распрама између султана и одметника, Милош је држао страну султану. У кореспонденцији Милоша и Његоша из 1832, Његош изгледа као дете према старом лицу какав је био Милош, као ђачић пред учитељем. Тако ће доцније, 1837, кад се буде с Метернихом разговарао, изгледати и пред овим као дете и ђачић.

Његош је био и песник већ тада. Образовање му је било за песника. Сима Милутиновић, који није био добар политички васпитач младога црногорског дофена, био је врло добар да у њему пробуди жељу за образовањем и поезијом. Ту је Милутиновићев питомац оставио далеко за собом Фридриха Великог, и ако је Милутиновић сам био далеко за Волтером. Образовање Његошево било је с почетка врло мало. Кад му је било ваљда тринаест година, послали су га у Топлу, у Боку Которску да научи читати и писати. Кад му је било петнаест година, узели су му, на Цетињу, Милутиновића за учитеља; то учитељевање трајало је две три године.

Чему га је Милутиновић могао научити? Је ли то чинио по каквом програму? Милутиновић је пре тога имао прилике да буде учитељ

и предавао је кратко време на Великој Школи у Београду. Та школа је била најбоља и највиша тада у нас, и у њој се школовао такође један сличан дофен, Карађорђевић син Алекса. Вероватно је програм те школе Милутиновић усвојио у овој прилици. Тај програм, примењен на ову прилику, могао је обухватити прве основе стилистике, општу историју, земљопис са статистиком, моралне поуке, можда основе права.

Али Милутиновић је јамачно ишао и даље, ван програма, нарочито у разговорима после часова. Он је, за младог питомца, био богат извор знања и искуства. Тридесет и седам година му је било тада, знао је ствари у Босни, својим очима гледао устанак Карађорђевић у Србији, видео Русију, бавио се у Немачкој дуго времена, познавао са свима српским књижевницима, имао додир са многим немачким међу којима није изостао ни сам Гете, написао дотле своју *Србијанку*, био толико славан да је већ ушао у Брокхаузов *Лексикон*, био пун интереса за историју, књижевност, народне песме, национализам. Милутиновић је при себи морао имати и нешто библиотеке, и она је стајала младом Раду на расположењу, после часова и општења с учитељем. Додајте с друге стране схватљивост младога Рада, његову жељу за науком, коју његови биографи констатују а која је и иначе несумњива, па ћете, као биланс онога што је Његош тада могао научити, видети да је то било једно, мало једнострано и непотпуно, средњешколско знање, и уз то извесно опште образовање: познавање српске књижевности и историје, пробуђен интерес за националне ствари, општи појам о страном свету.

Кад је 1831 Милутиновић отишао са Цетиња, дошао је Димитрије Милаковић. Овај кар-

ловачки и бечки ђак, иначе Херцеговац, трезвенији и ако ситнији дух од Милутиновића, могао је, од 1831 до 1833, такође нешто утицати на Његоша и вероватно допунити Његошево образовање.

До 1833 године дакле Његош био је прилично образован, и познавао је што је било најбоље у српској књижевности. Нарочито је Милутиновићева дела, и из појмљивих разлога, морао знати. Тако исто је знао и волео и Мушицкога; Милутиновић му је на њ јамачно обратио пажњу и упутио симпатије, Милутиновић који је баш тих година написао једну оду Мушицкоме. „*Глас родољубца* вашег, пише Вук Мушицком 1833, млади владика црногорски зна на изуст, и обожава вас за ваше родољубиве мисли“. С таквом се симпатијом млади Његош онда односно према већ старом Мушицком. Можда се тој симпатији има приписати што је Његош прво своје дело *Глас каменштака* (доцније промењено у *Пустинињака цетињског*), назвао тако ваљада по *Гласу родољубца* Мушицкога.

С познавањем Милутиновића и Мушицкога, тада два најкрупнија песника наша, као и народних песама, Његош је и сам ушао у писање песама. Седам песама на народну испеваних, иначе нештампаних, биле су дотле цео литерарни пртљак Његошев.

Такав је био Његош у својој двадесетој години, пред полазак у Беч и Петроград. Додајмо да дотле није био мрднуо из Црне Горе и Боке; то му је било прво путовање.

II

Његош је пошао с Цетиња 3 јуна 1833 заједно с Милаковићем као својим секретаром и сапутником. Задржавајући се помало у Котору

и Трсту, Његош је дошао у Беч 22 јуна, и остао у њему неколико дана. Од официјалних личности бечкога двора Његош ни једну није посетио; он ће тек три године доцније бити представљен Метерниху. Посетио је руског посланика Татишчева, који је с њим био врло задовољан. Посетио је још карловачког митрополита Стратимировића, који се тад у Бечу бавио. Овај конзервативни старац, заштитник Милована Видаковића и архимандрита Крестића а гонилац Вука и Мушицкога, тужио му се на ову двојицу, а Његош их обојицу бранио. Јамачно је стари патриарх био не мало зачуђен кад је видео како овај млади архимандрит ватрено брани Мушицкога.

Његош се у Бечу познао — и то је за нас најважније — с Вуком Караџићем.

Њему је јамачно била жеља да се с Вуком позна. О Вуку је слушао ван сумње много, од Милутиновића. Вукова дела сигурно је читао; на четврту свеску његових народних песама, која је баш тад излазила, био је претплаћен. Срби у Трсту нарочито су му препоручили „да Г. Вука тамо посети“. И сам је волео да се позна с тим силним књижевником, он полетарац у књижевности. Желео је и да му прочита коју своју песму из *Пустинџака цетињског*, који је у рукопису на пут понео; у свом неофитском жару, он се ни у Трсту није могао уздржати да тамошњим српским учитељима и трговцима не прочита штогод из те своје збирке. Ја остављам на страну практичне разлоге који су Његоша могли упућивати на Вука. Невичан Бечу и немачком језику, он је желео мало српског друштва. Како је Вук дотле, 1819, био у Петрограду, то је Његошу требало да добије обавештења за пут и бављење тамо.

Вук, опет, имао је још више разлога да се позна с Његошем. Вук је тада био стално настањен у Бечу, истина тек од неколико месеци; био је старији човек, у 46 години, ожењен, с прилично напредном децом. Био је чувен, уважен код доброг дела Срба а и на страни; написао је и издао своја најглавнија дела; спремао се за друга, такође важна дела или прераде ранијих, и нарочито се оштрио за одсудан бој са својим противницима; добио почастан докторат на универзитету у Јени, постао члан ученог друштва у Гетингену; дочекао ту част да му сам Грим преводи дела на немачки; ушао и он у Брокхаузов лексикон као и Милутиновић; итд. Вуку је нарочито било стало да добије што више и што бољих присталица за своје идеје. Куд ће бољег присталице од овог младог владоца и тек што не владике, и још песника, и који пише чистим, вуковским језиком? То је ванредна тековина за његову партију. Зато Вук, чим је добио глас из Трста да Његош долази и препоруку да га потражи (јер су и Вуку писали из Трста оно што су Његошу рекли), није, држим, ни мало каснио да га нађе, и, јамачно, први он пошао Његошу.

Уз то, и други, личнији разлози могли су Вука на то гонити. Вук дотле још није био у Црној Гори и Приморју. Тај крај, то чисто врело народних песама, чистог језика, старих обичаја, он је тако срдачно желео полазити, а ето му сад сам владар тога краја долази скоро на ноге: како, дакле, да се не позна с њим? Та ако је тај младић иоле како га описују, ето Вуку најбоље прилике да иде у оне крајеве, да тамо буде с њим, уз њега, са свима потребним препорукама и материјалним средствима; Вук је, као што је познато, убрзо, већ идуће године, био цетињски гост Његошев.

Његош је, даље, мислио онда да набави штампарију за Црну Гору, и остварио је одмах, још исте године, ту мисао. И то је било добро за Вука. Он је могао понешто свога штампати у тој штампарији, под бољим условима него у Лајпцигу и Бечу, и јефтиније, управо бадава. После, та штампарија треба да буде састављена и из слова Вукова правописа, — то је добро ради рекламе за Вукове правописне идеје. Вук одмах и светује Његошу да се и та његова слова (љ, њ, ј) лију, и узима на себе бригу о томе; као што је познато, Вук је убрзо, 1836, штампао збирку пословица у Његошевој штампарији.

Па и иначе, Вуку је требао Његош. Он је човек од будућности и утицаја, а Вук је један сиромашан књижевник, који натеже с најскромнијим средствима за живот. Вук је, мало времена пре тога, био у врло тешкој кризи, и баш тих дана поправно нешто своје стање, добивши једну скромну годишњу пензију из Трста.

И Вук, дакле, и Његош имали су пуно разлога да се познаду. И они су се познали, јамачно у Његошеву стану, који не знамо где је био. После је и Његош ваљда долазио Вуку, који је седео у улици Шпителберг, одмах иза Немачког Народнoг Позоришта (*Deutsches Volkstheater*), од Беларије на више; ту је Вук имао један стан из авлије (*im Hofe*). Или су шетали по Бечу заједно. Лепо је морао изгледати Његош у тим шетњама: с десне Вук, с леве Милаковић, хром један, хром други, а Његош међу њима прав и висок као бор. Шта су разговарали? Јамачно о језику и књижевности, о Вуковим делима, о његовим противницима, о Стратимировићу, о народним песмама, о Муницичком, кога су хтели заједно походити у Карловцу (и то је

морала бити Његошева, не Вукова идеја); даље, о Његошеву *Пусџињаку* из кога су читали и који су једно време мислили у Бечу штампати; затим о Црној Гори, па Русији, о Петрограду, где му је Вук причао како је био сјајно дочекан и одликован. Одмах су постали добри пријатељи. Његош је Вуку одмах говорио *џи* — тако му пише после из Петрограда, — а Вук је ваљда њему, као будућем владици и сада владаоцу, говорио *ви*. Његош је врло лепу успомену понео о Вуку, и био му увек и добар пријатељ. Он је и нешто Вукова утицаја претрпео: у целом *Лијеку јаросџи џурске*, који је одмах идуће године штампао, нема ни једног „дебелог јера“; то је прва књижевна част и поштовање Вуку од Његоша. А Вук је био сав радостан услед познанства с Његошем. Показао га је Копитару, који га, од то доба, зато што је Његош био и владалац и песник уједно, зове царем Давидом. Вук је писао убрзо једно радосно писмо Муничком, хвалећи јако Његоша. Писао је о том и Јовану Стејићу: тога писма данас немамо, али каквим је похвалама Вук у њему обасао Његоша, видимо по томе што Стејић у одговору каже: „мило ми је што вам се онако владика црногорски допао“.

Из Беча је Његош пошао почетком јула. Ишао је „преко Пољске“, као што је и Вук ишао; колима наравно, јер жељезнице тад није било у Русији.

Његош је стигао у Петроград око 20 јула, исте 1833 г. Јавио се најпре, још с пута, митрополиту петроградском Серафиму, и молио га да му одобри становати у Александроневској Лаври; кад је ушао у варош, јамачно је одмах тамо колима окренуо. Ту је походно митрополита и био лепо примљен од њега. У том

манастиру огромних, чисто руских димензија, који се налази у вароши, на јужном крају Невскога проспекта, и који својим обимним зидом обухвата дванаест великих цркава, пуно мањих капела, дом Духовне Академије, дом Духовне Семинарије, дом за митрополита и друге зграде, даље баште и паркове, уз то и неколико гробља, у којима је човек тада могао гледати гробове Суварова, Ломоносова, фон Визина, Карамзина; у том конгломерату палата, Његош је добио стан и све потребности. „Ово ти јутрос пола-сањљив пишем — јавља Његош Вуку, првих дана по доласку у Петроград, — из гласовитог манастира Александра Невскога, но тек именом манастира, а свијем прочијем палате.“

Одмах је учинио две посете.

На митрополитову екипажу, прешао је дуги и сјајни Невски проспект, где су величанствене цркве и зграде, и при крају сврнуо у десно, на Дворцов трг, на Пјевчески мост, пред зграду Министарства Спољних Послова. Ту га је примио граф Карло Васиљевић Неселроде, министар спољних послова и вицеканцелар, доцније канцелар, који је био министар спољних послова још под Александром I, па кроз цело време царовања Николе I, и дочекао на истом месту и Александра II. Неселроди је био познат долазак Његошев; то му је јавио Татишчев из Беча 28 јуна, с молбом да Његош „брже сврши послове који га позивају у Петроград.“ Његош је предао Неселроди још једно писмо Татишчева, у којем га овај јако препоручује. „Одлучност и правичност — казује се ту — које је Његош показао у владању својим народом, стекле су му поверења код његових суграђана, и било би сасвим достојно и праведно да сам цар нареди његово посвећење за владиком, и да

му тим начином да могућности да врши своју власт с још више успеха.“ Неселроде је одмах после Његошове посете отишао цару да му реферира о тој ствари.

Његош је, после, отишао екипажем на кеј, на Неву, прошао поред Адмиралитета и споменика Петру Великом, и зауставио се пред горостасним домом Св. Синода, црвеним и белним, по нарочитој руској архитектури. Ту је изашао пред Степана Димитријевића Нечајева који је, баш месец два раније, а у својој четрдесетој години, постављен за оберпрокурора Св. Синода, добио једно од најважнијих места у Русији и које је много доцније заузимао познати и упливни Победоносцев. Нечајев је мора бити врло усрдно примио Његоша; то се види по многим услугама које му је учинио за време његова бављења у Петрограду. Његош му је, зато, био врло благодаран; ода коју му је испевао у *Пустиняку* сведок је томе.

После те две посете, ствар је Његошева одмах узела добар обрт. Неселроде је реферисао цару, изложио целу историју Црне Горе последњих година, показао у руском преводу Вукотићево писмо којим се изражава жеља целог народа да се Његош завладичи. Цар, „не налазећи никакве препреке томе“, — те се речи наводе у актима — одобри ствар и нареди да се пошаље Синоду на даљи поступак; дозволи, уз то, да се 15 хиљада рубаља може утрошити на посвећење. Синод, у пуној седници, с митрополитом Серафимом на челу, узме ствар у претрес и реши је повољно. „Не гледајући на двадесетогодишњу младост архимандрита — тако гласе акта —, а имајући у виду примере ранијих времена, Синод не оклева благословити га на виши јерархиски степен“. Решено је било

даље да се наречење за владiku учини 9 августа, а посвећење 15 августа, у Александроневској Лаври. Али цар, примивши то решење, промени га и сам својеручно запише на акту писанком: „посвећење извршити у Преображенској катедрали, на дан 6 августа“. Цар је помакао дан јер му је требало путовати. Пруски краљ Фридрих Вилхелм и аустриски цар Фрања I већ су га чекали од 7 августа по новом, у Теплицу у Чешкој, где су имали врло важан састанак. Ипак је цар задоцнио на тај састанак и то само ради тога што је хтео лично да присуствује посвећењу Његошеву.

Сад је све готово; има још да се Његош представи цару, и да се нарече и посвети за владiku.

Другог августа, Његош је пошао из Лавре на нарочитој карети, парадним колима са четири коња; — лакеј је један био позади; — и ишао је у аудијенцију цару. Цар Никола I био је тада на Елагинском острву, с ону страну Неве и Невке, у лепом Елагинском дворцу, зиданом по плану Русија, с красивим енглеским парком. С каквим ли је осећањем Његош тада ишао на аудијенцију? Како ли му је било кад је угледао дугу фигуру Николину, његов римски нос, његово мршаво и строго лице на којем је 37 година учинило већ доста бора! Алекса Ненадовић, један од вођа народних пред устанак Карађорђевог, кад је видео цара Јосифа, мислио је да ће му од страха доња усна препући. Његош, наравно, није био тако наиван као овај прости шумадски сељак. Уз то је Његош био и сам владалац, по круни брат оном пред кога је излазио, и ако врло скроман брат. Без довољно критицизма, Његош је у овом силном аутократу гледао онога који је две три године ра-

није скрхао Турску, отео јој Једрене, Карс и Ерзерум, и који је био први покровитељ балканских државица. У својим одама које је одмах иза тога испевао цару, као и у једној ранијој песми о руско-турском рату, Његош је јасног доказа дао да је то гледао у цару Николи. Шта су разговарали и колико Његош и цар, не види се по актима: разговор је вероватно ишао преко тумача, и цар је, по свему се види, био задовољан Његошевом управом у Црној Гори и одобрио му политику. „Превасходне особине Њ. В. Преосвештенства архиепископа Црне Горе — пише Неселроде у једном акту тих дана — прибавиле су му код Њ. В. Цара најласкавији пријем“. Усмена традиција зна нешто више да каже о тој посети. Кад је цар, који се, по речима руских историка, „особито одликовао својим високим растом“, видео црногорског Његоша, он му је, насмејан и у фамилијарном тону, рекао: „па ви сте виши од мене“. А Његош, који је и тада имао брзу и zgodну реплику, одговорио му је: „сам Господ Бог виши од цара руског“.

На Преображење, 6 августа, било је посвећење Његошево за владiku. Извршено је у Спасо-преображенској катедрали, близу Литејног проспекта, у једној од најугледнијих цркава петроградских, и пред којом и данас ваљда стоје турски освојени топови. Кад је цар наредио, све је било спремно и ако је рок за спремање био врло кратак. Присутни су били сам цар, па његова свита и потребни министри, затим цео Синод: Нечајев, митрополит Серафим, митрополит Јона, епископ Венедикт и други. Његош је био у владичанској одежди. Имао је о врату, на златним ланцима, „папагију (медальонску иконицу Богородице) украшену бриљан-

тима и смарагдима, и крст на прсима, такође украшен бриљантима и аметистима“, у вредности од осам хиљада рубаља. То му је цар поклатио, „у знак особитог благовољења“, како се у указу каже. Церемониал посвећења уређен је био по обреду архијерејског рукоположења, само је у том обреду изостављено било, по одобрењу цареву, све што се односи на владике руске држављане. Први део освећења, између часова и службе, састојао се „из испитивања вере и заклетве архијерејске“. Други део, само посвећење, завршено је трократним појањем „многаја љета“ најпре цару, па царици, престолонаследнику, Синоду и најзад „новонареченом епископу Петру богоспасајемих области црногорске и брдске“. После тога, предана је Његошу грамата о владичанству, и чин архијерејске заклетве на који се потписао и Његош и они који су га хиротонисали.

Тако је Његош посвећен за владика, први од црногорских владика посвећен у Русији, и још у присуству цара. Његов претходник, славни владика Петар, желео је такође да се у Русији посвети, али му руски посланик у Бечу није дао ни пасош за Русију.

После тога, Његош је остао још месец дана и нешто више у Петрограду, приман свуда.

Лицем у недељу 14 новембра 1833 године улазио је један путнички пароброд поред Пунте од Остре у залив бококоторски. На палуби је седео један млад човек, у владичанској мантији од црвене кадифе с белом поставом, и о врату је имао панагију и крст од скупогеног драгог камења. То је био Његош који се са свог шестомесечног пута враћао из Петрограда у Црну Гору.

Задовољан је био и ведре душе. Враћао

се са знатно појачаним ауторитетом, који му је дала посета у цара. Добно је снажну потпору и довољна средства да и даље изводи и разграна велике реформе, тако потребне његовој земљи. За њим су ишли сандуци књига, потребних ради оснивања првих школа у Црној Гори, и сандуци типографског материјала, којима ће се основати штампарија у земљи. Он је гледао како ће у будућности поставити закон и поредак у својој земљи, укинути крвицу освету, четовања и старе вражде и мрзости. Видео је како ће Црна Гора, до тада сматрана као проста турска провинција, бити независна уређена држава коју ће сви поштовати.

А сањао је и о том како ће себе образовати, усавршити, облагородити. Научиће језике, читаће велике писце које је тад тек почео куповати, ући ће у релације с књижевницима нашим и страним; и сам ће тек сад писати, сад први пут штампати књигу песама. Млад је, али код тако гениалних умова као што је његов, вредност не чека на године. Већ у оном што је тада мислио и певао, прве су, једва приметне, клице песника *Горског Вијенца*. Он је већ онај доцнији Његош, и ако далеко од зрелости.

Са својим сталним стремљењем у напред и у висину, он ће успети, сигурно. После свега што је овом приликом осетио и видео, он неће више мировати него ће тежити све нечем вишем, грабити сваку прилику за то, право ићи у небеске висине. Или, да кажемо његовим речима, он је онај соко за кога је рекао:

Тек соколу прво перје никне,
Он не може више мировати,
Него своје размеће гнијездо:
Грабећ слачку једну и по једну,
Он пут неба бјежи цијучући.

(С. К. Глазник, Н. С. I, 1920).

ЉУБОМИР НЕНАДОВИЋ КАО ПУТОПИСАЦ*)

I.

Како у нас постоје универзитети и на њима се полажу докторски испити, једна од најлепших књижевних теза која би се могла дати била би о Љ. П. Ненадовићу. Ко би њу узео, имао би да учини више лепих и занимљивих истраживања. Време у којем је Ненадовић живео врло је занимљиво а врло мало испитано. Реч је о Србији, не о српској књижевности уопште, јер је Ненадовић један од оног малог броја писаца који су живели и радили у Србији кнеза Александра и Обреновића. Он је ту везан за све тадашње књижевне прилике, за цео јавни рад. Пуно је његових пријатеља и вршњака радило заједно с њим у књижевности, просвети, политици; пуно догађаја у којима је он учествовао: цело то друштво и стање треба оживети да би се он како треба схватио. Прилике наших студената на страни у то доба, и све што су они, и он нарочито, тамо могли видети, такође је од интереса, и треба проучити. Критика текста не мање је потребна, пошто су Ненадовићеве песме и путописи врло често сасвим друкчији у првој редакцији, кад су у часописима излазили, него у издању целокупних дела. Има ту да се пре-

*) *Љ. П. Ненадовић. Писма из Немачке, Београд 1922, издање С. К. Задруге.*

листава много старих новина, часописа, књижевне преписке, мемоара; да се уђе у наше архиве и библиотеке, а можда и даље — секретар С. К. Задруге Г. В. Ђоровић причао ми је да и у бечком државном архиву има аката о Ненадовићу —; има и да се распитују још живи савременици о њему, па да се слика Ненадовићева ухвати и оживи, и његов много-струки књижевни рад правилно оцени. Ја сам сад прочитавајући понова његова дела, и загледајући овде онде по литератури и грађи која је с њим у вези, видео колико ту има да се ради за једну пуну и солидну монографију о Ненадовићу. Јер, и ако су о појединим делима нашега писца говорили тако угледни критичари и писци као што су Ђ. Даничић, Стојан Новаковић, К. Руварац, Г. Ч. Мијатовић, Андра Николић, Љубомир Недић, Г. Марко Цар, Ј. Скерлић; и ако су и други књижевни истраживачи дали понекад добре прилоге нарочито за биографију и библиографију нашег писца, — ипак су његов књижевни рад и књижевна фигура још врло мало оцењени и проучени. Ми, наравно, у овом малом огледу, и за ову нарочиту прилику, немамо претензија да све ово учинимо.

Љубомир П. Ненадовић родно се 14 септембра 1826 у ваљевској Бранковини, од оца проте Матије и матере Јованке, друге жене протине. Ненадовић се, колико знам, само на својој првој збирци песама (1849) потписао Љ. М. Ненадовић, т. ј. по имену очева, али се доцније редовно звао Љ. П. Ненадовић, по чину његову; слично је радио Милићевић, који се, по оцу Јовану Баку, потписивао М. Ђ. Милићевић. Основну школу изучи Ненадовић у родном месту и Ваљеву, где сврши само два разреда.

Гимназију учаше у Београду; то је данашња прва гимназија, основана 1839, која је била „у кући Селаковића“, Југ Богданова улица 26. Те 1839 године, Ненадовић уђе одмах у други разред, и после четири године, сврши пети, тада последњи разред, 1843. Другови су му били, између осталих, Панта Јовановић потоњи државни саветник, Ђорђе Ценић председник министарства, Јован Белимарковић краљевски намесник. Важнији професори били су Васа Берар, професор реторике, чије ситне преводе налазимо у старој *Подунавци*, и Илија Захаријевић, професор поезије, — доцније члан Друштва Српске Словесности — који је, поред ода високим личностима, писао и једну српску граматику и имао полемику ради ње. Гимназија онда није била класична у правом смислу — латински се, изгледа, није учио — али је ипак имала јачу класичарску боју. Главни предмет у IV разреду („класа реторике“) беху „древности грчке“, а у петом („класа поезије“) „древности римске“. Често ђаци, много година после свршене гимназије, у свом зрелом добу, још памте целе латинске басне са часова Љ. Шпанића, или тешку дефиницију лепога са часова Малетића, или заплетене примере из француске синтаксе Ж. Недељковића, или карактеристику Доментиана из лекција Живка Поповића; тако се и Ненадовић, неких четрдесет година доцније, сећао Берарове митологије. „Још памтим — прича он — да су греде и даске за те лађе (лађе Аргонаута) сечене на брегу Пелиону, а катарка одсечена је у шуми што се звала Деодон“. Па онда ређа имена Аргонаута: „Јазон син Езонов, Адмет син Фересов, Девкалион син Минусов, Херкул син Јупитеров, Алменуc син Марсов, Филамон син Аполонов“.

Чим је свршио гимназију, написао је и штампao своју прву песму (1843); било му је тада седамнаест година. Тако је то онда ишло — ни данас није друкчије —; у четвртом разреду била су обавезна „упражњенија реторическа“, а у петом „упражњенија у поетическим сочинјенијама“, и сваки је после тих курсева сматрао да је готов књижевник. Прва песма његова, *На Видовдан 1843*, у једном је погледу карактеристична. У својим доцнијим песмама и путописима Ненадовић је слободоуман, једнако напада владаоце, грми против тирана; те су му идеје дошле тек кад је отишао на страну. Овде, у Београду, као свршени гимназиалац, он је још врло лојалан. Песма ова слави ондашњег кнеза:

И Авала и Космај
Вели: кѣзз је нами тај,

као и Вучића и Петронијевића:

Докле Аврам нама живи,
И док Вучић стоји с нами итд.

Друга песма, из исте 1843 године, *Роса*, свамирише Бераром боље рећи Захаријевићем:

Просерпина Церере
Урашила ј' у поље, итд.

Свршивши гимназију, Ненадовић се уписа у Лицеј који је онда, тек пресељен из Крагујевца, био у једној малој општинској кући уз саборну цркву и које нема више. Он је ту био „слушатељ I године философије“, како се сам тада потписивао. Чисту философију тада је предавао Коста Бранковић, који је и доцније, све до 1865, неких тридесет година, држао ту катедру на Лицеју и на Великој Школи, и којег су се многи његови ђаци сећали „најљепшијом ученичком признателношћу“. Милан Кујунџић, један из последње генерације његових ђака, при-

знавао је да су му предавања била „пуна дражи“ и да је имао „природно осећање“ и „богато искуство“. Ненадовић се тако исто лепо сећа свога професора. „Наш добри професор Бранковић — каже он 1852 — лежи ми на срцу, јербо ме је извео и упутно у пољу философије и зрелијег мишљења“; он је — као и после један берлински професор (Мишле) — допринео да „моје детиње ограничене мисли“ нађу себи „вечиту неограниченост, и слободу мишљења, расуђивања и по својим сопственим убеђењима пресуђења“. Бранковић је доцније био пријатељ и друг Ненадовићев; једне године, он је место овога уређивао *Шумадинку*.

После прве године, Ненадовић остави Лицеј. Отац му беше имућан, и могаше га послати на страну; тако Ненадовић оде у Праг с јесени 1844. „Ја бих могао цео свет обићи — каже Богобој Атанацковић кад је две три године доцније посетио чешку престоницу — ал' за себе zgodније место не бих могао наћи него што је Праг“. Ненадовићу се Праг није толико допао, бар не у почетку. У једном писму од 8 августа 1844 које је послао из Прага друговима у Србији, види се да је сувише волео своје другове и Србију, те су му растанак и њихово одсуство пали теже. Али се брзо „снанао.“ Одмах је купио мешир, а „капу“ оставио; ваљада је то била нека српска ђачка капа. Био је врло весео; гледао је у опери *Велизара*: сви су плакали, а он се смејао. Друштво је такође нашао убрзо. То су били: Јован Стефановић Виловски, који је онда био потпоручник; Фран Курелац, онда пола ђак, пола свој човек, и таман ступио код кнеза Шварценберга као библиотекар, па после три четири недеље истеран с псовком и грдњом, за што га је Ненадовић сваки час дирао;

неки „мирни Голуб“ или може бити Голуб Мирни; многи Чеси такође. Шта је учио, не види се јасно. У поменутом писму помиње Шафарика — биће Павла, који је у то доба био тамо — и види се да га је волео. Иначе је читао: чешку народну поезију, вероватно немачке класике, и српске ствари, наравно. Од ових, поручује другу свеску новог издања Вукових народних песама која је онда тек била објављена, и чита дубровачку антологију Меда Пуцића, тада изашлу. Занимљиво је да је из ове књиге навео у том писму прва четири стиха Ветрановићева *Ремете*: „Стан’те звјери, стан’те птице“; то је свакако један од ретких примера, — код Бранка Радичевића је један од њих такође — дубровачке лектире међу тадашњим књижевницима српским. Уз то је писао песме; у више старих листова тога доба његове су песме датоване: „Праг 1844“, или „Праг, 1845“.

О распусту 1845 вратио се кући, али како му се допало путовање, није остао само у Београду него је путовао по Србији и Приморју. Песму *Ветру с Косова* спевао је „на Ртњу августа 1845“, песма *Приморју* је „спевана у Сењу“ исте године; у писмима из Грајфсвалда, која су писана 1846, каже: „ја сам јадранско море с оних високих стена више Фијуме гледао“; у истим писмима, сећа се још неког свог „лањског путовања“ и помиње да је био, поред Прага и Беча, „у Тријесту Падуи и Венецији“. То све значи да се у Ненадовићу родио путник, већ тада.

Некада су ђаци мењали универзитете и сваке године се уписивали у други; то је учинио и Ненадовић, који с јесени 1845 оде у Берлин. Университет у Берлину — основан 1810 под Фридрихом Виљемом III, у једној монументалној згради у улици „Под липама“ са лепим

коринтским стубовима на фасади — био је први у Немачкој. Велики природњак Александар Хумболт био је украс његов (данас је пред зградом статуа његова и Виљема Хумболта). За философију био је већ од 1829 Карло Лудвик Мишле, данас потпуно заборављен, и ако некад славан; то је често судбина философа. Француског порекла, овај даровити човек, одличан говорник, врло популаран међу ђацима, слободоуман наравно, био је страстан хегелијанац, и дотле је био написао *Историју философских система у Немачкој од Канта до Хегла*, и ваљда спремао свој *Систем философије*, који ће тек много доцније изићи. Уз њега био је и Шелинг, али са мање среће: ђаци су ишли радије Мишлеу, и он их је имао око двеста триста на часу, што је онда било сувише. Ненадовић је скоро обожавао овога. Дошавши у Берлин да, као Тургењевљеви јунаци, учи Хеглову философију, Ненадовић је био очаран часовима Мишлеовим, и врло га често помиње у својим путописима. Српски ђаци тако исто. Они су му дали за спомен једну лепу сребрну чашу, а Ненадовић му је том приликом написао један сонет као поздрав. Ненадовић је код Мишлеа много научио. Поредићи га с Бранковићем, он каже, док га је српски професор први увео у философију, да га је немачки професор „утемељио у поњатијама која су права, и која су се још колебала.“ „Његова предавања отворила су ми врата новом умном свету...; многе моје сумње он је решио; после његових лекција и књига, све ми је јасно, на чисто сам са универсумом“.

Од других, Ненадовић је каткад слушао Августа Неандера, једног од најбољих историчара цркве. Покрштени Јеврејин, Неандер је био од 1813 професор црквене историје на бер-

линском универзитету, и до 1842 већ написао своје славно дело о историји хришћанске цркве. Предавао је увек на памет, без икаквих бележака пред собом. Био је врло слаб физички, и при крају живота је ослепео. Кажу да је био изванредно добар према ђацима; „редак је академски наставник кога су ђаци тако волели као Неандера“, каже један биограф његов. Колико је био расејан и ексцентричан, прича сам Ненадовић и врло занимљиво.

Берлински је универзитет имао и неку врсту катедре за славистику; њу је од 1841 држао Адалберт (Војтех) Цибуљски, Пољак, који се бавио словенском археологијом, историјом пољске поезије и филологијом; од 1849 је „саопштавајући член“ Друштва Српске Словесности. С њим се познавао Ненадовић, и вероватно је у његовим лекцијама и упуштвима налазио подстрека за изучавање пољске и уопште словенске старине и књижевности.

Не ваља заборавити да је на берлинском универзитету био тада професор и Леополд Ранке; Ненадовић је могао и његове часове полазити.

Као што сам доцније каже, Ненадовић је тада у Берлину „учио Хеглову философију и читао различите песнике“. Овом последњем сведочанства су реминисценције из Шилерова *Виљема Тела*, *Разбојника*, и лирских песама,^{*)} и помени Гетеа, Шекспира и других песника у његовим првим путописима. Иначе се Ненадовић забављао као и увек, похађао позоришта, пио

*) „Забавио ме је својом књигом Русо., који је као што му Шилер пева, хришћане у луде претварао“, каже Ненадовић, *Швајцарска*, писмо IX. То је превод стиха: „Rousseau der aus Christen Menschen wirbt“ (*Schiller, Gedichte: Rousseau*).

пива у чувеној Кроловој башти у Тиргартену које данас нема, играо биљара, можда и шаха, и уз то писао песме. Друштва је имао такође. Ту су били: један Словак Карло Хајичек, звани Шлама, Неандеров ђак с којим је после путовао на острво Риген; Димитрије Матић, потоњи министар просвете, нешто старији од Ненадовића, и већ познат у књижевности, а с којим ће и доцније бивати и у Хајделбергу и у Женеви, и писаће му песме и намењивати путописе; Данило Медаковић, познати уредник *Седмице* и историк, којем такође упућује песме; и други. О распусту путовао је по Немачкој: по пруском приморју, са Шламом, с којег ће пута писати своја *Писма из Грајфсвалда*; а можда је и иначе путовао, до Баден-Бадена на пример.

У Берлину је највећи, али је у Хајделбергу „после берлинског најславнији универзитет“, како Ненадовић сам на једном месту каже; ту је предавао и историк Шлосер, и био украс овог високог завода. Матић је полазио за Хајделберг, па с њим ваљда и Ненадовић, навикнут већ на мењање школе; то је било 1846, под јесен. Ту је он био у свом елементу. Млад, са двадесет година, здрав, имућан, с девизом „накриви капу на лево уво, строши што ти је отац сачув’о“, како он сам пева, он се врло добро осећао у „старом Хајделбергу“, у тој вароши ђачких кнајпа и *Gaudeamus*-песме, а баш у времену кад је Бранко штампао свој *Ђачки расписанак*. Као друштво, имао је и Србе; поред Матића, још је био и Љубомир Петронијевић, за разлику од којег су другови прозвали Ненадовића Нешом, именом које му је и доцније остало. Али се дружио и с Немцима; понајвише ће с њима у друштву предузети крајем школске године свој пут по Швајцарској, с којег ће донети нов

путопис. Наравно, он је ишао и на часове и наставио своја читања из философије и књижевности.

За четири године како је почео да пише, Ненадовић је штампао доста краћих песама; сад у Хајделбергу, „на Некару у Немачкој“, у пролеће 1847, он саставља први свој спев, *Славенску вилу*. Пољска несрећа с краја 1846 инспирисала га је. Раскомадана у XVIII веку, Пољска је на бечком конгресу 1815 добила једну сенку од државе у маленој републици краковској. Доцније, ни то није било по вољи Метерниху и светој Алијанцији, и у тој државици гледали су они извор слободних мисли и опасност за општи мир. Користећи се једном агитацијом по Галицији, коју су пољски родољуби спремали за почетак 1846 године, Аустрија је начинила страшан покољ по овој несрећној земљи, и цео свет се згнушао кад је за то чуо. Најпосле, по допуштењу Русије и Пруске, Аустрија је укинула републику 11 новембра 1846 и анектирала је; у дипломатским историјама ова анексија краковске републике сматра се као злочин: три главне потписнице бечког уговора погазиле су саме тај уговор. Ненадовић је на то успламтео једним патриотским словенским гневом и написао *Славенску вилу*.

Спев је прост и наиван и нарочито без имажинације. На Карпатима, словенска вила плаче, оплакује судбину Пољске; после се окреће Аустрији и напада је („срам те било свету на видику, срам те било у људском облику“), напада с њом и Русију и Пруску („зар су зато ваше руке јаке да гњечите слабе и нејаке?“); најпосле обраћа се редом словенским земљама, Пољској, Чешкој и Србији. Милићевић прича да је Ненадовић тада био заљубљен у једну Пољкињу

и због ње написао овај спев. Додуше, има његова песма *Једној Пољкињи*, из тога доба од прилике (штампана 1849), и ту се слика једна млада и лепа девојка, сва неутешна и у сузама; брат јој је отишао на војску и нестао, драги је оставио ради Пољске којој је пошао да служи, и, што је најгоре, отаџбина је пропала („али вечна пропаст Пољске не може се прегорети“), — али је ли то та Ненадовићева љубав, или се легенда о љубави развила поводом те песме? Најпосле, и без љубави, само његово словенско и специјално пољско осећање и осећање правде уопште били су довољна инспирација за тај спев. Ненадовић чита и преводи Мицкијевића (*Шта желиш*, 1846, и вероватно *Младежи*, 1845). Уз то је једнако с Пољацима. Он се дружио с њима у Берлину; „Пољаци којих од словенских студената највише у Берлину има“, каже он у *Писмима из Грајфсвалда*. У самом Грајфсвалду он врло радо походи Пољака Коневку, који је тамо био професор, као што је у Берлину походно професора Цибуљског. Кад је из те вароши пошао за Путбус, он је опет с једним Пољаком, студентом, емигрантом, сасвим тужним, који је „прави син изгубљеног отацтва“. По Швајцарској, он има опет Пољака — неког Захорског -- за друга при путовању; он му је био „најближи срцу“ и Ненадовић се „с њиме најрадије дружио“, каже он сам.

После свршене године у Хајделбергу, Ненадовић је по обичају путовао о распусту; то је путовање с друговима по Швајцарској. Оно је трајало месец, месец и по дана, и у септембру 1847 Ненадовић је остао сам у Женеви.

Куда ће сад? Школа тек што није почела. Треба можда полагати испит после шест свр-

шених семестара, или бар допунити број семестара ако је то било потребно. На испите, међутим, он није мислио. Не може се рећи да он није био ђак; он је сигурно нешто учио, и волео је школу, што се види и по оном поштовању према својим професорима о којем једнако даје доказа. Али о испитима он нигде не говори, и по свој прилици није их нигда ни полагао. Он не мисли ни на даље семестралне уписе, јер, ево, сад у јесен 1847, каже: „у Генфу ћу остати до пролећа, због француског језика“. Очевидно, у Женеви се није уписивао на универзитет, и можда му швајцарски семестри не би били признати у Немачкој, ни обратно, ради испита. Али ево ни у Швајцарској не остаје колико је мислио. Тамо се, на његову несрећу, католички кантони побунеше у то доба, с намером да се одцепе од савеза, и ђенерал Дифур једва их савлада; „ја се врло кајем, каже Ненадовић, што нисам оставио Швајцарску... пре него што су се Швајцарци почели међу собом тући“. Ни после тога не иде у Немачку, где треба да сврши, него право, и сасвим неочекивано, у Париз; очевидно, није ишао за неким правилним похађањем и свршавањем школе.

Француском је Ненадовић био врло одушевљен још кад је на путу за Швајцарску стигао у Стразбург, и ту ступио први пут ногом на француску земљу, али га је у Париз нешто нарочито вукло. Париз је центар светске културе, жижа слободе, „највеће звоно што у свету на ларму звони“, како га он сам карактерише. Томе је свакако припомогла и његова лектира; он је тада већ читао Мињеову *Историју француске револуције*, коју ће доцније пр водити (и то рђаво), и *Париске тајне* Евгена Сија.

Тако се Ненадовић обрете у Паризу 3 јануара 1848. Одмах поче посећивати предавања

на Сорбони, и разгледати велику престоницу. Али у фебруару букну револуција, и она га од-
страни од Сорбоне и студија. Прича се да је
Ненадовићев друг Стеван Милосављевић, за цело
време буње, једнако седео код куће и учио, а
Ненадовић по цео дан ишао по улицама и гле-
дао ко ће победити, републиканци или приста-
лице Луја Филипа. Најпосле, заситивши своју
прву радозналост, а увиђајући можда и сам да
у таквим приликама неће ништа бити од њего-
вих студија, Ненадовић се опрости с Паризом
и на пролеће 1848 пође кући. Уз пут, или можда
у нарочитом излету из Београда, он посети и
Карловце; навикнут да гледа револуције, он није
могао да пропусти мајску скупштину карловачку.

У Београду се најпосле скрасио. И ако не-
свршени ђак, он одмах — тако је то онда било
— јуна 1848, би постављен за професора бео-
градске гимназије, оне исте у којој је до пре
пет година учио. Колеге су му биле, поред
осталих, Милан Мијатовић (отац Г. Чед. Мија-
товића) и Ђорђе Малетић. Овај последњи мора
да га је раније познавао, и да му је још као
детету сладно поезију, или је бар Ненадовић
читао Малетићеве песме још из малена. Кад је,
три године доцније, био у Неапољу, и посетио
Виргилијев гроб, он пише Малетићу 8 априла
1851*): „ти си за моје детињство био оно што
је за твоје детињство теби био Виргилије“.
Ненадовић је и доцније, у *Шумадинци*, бранио
и славио свога старијега пријатеља. Те исте 1848
године Ненадовић би изабран за редовног члана
Друштва Српске Словесности, а у јануару 1850

*) Ово писмо Ненадовићево, својина Г. Петра ака-
демика и Г. Ивана Ђенерала, браће Павловића, штампано
је у *Прилозима* III, 1923.

поста члан новоосноване школске комисије. Он се одмах активно баци на књижевност. Песме је и даље слао листовима. Његова *Славенска Вила* изађе 1849; она имаде велики успех, и би исте године прештампана латиницом. Исте године изађе и његов превод Ламнеове *Камариле*. Слободоуман у *Славенској вили*, он је то још више у преводу овог антиројалистичког памфлета, саркастичне визије против краљевства уопште; католик Ламне нагло је постао антилегитимист и „једним скоком пао из апсолутизма у демагогију“. Још је у тој истој години Ненадовић издао своје *Песме*, што је донекле била смелост учинити кад се Бранко већ пре тога јавио. Идуће, 1850, године, он је тако исто активан. Преводи једну драму о Наполеону од Диме оца, пише једну малу српску историју за основне школе, обећава да изради и српску граматику и књигу писмених састава за школу, и најпосле креће *Шумадинку*, коју ће с прекидима издавати до краја 1857.

Али „што је дикла навикла“. Немиран дух и страстан путник, а осећајући и неку неодређену грижу савести што није довршио школу, Ненадовић већ у јуну 1850 уступа уређивање *Шумадинке* Милораду Медаковићу, брату свога пријатеља Данила, и затражи од владе одсуство за годину дана, „за наступајућа два школска теченија“, да би могао „започете предмете“ продужити на школама у иностранству. Првог септембра 1850, њега разреше од дужности, и он одмах отпутује.

Само, започети предмети остадоше и даље у стању у којем су били. Овога пута, његово странствовање још је мање, него она ранија, личило на какав правилан ђачки курс. Што је он чинио те године, то је био чист туризам.

Прошавши понова кроз „мој лепи Хајделберг и Генф, он удари на Мајнц и Кобленц, отуда на Брисел, и задржавајући се свуда „по неколико дана“, он се упути и дође у престоницу Енглеске. Ова му се није ништа допала. „Лондону сам се истина зачудио, каже он, али у њему влада новац и интерес; у њему душа, поред све његове вештине, у најмањим границама стоји, и из материалног круга не може да излети“. Кад је разгледао катедралу св. Павла и видео мали тунел испод Темзе, Ненадовић је оставио Лондон, и дошао у Париз да ту зимује. „Париз ме је забунио са иљадама своји предмета за којима сам ја желео“, каже он. Али у њему није ипак дуже остао, ваљда и за то што га је познавао из раније. Убрзо он га оставља за Италију, и преко Шамберија одлази за Турин, а после стиже у Ђенову и Ливорно, фебруара 1851; његова песма *Сјирашна ноћ* пева неке имагинарне опасности на морском путу између те две вароши. Не улазећи дубље у Италију, он се вероватно у Ливорну укрца у пароброд и доплови у Неапољ негде у марту 1851. Ту ће се он видети с Његошем, и зачети своје најбоље дело, *Писма из Италије*.

II.

У времену о којем смо говорили, наш је песник, видели смо, писао песме, али је он тако исто писао и путописе. Песме је писао зато што је то цео свет око њега чинио, и што је већ гимназија давала томе подстрека, али откуд да пише путописе, он једини међу својим савременицима? Ту је донекле могло бити и Доситијева утицаја; у славу овог великог путника и просветитеља Ненадовић је још 1843 написао једну песмицу. На његову жељу за путовањем

могла је уз то утицати и евентуална лектира *Робинсона*. Свакако он је волео да путује; то се види према свему досадањем. Он је путовао „искуства и весеља свога ради“; „циљ сваког путовања треба да је наука и искуство“; „путовање, то је највећа и најлепша школа“ — све то он сам каже, и ми му можемо заиста веровати да му је та школа била милија него она званична. Он је волео да позна разне земље и народе, да види лепе пределе и чувена места, да доживи ретке ствари. Он је приликом сваког путовања водио опширан дневник, нешто ради свога задовољства и учења, нешто да би могао причати или писати друговима. Кад је доцније прелиставао те дневнике, он је нашао да они могу бити интересантни. Који је од његових другова, или који је Србин уопште, у то време видео толико света и доживео тако ретких ствари као он? Књижевно активан као што је био, а с потребом да попуњује, сам понајвише, свој књижевни лист, он је узимао један по један од тих дневника, и по њима почео писати своје путописе. То није било одмах после учињена пута, него годину, две, три или чак и седамнаест година касније.

Ја држим да је његов *Један дан из путовања мог по Србији 1845 године* штампан у *Шумадинци* 1850 без потписа, и да је то његов први путопис. Пут се односи на Делиград и Црни Врх, а ми смо видели да је Ненадовић тада био у тим пределима; „бацим ја мој прашки бели шешир“, каже ту путописац, а ми случајно знамо за шешир који је Ненадовић у Прагу купио. Сам путопис није ништа у ствари; у њему нема ни стила, ни идеја; све је врло почетничко. То је авантура једног младића кога држе за „Швабу“ зато што носи шешир, и

анегдота о једном богатом трговцу који постане просјак зато што му капетан удари батине за банбадава.

Писма из Грајфсвалда, или како их је он првобитно назвао *Путовања по њрајском приморју и по острву Ригену*, већ су боља. Додуше, и у њима има доста почетничког. Описи су наивни и невешти; ствар местимице личи на гимназиски задатак („описати како сте провели овогодишњи распуст“); махом је лична авангура главно, а објективност и посматрање долазе у други ред; све је више приватно писмо него прави, уметнички род путописа. Не ретко је брбљање једне шипарице: „после нам донесоше пун један тањир лепа меда у сату; место вина имали смо јабуковачу; може добро да се пије, слатко је и помало резе“. Ту дошли, ту ручали, овде јели меда, тамо пили пива — и то је сад путопис. Ово, наравно, није увек, него је више при крају, где је и причање сумарно и где се осећа хитање да се ствар заврши. Има, наравно, и идеја, слободоумних, против краљева, против папа, за француску револуцију, за изгладнелу Ирску (без избегавања вулгарнијих црта, у осталом); то је трибут времену у којем је Ненадовић живео. Има и философије, о свету, о људима, о „нашем веку“, о циљу живота; то је Ненадовић научио од Мишлеа, али се по тој плиткој философији ни види много да је ученик „начисто са универсумом“.

Али има и бољих ствари. Пре свега, путовање је вредно било учинити. Острво Риген позната је екскурсија туриста, грајфсвалдски је универзитет чувен; словенске старине и белеге, изгубљене у тако далеким земљама, ствар су од интереса; беда и прљавштина померанска које су могле изазвати патриотско задовољство како

је у нас то боље — све су то предмети вредни описа. Ни личне авантуре нису свакодневне; прелазак од Штетина до Путбуса на малој једрилици, по најгорој олуји, с пуно опасности, с правом је могао изгледати Ненадовићу као авантура *non plus ultra*, као једна истинска робинсониада. Тај је опис и најбољи у књизи, он чини једну занимљиву главу у иначе бледом спису Ненадовићеву. Има и стила гдегде; лепо је посматрати како се у младом човеку од двадесет и четири године рађа доцнији стилист. Како је његов друг Шлама био у опасности да се удави сам на чамцу. Ненадовић, који је остао на лађи, жали: „е мој Шламо, заједно учисмо, заједно путовасмо.... па нам не би суђено да се заједно удавимо“. А кад се Шлама врати и стане да прича о својим авантурама на копну, где су га неки страшни пси напали, он каже како је на Ненадовића мислио и жалио: „е, мој Србине, заједно учисмо, заједно путовасмо, па нам не би суђено да нас заједно пси поједу“. Овакав паралелизам у конструкцији, који је једна лепа стилистичка особина, ја не знам да ли се налази у кога другог нашег књижевника тога времена. У овом путопису, — то се и по овом види — већ се јавља и Ненадовићева шала, и нешто хумора.

Писма из Швајцарске још су боља; очевидно Ненадовић напредује као путописац. „Гимназиалног“ елемента нема у њему више, или је незнатан; род путописа је шири и објективнији; што има објективног, то је занимљиво и весело. Сам пут је леп и редак. Ко се од Срба пео на Риги-Кулм, Фурку и Гримзел, и ишао пешке по глечерима? Очевидно, нема их много, ни данас, а камо ли онда. Ствар је, дакле, заслуживала да се опише, као што су то исто заслуживале

и ретке лепоте фирвалдштетског језера, и весели живот ђака у Хајделбургу, и слично. Опис овог последњег је и леп код Ненадовића. Тако исто је похвалан и опис рађања и заласка сунца на Риги-Кулму, наравно, само као труд и покушај, јер праве сликарске кичице Ненадовић нема и неће је никад имати. Тако нема ни права знања за опис глечера и Алпа.

Има у овом путопису више поуке него уметности, и то каткад елементарне и наивне поуке, али та је у оно доба била потребна. Цело је четврто писмо једна врло обична историја Швајцарске, какву или и бољу можете наћи у сваком уџбенику. Подаци за повест катедрале у Стразбургу сигурно су позајмљени из прве путне књиге. Али то је онда било све ново, и за публику, и за писца. Публика је онда била дете, и писац је био дете. Он је чак морао да јој објасни да је Јан Хус био Чех. Он је ваљда био први који је видео како тамо сликари седе у пољу, пред својом таблом, заклоњени широким амбелом од сунца, и сликају пејзаже; и он је то с уживањем описао. Он се забављао гледајући у онај чудни часовник у Стразбургу, и публика је налазила забаве у том опису. Тако ће он и доцније, у Италији, морати да објашњава и шта је лава, шта кратер, које се вино зове *lacrima Christi*, или да прича целу историју Рима. Све је то данас наивно, као што је наивна и она егзалтација за швајцарске слободе која је такође разумљива за оно време.

Али има и нешто што нарочито ваља у овој књизи. То је младост која избија из многог пасажа њена. Ово је књига младости, ведрине, оптимизма. То је атмосфера *Бичког расјанка* — глава о Интерлакену је одиста опис таквог једног растанка —, у другом виду, наравно, у

свету на страни, али са сасвим бранковском веселошћу. Друштво с којим Ненадовић путује, то су све ђаци, млади, ни један преко двадесет прве године; сви добро васпитани, и ако сувише хучни па се Енглези по хотелима мрште на њих и гледају их као „менаџерију“ — израз је Ненадовићев —; никад не играју карата, ни кад три дана морају да остану у каквом селу; никад се не свађају: „на целом путу била је међу нама слога и љубав“, каже Ненадовић. Њихове авантуре, и ако пуне опасности, ипак су безазлене, с лепим примерима храбрости и лукавства, са шалом и ведрином.

Кад су пошли из Андермата, сами без вође који је ту врло потребан, само са путним књигама у које су наивно веровали, они одједанпут осете да су изгубили пут; а ноћ, хладно, а они у лаким хаљинама, па не знају шта ће, и мало-душни предлажу да се ноћи ту, како ко зна. Најпоследње се реше да стану сви у ред, па да броје; на кога падне број 134, тај ће бити председник. Изабрани је био „весео као да смо га за краља изабрали“. „Ја сам земљак Блехера, викну он; ја не знам друго него да идемо напред“. Пошто је узео све мере да нађе прави пут, и нашао га, он одиста води срчано. „Мене пустите напред“, виче он у једном тренутку опасности. Први иде преко једног врло опасног места, и светли другима палећи листове своје путне књиге; лепа иронија на њену вредност. Најпоследње, нађу неко преноћиште, један манастирчић у којем је живео само један стари капуцин, али је преноћиште тако тескобно да у њему могу наћи места само четворица, а њих је двадесет. „Напоследку, сагласисмо се.... да кажемо калуђеру како нас нема више од четворице“. Четворица се издвоје напред, и закуцају на врата.

„Ко је?“ „Ми смо, ради смо да преноћимо“. „А колико вас је?“ На то питање, и они напред и остали позади, сви у глас дрекну: „нас четири“.

То су све лепе ствари, ведре и безазлене. Понекад има и контраста, ноте блажности и нежности. То је при додиру те младости са старијима; попустљивост стараца лепо контрастује ову експансију младости, и даје нежнију боју ствари. При капуциновој молитви пред вечеру, сви се случајно загрину од смеја, а он им после у шали каже да ће сутра имати кише као казну за тај несташлук. „Путујте срећно, моји млади пријатељи, и уживајте у Швајцарској све што човек ваших година може уживати“, каже им други благи старац после једног сличног испада.

Путничко писмо из Париза врло је кратко, и описује само долазак. За њим су *Сјомени из Париза*, дуги али неоригинални; они су превод једне путне књиге с Ненадовићевим домецима. Ни једно ни друго немају озбиљније књижевне вредности.

III.

Кад је дошао у Неапољ, Ненадовић једним случајем наиђе на Његоша; састанак њих двојице занимљив је.

Његош је био смртно болестан. Годину дана раније, он је већ почео путовати да нађе лека болести, али то путовање не поможе. Лекари му саветоваху, најпосле, нека иде у Неапољ, можда ће бити боље; онда се још није знало за Давос и Лезен. Тако Његош, око половине децембра 1850, крене тамо, и стигне почетком јануара 1851, два месеца пре Ненадовића од прилике. Сичија је била у последњем стадију; кашаљ му толико смета при лежању да многе ноћи мора

да проведе у наслоњачи. Слаб је сасвим, као вејка; ноге су му танке као штапови, нос ушибљен, уши провидне, благе и замишљене очи упале у главу. Лице му је бледо; кад је гневан, лака румен прелази му преко лица да за собом остави још јаче бледило; утисак је као кад се утре кап црвена вина с белог карарског мрамора. Још је млад, без и једне седе, иначе огромна људина; тим већа жалост кад га човек погледа. Суморан, „види страшну уру пред очима“, осећа тешко умирање после тешкога живота. Уз то, сломљен, разочаран, пун горког искуства, титан који умире. Пун брига још; кад се већ мора прерано умрети, што да се умре у тако тешким временима? Омер-паша има једнако агресивне намере према Црној Гори; Његош то одавна зна. Тражио је ради тога заштите на руском двору још много раније; добија писма о све јачој опасности; једнако мисли на њу, и у својој наслоњачи, и у гроти Сибиле, и кад доцније гледа Лаокона у Ватикану. Брига је тим већа што ни питање о његову наследнику није још коначно решено, нити се сигурно зна како ће народ примити тај избор. Уз то долазе и мале, ситне, домаће бриге, и дипломатска акта говоре о *minces finances*, оскудним новчаним изворима, који су му стојали на расположењу. Сам је, са три проста и неписмена Црногорца поред себе, а ниједан интелектуалац није уза њ да га разговори и да му помогне.

Како би му такав човек ваљао! Прво, да га нешто одмени у пословима, да не мора сам својеручно писати свако писмо, нити ићи, и кад му је зло, барону Шепингу, руском отправнику послова, или Фортунату, министру краља Фердинанда, или банкарну Ротшилду за новац. А после, тај је имао да му буде и нека врста

књижевног секретара. Његош је још стварао. При проласку кроз Рим, написао је на куполи св. Петра једну песму, у узвишеном роду који је последњих година неговао; после посете Помпеје, једну живописну појему о пропасти старе вароши и ископавању њену; па једну о Везуву, па у овој или оној прилици по стих два. Он би радо разговарао с ким о томе, тражио би мишљење, можда би с благодарношћу примио примедбе. Имао је и раније написаних ствари које је мислио прерађивати, и за које му је такође био потребан пријатељски савет. Јамачно је имао и планове за даље певање. За све то, присуство једног младог књижевника било би врло корисно. Уз то, он је сигурно желео и да се опише његова влада, стање Црне Горе, огромне тешкоће у њој за једну добру управу. Пре, кад је био млад, имао је Вука за то, сад нема никог; ради једног маленог информативног списка о Црној Гори за странце нашао је једног наpolitанског адвоката. Али то није то, ваљала би ту опширна информација, ствари које странци не разумеју а које само један Србин може да забележи према његову причању. Најпосле, Његош је сигурно волео да повери неком своје мисли, да проспе пред њим „све благо свога искуства и своје мудрости“. Тога свега ради, њему је био потребан неко други као друштво, не његови Црногорци. С тога је ваљда он и рекао Ненадовићу чим су се видели: „сам вас је Бог послао да ме у овој самоћи разговорите“.

Ненадовића је одиста Бог послао за извесне ствари, али не за све. Он је, наравно, помагао Његошу, и много је што шта учинио од овога што ми замисљамо да је овај хтео, али су његов темпераменат и његове мисли

били нешто друкчији од оног што је за ову прилику требало.

Ненадовић је био млад, безбрижан, весео; „ја сам непрестано весео, пише он из Грајфсвалда, и не могу се опоменути кад сам у животу био невесо и забринут“. Он је, видели смо, имао и извесно књижевно и философско образовање, као што је имао и слободоумља. Али ово последње не треба трагично узимати. Као што је Слободан Јовановић једанпут о њему рекао, Ненадовић је при томе „имао више несташлука и лакомислености него праве борбености“. Он је и иначе имао те особине.

Од некога који га је добро знао из ових година о којима је реч, слушао сам да је Ненадовић био задиркивало, шаљивац, „комедијаш“; нарочито је с девојкама био такав. Кадгод је пролазио Господском — данас Бранковом — улицом, гледао је у прозоре девојака: Марковићевих, Шилићеве, Станишићеве, најугледнијих београдских госпођица. Увек се шалио. Кад га послуже слатким, он: „о, немојте се трошити“. Носио се покаткад мало необичније. Једанпут је понео неки црвен, као „хеклован“ шешир. „Ју, а што ће вам тако ружан шешир?“, пита га једна познаница, а он, бајаги озбиљан а тера шалу, узима шешир у руку, и пита: „а зар је ружан?“ Другови су га дирали, нарочито пред девојкама. У старом Београду било је уличних продаваца кобасица, Немаца, који су викали: *warne Würste*; другови Ненадовићеви наговоре једног таквог продавца да виче: *Armer Neša*, баш кад је „Неша“ стојао под прозорима у Господској улици. Био је тако обешењак, „ђаво“, готов да прави шалу и да је прими; био један од оних којима је све дозвољено. Други су ми причали сличне анегдоте. „Јесте ли чули —

питао је Ненадовић неког свог познаника — како говоре да хоће да ме узму за министра?“ „Нисам; ко говори?“ „Па ја говорим“. Све је терао на спрдњу; он сам то признаје. Баш тада кад је био у Неапољу, он пише Малетићу: „пада ми на памет једно славно изреченије, сиреч: *колико је леј Неајл, сјрдња је још лејша*. и, божја вера, ја ћу ти у шали и комедији читав мој живот провести“.

Г. М. Борисављевић испричао је по архивским актима какву је шалу учинио Ненадовић кад му је власт забранила *Шумадинку* августа 1850. Ја се сећам кад је, поодавна, један дубровачки властелин, — да би исмејао једног „политичког повјереника“ аустриског, који је одлазио из Дубровника, — платио, под згодним изговором, да се учини једна „миса кантана“ у фрањевачкој цркви. Слична је и шала Ненадовића. Да исмеје забрану листа, он је, такође под неким изговором, платио да тога дана звона са београдске цркве огласе тај догађај, и црквени тотор, и не знајући у чему је ствар, доиста и огласи. Глас о томе пукао је на далеко. Милићевић, који је онда био ђак у богословији, писао је о том Панци Срећковићу, са уживањем. Илија Гарашанин писао је Стевану Книћанину, с негодовањем, и представио Ненадовића као несташно дериште. До Цариграда се то чуло, и министар спољних послова Али-паша говорио је весело нашем капућехаји о томе. Београђани су дуго после тога памтили ову шалу. Ненадовић је, наравно, био тужен за то; он је тиме „правитељство наше исмејати хтео“, каже се у оптужби. На испиту, у управи вароши, он се бранио тако исто несташно као што је и кривицу учинио. А како, каже, „звоно на цркви топчидерској... звони да се краве правитељствене

поју“, и то још бесплатно, „а ја сам прописану таксу у један дукат цркви платио?“ Кнез му је опростио кривицу, али је одсуство, које смо видели да је Ненадовић тражио, одобрио с једном мотивацијом пуном прекора. Кнез се нада, каже се у акту, „да ће речени Ненадовић сад, у страним земљама, где науке продужавати и учити намерава, и срце и дух свој немирни и раскаланили поправити, и у отечество своје као човек моралног карактера вратити се“. Кроз цео старински стил овога акта, види се да је кнез знао колико је Ненадовић озбиљан.

Ту вољу за шалу ми смо приметили и у Ненадовићевим путописима. Она се још више види у његовој *Шумадици*. У том листу има „шале и сатире“. Ту има несташних коментара политичких догађаја, затим чисте шале, „шегачења“, „лудачења“, у привидно озбиљном тону, логике патрашке, лакрдија као кад се ко прави да не разуме куд његова досетка иде, каткад поклапања где им се човек најмање нада, и сличних смешних ствари. Тај је лист данас врло редак, и слабо га ко познаје, али је онда јамачно био радо читан као што је и данас врло пријатан. Ако је Стерији долазио до руку, он га је сигурно с уживањем пратио. У том се листу „шала и сатира“ јављају и у рубрикама у којима им по правилу није било места. У домаћим вестима, на пример, јавља се да је у црногорском округу велика зима, све чесме и бунари замрзли, и људи „не знаду шта ће без воде“, и одмах се додаје: „нек пију вино“. У страним вестима: „у краљевству неаполитанском само се тридесет и три хиљаде људи у затвору налази“. По нека песма, нпр. *Про цећна ђесма*, почиње сасвим исправно: — пролеће, тихи ветрић, тице које скачу с гране на грану, све

цвета и листа, — па наједанпут: „процватила лесковина, листају церићи“. Нарочито су шале с претплатницима, или на рачун уредништва; то је у писмима уредништву, у примедбама испод текста, у опроштајној речи читаоцима итд. Позната је она шала *Шумадинке* где не-о тобож шаље претплату за „једну сиротицу“ за коју не зна „гди обитава“ а којој је име Правда, и како уредништво узалудно тражи адресанта. Или: претплатници послали једну песму као поздрав обновљеној *Шумадинци*, и у тој песми има стих:

Шумадинку читањемо као и до сада,

а уредништво ставља примедбу:

Шумадинку ви читајте као и до сада.

Али најпре новце дајте, а не к'о до сада.

Или: штампајући прво писмо из Графсвалда, уредник додаје: „ми се бојимо да ово писмо због свог азијатическог штила не буде досадно читаоцима“. Или: Ненадовић признаје да се у његовим досадањим делима осећа „непостојанство“, „неследственост“, и слично. па додаје: „тешим се оним што не постоји“. Чубра каже: *ни још од мене нико се није надао*. И тако даље. Ми смо се нарочито задржавали на првој и другој години овог листа (1850, 1852), да бисмо били ближе времену о којем говоримо, али у даљим годинама овакве шале има много више при њој нарочито жене страдају.

Не само шалџивац, Ненадовић је био лак — да не кажемо: лакомислен — човек у то доба. Видели смо како је он путовање претпоставио школовању, и како је и то путовање било сасвим безбрижно. Он је сасвим случајно дошао у Неап љ, а могао је даћи и у Цариград; никаква нарочита плана није имао; није знао

ни куда ће из Неапоља. „Ја сам ти к’о тица на грани“, каже он баш тада, и додаје да ће негде „између Лондона и Цариграда бирати“ кад из Италије пође. Оно „непостојанство“ и „неследственост“ које он сам себи у шали приписује, биле су одиста стварне особине његове у неколико.

Ненадовић није био ни довољно спреман за оно општење с Његошем које смо раније претпоставили. Он није имао тачна појма о Његошу и Црној Гори кад је у Неапољ дошао; признати ваља да су у оно доба тај појам и знање били врло ретки. О Црној Гори Ненадовић је имао познато романтично мишљење које је имао Бранко, и други песници онога времена; то је земља јунаштва, поштења, слободе. Јасно сведочанство о таквом његову мишљењу имамо на више страна: у његову путопису из Србије, у његовој песми *Црногорски Србин* (доцније названој: *Црногорски ускок*) из 1849, у *Славенској вили*, овде онде по *Шумадинци*. О Његошу знао је да је болестан. Његова *Шумадинка* 1850 доноси вести како се „бави у Боки“, како је „још једнако слаб са здрављем“. Али Његошева дела није дотле читао; првине његове наравно, не, али ни *Лучу*, па чак је и *Горски Вијенац* врло оскудно познавао. „За *Горски Вијенац* врло сам мало тада знао — каже он сам, говорећи баш о овом времену —; само сам га дотле био једанпут површно прочитао“. Кад га је Његош запитао шта је боље, *Вијенац* или *Шћепан* који је баш тад изишао, Ненадовић је ћутао не знајући шта да каже. „Ја сам, вели он, због тога заћутао што управо нисам се могао опоменути каква је садржина *Горског Вијенца*“. Горег непознавања Његошевих дела није могло бити. Да би иронија била већа, Ње-

гош је познавао Ненадовићева дела. „Је ли ваша *Славенска вила* и новине *Шумадинка*?“ питао га је он чим су се први пут видели.

Такав је био Ненадовић, а онакав Његош. *L' Allegro, il Penseroso.*

IV.

Писма из Италије — или како их је Ненадовић најпре назвао *Владика црногорски у Италији* — најбоље су дело нашега писца. Он их је, у осталом, писао у својим четрдесетим годинама, не као она ранија, која је писао кад му је било око двадесет и пет подина. Њих је је најмање и поправљао, прештампавајући их у целокупним делима. За што их није оштампао, одмах како су у подлиску *Србије* излазила (1869)? То би било лепо издање, пријатно, са оним симпатичним старим словима; свакако било би лепше од издања Јоксимовића или Задруге штампарских радника; овако, најлепше је и најтачније издање наше С. К. Задруге.

Тек у овим *Писмима* јавља се чистији стил Ненадовићев. У *Писмима из Швајцарске* можете наћи и овакве фразе: „то је земља (Француска) која је надмашила друге народе“; овде већ тога нема. Нема ни развлачења, ни неутралних места; све је много концизније. Узмите сам почетак: „Небо без облака, море без таласа, обала без лазарона, лађе без једрила“. То је лепо као реченица, и тачно као опис Неапоља у сасвим рану зору. Има и стилистичких покушаја вишег рода; поредите опис зоре у *Писмима из Швајцарске* (VI писмо) са паралелом алписке и неапољске зоре у петом писму из Италије. Тамо се опис састоји из сасвим обичних опажања; ако је стил нешто виши, није довољно јасан. Овде је све финије, јасније; опа-

жања су дубља; ухваћено је и описано душевно расположење које се рађа при таквим лепим призорима, и све је богатије, раскошније, и компарације и кичица. У *Писмима из Италије* нема ни вулгарности, на које смо наишли у ранијим путописима а од којих нису слободна ни *Писма из Немачке*

Има и добрих описа: хотелски путници, лазарони, Наполитанци уопште, Енглескиња при пењању на Везув. Добре су нарочито силуете Црногораца из владине пратње, њихове наивне и оригиналне примедбе. То је каткад изведено врло концизно а изразито. Сетите се шта ови кажу кад је Ненадовић обукао црногорско одело. „Ко би река, да је ово они исти?“ каже један; а други: „е, Бога ми, сада си човјек ка’ и ми“; трећи, најпосле: „како ти није жао трошити новце на оне талијанске крпетине?“ Краће се није могло рећи, ни са више градиције. Каткад наивност тих Црногораца долази као контраст озбиљној фигури владиној. После очајног говора владина у посети америчком вице-адмиралу, одмах оно Вукалово мерење лађе јатаганом; та мешавина трагичног и комичног елемента прави пријатан утисак. Дobar је, и одличан, и цео опис састанка с владином. Мислим на оно кад писац пролази поред руске цркве; како му један Енглез из друштва препоручи да то види; Вукало и звецкање његових тока, њихов разговор, начин како га је пријавио владици, детаљан опис собе владине; итд. Свака је црта тачно ухваћена, и слика је сасвим жива. Такво је и све што Ненадовић говори о владици. Са владином фигуром као центром интереса, *Писма из Италије* достижу и објективност коју никоја раније нису имала.

Ненадовић је врло добро учинио што је у опис Помпеје унео Плинијев опис ерупције Везува. Плиније млађи је „творац нашег фељетона у облику писма“; има модерних црта у њему. Нарочито му је тај опис добар. У једном врло бриљантном и ученом чланку енглеског *Тромесечног Прегледа* од прошле године*), познати научник Сер Џејмс Фрезер препричао је тај опис на дугачко и широко. На жалост, Ненадовић је Плинија слабо превео, сигурно не с оригинала, и са недозвољеним слободама. Плиније је писао два писма о овом догађају Тациту историку: једно где говори о свом ујаку, и друго где говори о себи, а Ненадовић их је сажео у једно, боље рећи помешао.

Наравно, данас, после више од седамдесет и пет година од како је Ненадовић посетио Италију, и нарочито после ових седамдесет и пет година кад се култура Србије дигла несравњено високо, његово познавање Италије, њених старина и знаменитости, изгледа архаично. Он није ни мало вођ по Италији, данас; он то може бити само још за децу. Он је далеко од тога да буде Буркхарт, Стендал, Тен или бар Палеолог. То је јасно и на то не треба трошити више речи. Довољно је подсетити шта и како говори о уметности, како ни једног од старих папа не помиње ни по имену, како сумарну историју Рима даје у десетој глави. Ненадовић је сам, и још онда, знао ту своју слабост. У поменутом приватном писму из Неапоља, он се, при посети галерија и музеја, сећа београдског живописца Аврамовића: „свагда ми је врло жао што није он место мене, па би овуда с већом ползом путовао; или бар да су ми његове очи“. С том његовом архаич-

*) *The Quarterly Review*, 1921.

ношћу слаже се и околност да је доста ствари промењено од ондашње Италије. Бурбонски музеј у Неапољу зове се данас *Museo Nazionale*; *Via Toledo* постала је *Via Roma*; на Везув се сад иде Куковом жељезницом; ни један вођ ни чувар у Помпеју не зна вам данас рећи где је *Casa del principe di Montenegro*.

Кад се све сведе, највећу драж Ненадовићевим *Писмима из Италије* даје сам Његош. За Ненадовића је био главни згодитак то што је срео овог великог песника. Он је ту дао бесмртне конверсације Његошеве, које вреде скоро колико и *Горски Вијенац*. Књига његова најбољи је увод у познавање песника *Вијенца*. Ненадовић је Његошу што су Платон и Ксенофон Сократу, Никол великом Арноу, Босвел Џонсону, Мур Бајрону, де Квинси Канту, Екерман Гетеу. Његова је књига истог рода и исте књижевне важности које и њихове.

Немојте мислити да је мала заслуга Ненадовићева што је дао своје успомене о последњем владици црногорском, нити чак одрицати ту заслугу њему и приписати сву важност Његошу. Биографи великих људи имају и своје властите вредности. Треба осетити великог човека. Ви често прођете поред човека од вредности па његову вредност не осетите, и другоме признајете више него њему. Свет је често неправедан према оваквим биографима. Сент-Бев је једанпут бранио Екермана од таквих прекора. „Захвалимо му, говорио је он, и немојмо га обасути епиграмима, и гледати га одозго, као неблагодарни људи“. Екерман је волео свога Гетеа, слушао га пажљиво и скромно, и „пуним рукама дао нам је краљевске поклоне“. Слично је учинио и Ненадовић. Он је волео Његоша. „Сваки би од нас, каже он за себе и Његошеве пратиоце, одвојно

по један део свога живота и здравља, и њему би дао“. И ако није био упознат с делима његовим, он је одједанпут, у његову присуству, осетио сву величину његову; и то му јако служи на част. „Он је Србин и родољубац каквом у Србији не тражите пара“, пише Ненадовић Малетићу. „Ко зна какве се велике мисли у овако великим душама... јављају“, пише он једном гледајући га. Најпосле, да бисте видели колика је заслуга Ненадовића у овом погледу, поредите га са другим биографима Његошевим. Медаковић није ваљада ни једну важнију конверсацију његову забележио у својој књизи. Оно што Матија Бан ставља у уста Његошу, не личи ни мало на овога. А каква је, међутим, код Ненадовића прва конверсација са Његошем, па она горостасна с енглеским лордом, па са Димитријем стражмештром (цело је место патетично), па сто других речи и примедба овог великог човека! За извесне речи, врло либералне за једног владооца и владику, посумњало се*) да ли их је Његош могао рећи; ја не знам да ли је сумња оправдана. Ја пре верујем да је све тачно како је Ненадовић забележио; наравно, он се није служио стенографијом при бележењу, него писао по утиску и памћењу. На шта Ненадовић може бити једино није пазно, то је на диалекат црногорски. За царство небеско Његош није могао рећи да га је Христос „пре две хиљаде година наговестио“.

Наравно, Ненадовић није Његошу баш оно исто што је Екерман Гетеу. Екерман је био код Гетеа седам осам година. Он га је обожавао и знао сва његова дела на памет. Он га је о свему питао и желео да о сваком предмету чује ње-

*) Љ. Недић.

гово мишљење. Он је доиста имао „способност за обожавање“ и оно „благородно осећање своје мисије“, о којима Сент-Бев говори. Код Ненадовића, видели смо како је од свега тога мало било. Он је био сувише млад и лак за такву мисију; код њега је све било ветар, сан, занетост на другу страну. Тако је он пропустио да запише Његошеву конверсацију на соареу код Ротшилда, за коју је рекао да је ту Његош „говорио онако као што је у *Горском Вијенцу* говорио“. Пропустио и да га пита шта мисли о Бранку, Милутиновићу, Мушицком, Вуку. Неопростиво је што није боље био познат с Његошевом поезијом да о њој с њим разговара. Ненадовић је имао обичај да сваког песника чита баш у оном месту где је овај живео, стварао, умро. У Вевеју чита *Нову Хелоизу* Русоа; у Кларансу, *Чајлда Харолда* Бајронова*); у Шилону, и то баш у тамници Бониваровој, Бајронова *Шилонског сужња*; на Виргилову гробу, четврту књигу *Енеиде*: зашто сад кад је ту уз Његоша, не затражи од њега *Горски Вијенац* или *Лучу*, или што их не поручи у Беч и Београд?

Ненадовић ни у томе не личи на Екермана што није остао са својим великим човеком до краја. Екерман је заклопио очи Гетеу. Ненадовић, ветрогоња како је био, тек што се познао с Његошем, хоће да иде из Неапоља, хтео би да проведе ускрс у Риму, и једва га Његош задржа. Није га ни до краја Италије пратио

*) „На другом месту у својим стиховима назива Бајрон обале овог (женевског) језера местом рођења бесмртне љубави“, каже Ненадовић, *Швајцарска*, писмо IX. То је алузија на *Byron, Childe Harold, Canto III, stanza 99* („Clarens, sweet Clarens, birthplace of deep love“ и 100 (Clarens, by heavenly feet thy paths are trod, Undying Love's...“).

него се растао с њим у Флоренцији (маја 1851). После је понова био с њим у Бечу, у јулу, и понова га пустио да сам даље путује, у Црну Гору. Што није пошао и он с њим? Он је видео да ће Његош умрети у врло кратком времену. „Његово трајање на земљи кратко је“, пише он у XIII писму своје књиге. Његош је доиста и умро убрзо, у октобру те исте године, три месеца после њихова расанка; Ненадовић је тада био у Београду архивар Министарства Спољних Послова. Ваља приметити да је ипак једно време мислио да иде у Црну Гору; у писму Малетићу, он двапут каже како намерава тамо поћи.

Да је тамо пошао, колико би нам красних ствари могао испричати о Његошу! Колико би књижевних услуга могао тамо учинити! Спасео би рукописе Његошеве, видео би шта је с оном песмом о Ченгићу, *Слободијаду* би поправио према примедбама песниковим; и тако даље. А Његош би то сигурно једва дочекао. Он га је, видели смо, задржавао да с њим остане што дуже у Неапољу. Он је знао да овај води дневник, и у нарочитим приликама задржавао га да присуствује којем разговору да би могао забележити што треба. Он га је јамачно звао у Црну Гору. Ненадовић му је тамо био неопходно потребан; на Цетињу је била голема оскудица таквих људи. Ах, да се Ненадовић одазвао томе позиву, куд би била лепина његова књига!

Ипак, поред свег пропуштенога, Ненадовићев *Владика црногорски у Италији* — да повратимо путопису његов бољи наслов — изванредно је лепа књига. Сент-Бев је рекао за Екермана: „он више не може умрети; везама које се не кидају он се везао за једнога бесмртника“. И чинећи алузију на пророка Илију и његова ученика Јелисија о којима говори *Друга књига*

о царевима, он завршава: „Јелисије нам је сачувао плашт и дух Илијин, и задржао је на свом челу један зрак његове светлости“. Тако бисмо некако и ми могли рећи о Ненадовићу, ако би нам се допустило да говоримо мало романтично.

V

У времену Карађорђевића, Ненадовић је живео скромно као професор гимназије, као архивар и протоколист Министарства Спољних Послова, као „столоначелник“ и секретар Министарства Просвете. Кад су дошли Обреновићи, он је таман био стигао у Цариград на своје ново опредељење као секретар посланства — постављен је на то место 1 новембра 1858 — и светоандрејска криза није га се дотакла ни у колико. Годину дана доцније, крајем 1859, он би постављен за начелника Министарства Просвете, и остаде на томе положају за цело време кнеза Михаила; и ако у роду с бившом династијом, он бејаше поштован и неузнемираван. Али са убиством кнежевим дође и за Ненадовића катастрофа. Његов рођени брат Светозар стрељан је као завереник, а сва породица Ненадовића била је гоњена, под Намесничтвом. Наш писац онда затражи пенсију и доби је.

Ни на једног од наших књижевника катастрофа од 1868 није утицала колико на Ненадовића. Милићевић, који га је тих дана виђао, прича да је био утучен, да је плакао, да је „ишао као човек отрован“. После тога Ненадовић је отпутовао у Беч. Т. С. Вировски, који га је ту виђао, прича да су му живци били растројени, да се клонио друштва, да се налазио само са његовим оцем, својим старим прашким пријатељем. Презимивши ту, он оде почетком 1869 у Минхен; ту је, неповерљив, „сва писма спалио.“

у фуруни“, како сам каже. Како је био болестан, од ноге, подагре, то оде у позната рајнска купатила: у Хомбург почетком априла, а почетком маја у Визбаден. Кад се нешто опоравио помишљао је опет на путовања, али не више по Европи него даље. Те јесени још мисли да пође у Америку, и да у Сједињеним Државама остане десет месеца. Ако не би могао у Америку, он ће у Египат, да присуствује отварању суецког канала. Он се озбиљно спрема за пут и учи енглески. Можда су му планови о тим далеким путевима дошли од жеље да што даље оде од Београда и Срба. Кажу да после кнежева убиства није никако долазио у Београд све до 1888, кад је присуствовао прослави Вукове стогодишњице*). У Ваљево је свраћао; мати му је била још жива и тамо седела. Није хтео да се прима државне службе никад више, седео је као пензионар у Ваљеву или Цетињу. Кад га је кнез Никола позвао 1879 за министра просвете, он је и то одбио.

Књижевно се такође променио. Он је вероватно сматрао да је цела његова кариера скрхана, и она званична и ова књижевна. Сигурно је помишљао да престане писати. Свакако стоји да је сад много мање књижевно активан него пре. Шта све он није публикувао до 1868! Ту су две збирке песама, три засебна спева, више превода међу којима има и подебљих књига, нешто школских књига, *Мемоари* и *Протокол писама* његова оца, па *Слободијада* Његошева, уз то два мала алманаха, и поврх свега осам годишњих течајева *Шумадинке* с пуно његових прилога. После маја 1868, он дуго не

*) Ово ми је причао Г. Богољуб Тирин, директор гимназије, којем је то сам Менадовић говорио.

публикује ништа. Изузетак чини само с *Писмима из Италије*, која штампа у Каљевићевој Србији, с почетка децембра 1868 до краја маја 1869 године. Можда га је уредништво за то замолило, или је он сам хтео да и своје белешке из Италије разради у готов путопис, као што је то дотле учинио са свима другим путним белешкама; да на тај начин рашчисти и са последњим од раније намишљених дела. Али, сем тога, он не публикује нигде ништа, као да је књижевност сасвим оставио. То траје скоро десет година. Тек ће се око осамдесетих година повратити књижевном раду, почети своје дело *О Црногорцима* (1879), сређивати своја целокупна дела (од 1881 и изнова од 1892), унеће у њих и нештампане ствари, уређиваће *Гласоношу* (1885), сарађиваће на *Ваљевским новинама* (од 1887).

Не само по активности, он је и иначе друкчији у свом књижевном раду. Неће више „грмети“ против краљева и тирана, као што је чинио дотле, него ће писати ствари које не дирају никога. Ако што и каже против владалаца, то је најпре врло ретко, а после је безазлено, у шали. Он ће се вратити својој старој шали, коју је неговао у *Шумадинци* и која је лежала у његовој природи. С њом ће помирити и своју философију, за коју је такође одавна показивао склоности. Ту ће философију извести сасвим у духу оптимизма, ведрине, по принципу: не печалити се ни за што. Од Хегла он је прешао Демокриту.

VI

У таквом расположењу Ненадовић пише своја *Писма из Немачке*, која читалац има у рукама. Он их пише из Хембурга и Визбадена

1870 док се лечио и излечио, и кад је видео да од америчког и египатског пута нема ништа. Повратио се од утучености у коју је био пао, али је био сам и осећао досаду. Читао је много и дуго, нарочито романе, мемоаре, историске књиге; читао скоро годину дана, и најпосле започео опет да пише. „Има много времена како нисам ништа писао“; „писати, то је толико колико са самим собом разговарати се“, каже он у почетку ове своје књиге. Писање те књиге, то му је било разонођење; ту је и порекло њено. Крај њен дошао је кад је избио француско-пруски рат.

Писма из Немачке сматрају се обично као путопис, али она су врло различна од онога што је Ненадовић дотле у том роду писао. Какав је то путопис кад га пише човек кога боле ноге и који не може да макне из себе? Половина књиге одиста — првих десет писама из Хомбурга — односи се на то стање; тек с једанаестим писмом, из Визбадена, почиње неки покрет, шетња једног реконвалесцента, прво излажење ван вароши и по околини. Па и ту је само најближа околина у питању: вожња лађом до Мајнца и Франкфурта. Тек је некакав случај, нека пометња учинила да Ненадовић оде, преко Вецлара и Гисена, до Касела.

Не само по туристичкој активности, него ни по радозналости путника, ова књига није путопис. Ненадовића више не занима ништа што га је раније занимало. Рађање сунца, ради којег се некад пео на Риги-Кулм и силазио у Неапољ, оставља га индиферентним. „Негда, то ми беше најмилији поглед:... сад се ни сунцу не дивим“. Негда га је интересовао Колосеум у Риму: сад га интересује како пси лају у Грчкој а како у Пруској. Негда је јурио у Париз да

види гроб Наполеонов: сад га у Паризу занимају само кројачи. Што има путописнога, то су ситне смешне авантуре које му се догађају.

Иначе су то ћеретања, козерије, фељетони, мали есеји и мисцеле о свему и свачему. Он говори ту о хотелским гостима, „келнерима“, дворским будалама, о здравим и болесним ногама, о појединим народностима и нарочито о њима; ту ће сваки час бити карактеристике Немаца, Француза, Енглеза. Као сличност с другим писцима, ја не знам код кога бих је нашао. Има нешто од Хајнеа који се у својим хумористичним путописима подсмевао Енглезима и Немцима, нешто од Ли Ханта који је писао мисцеле о „келнерима“.

Што је лепо у *Писмима из Немачке*, то је најпре стил. Данас је теже хвалити стил Ненадовићев него пре двадесет тридесет година, јер се данас уопште у нашој књижевности стил знатно поправио. Али у Ненадовићево време — а то је време доста дуго трајало — његов стил био је један од најбољих. Све до писаца тзв. француске школе, он је сматран као узор у писању. Он је донекле и претходник те школе, и ако „на леву руку“. Она не потиче од њега, него се самостално развила из пажљиве и интелигентне лектире француских писаца: и Ненадовићев стил потиче из добре лектире; кад је ко даровит, а има добре узоре, он увек има и добар стил. Тиме нећемо да кажемо да његов стил данас не вреди; напротив. Узмите само његову књигу *О Црногорцима*; ту има пуно изванредно лепих стилистичких особина. Оних паралелних конструкција које смо запазили још у његовим *Писмима из Грајфсвалда* има у књизи о Црној Гори врло много. Свуда је паралелизам, антитеза; свуда и пажња за стил,

нарочита брига како да се ствар каже што лепше, што изразитије. Изражавање је концизно; прелази и неутрална места одбачена су, а истиче се само оно што је главно. Уз сваку идеју долази пример, илустрација, занимљива анегдота, слика место разлагања; фраза постаје мелодична, периодна реченица често је негована, с вештином и успехом, и више пасажа имају свој ритам и каденцију. Такав је стил у књизи *О Црногорцима*, сличан је томе и у *Писмима из Немачке*; у овој последњој слабији је и мање коректан.

Што је даље лепо у *Писмима из Немачке*, то је дух. Има доста места која су врло пријатна ћеретања, с пуно духа, с парадоксима, с интересантним идејама или развијањем, са живописним шаренилом примера и анегдота. Ко би тако импровизовао на једном вечери, био би сјајан. Да није овде онде вулгарности, или испадања из тона, или тврд и невенит израз и старија синтакса, целе главе биле би изванредно лепе. Тога су рода нпр. карактеристика Немаца на почетку IV писма, или шаљиве рефлексije о здравим и болесним ногама у V писму. Узмите један пример. Говорећи о својој ногоболи, он се сећа како је о тој болести најмање у медицини писано, па наставља:

Јадне ноге! Оне стоје у медицини на најнижем степену, а без њих се људи не би могли ни напред ни натраг маћи. Оне су одређене за најнижу службу човека; он о њима најмање бригу води; најгоре их одсва, и не гледа где ће њима стати. Турци, кад руке скриве и штогод украду, бију невинне ноге по табанима. Људски род веома уважава своје уши него ноге. Половина, и то лепша половина људског рода кити их златним обоцима, а ноге сви увијају у марвену кожу, и газе њима по глибу и по тврдом камену. Кад се срце уплаши, морају ноге да беже да га спасу од опасности; кад се срце развесели

и раздрага, морају ноге да скачу и да играју; кад се глава опије, морају ноге да посрћу. И опет нико неће ноге да поштује. Једина Енглеска има орден за ноге.

Најпосле, у оном делу књиге који је путопис и причање, има хумористичних епизода. Ненадовићу се дешавају смешне авантуре и он их смешно прича. Он се сам прави предметом смешне деградације, као Марк Твен од прилике, за кога је ова горња дефиниција баш и речена.

Такво је XI писмо, где је састанак и шетња с једним непознатим Енглезом: кад леже заједно на клупи, кад гледају теле; како седе на железничким шинама а воз тек што није наишао (изванредно добро); како угазе у креч; шетња по врту неког кнеза, итд. Писац се прави безазлен; он једнако резонује, и резонување је правилно, али се догађаји дешавају супротно томе; све је привидна логика а у ствари ексцентричност, и све је причано мирно, озбиљно, скоро с достојанством, с чуђењем, а једнако се комичне ствари дешавају.

Такво је и XIV писмо; оба спадају у најдужа али и најзанимљивија у књизи. И ту се слично дешава писцу и другом непознатом другу његову. Читалац се сигурно сећа оних епизода кад ова двојица хоће да купе штапове па не могу да их изаберу по вољи у Визбадену, него иду, само тога ради, у Франкфурт; наравно, после свега, и не купе штапове него неке столице и кавезе с тицама. После погреше пут па место у Кастел оду у Касел, а не знају где су, него једнако траже и питају да дознаду у којој су вароши, али све узалуд, наравно. Најпосле, нађу једну продавачицу у дућану, живу, говорљиву, духовиту Францускињу, па и њој управе исто питање, а она — како је у то Ненадовићев

друг помилује по образу — одговори: „ова се варош зове *Ne touchez pas*“. Ту има пуно врло лепих детаља а све у комичном роду који смо описали. Комичност долази и услед тога што Ненадовић и његов друг врло озбиљно схватају посао ради кога су пошли, и што чине врло велике напоре да постигну само ситне резултате. Она се донекле појачава и тиме што они чине своје екстраваганције у тренутку кад око њих тиња и тек што не букне француско-пруски рат.

Можда су ове смешне ситуације више акцентоване него што су у ствари биле. Ненадовић се — тако нам понеки пут изгледа — намерно ставља у што комичнију светлост. Јер он и иначе у књизи појачава ноту више него што треба, ради смешног ефекта. „Првог дана — каже он — учио сам енглески, али сам се окануо тога посла; налазим да није вредно под старост учити оно што сва деца у Лондону знају“. Ми, међутим, знамо да је он тада озбиљно учио енглески; ово је, дакле, казано само због последње досетке.

Ипак, књига о Немачкој има озбиљних мана. Две најгоре ствари које се могу десити једноме писцу од духа и хумористи, то су: 1) кад је вулгаран, и 2) кад једнако и силом тражи духовитост. Ненадовићу су се обе ствари десиле. Он није отмена укуса. Како непрестано жели да да шалу, он је врло често прави плитку, ма какву, нижу, често много нижу. Јер коме се могу допадати шале као она да су Французи научили своје назале „од коња који обично кроз нос ржу“? На једном месту каже: „ми се разговарамо француски, то јест ћутимо енглески“. На другом каже да је баварски краљ умро од „црвеног ветра“ па зато „је његов син ветрењаст“, и тај „ветрењаст“ краљ је Лудвик II још! Таква

места, којих има много, кваре књигу. Због њих, она у извесним моментима при читању изгледа промашена; срећом те има других особина које те слабости откупљују.

Ни са извесним идејама књиге не можемо се сложити. Ове карактеристике народности, које се налазе нарочито у првим главама, површне су врло. Још су оне о Немцима најбоље погођене, али и оне су конвенционалне; озбиљне нису; ми у данашњој књижевности имамо много озбиљнијих, у нарочитим књигама о Немцима. Али карактеристике Француза и Енглеза, где је први само лак а други само флегматичан, и где никакве даље црте немају: то је све пука конвенционалност, и површност, све врло плитко; то даје и врло нетачне појмове необавештеном читаоцу. Не само укупна слика, него су и позитивни детаљи нетачни. Каткад су сушта противност од истине: „Енглезни замерају вам кад правите погрешке у њиховом језику“! Или: „Француз свагда обара кривицу на другог“. Сваки који је општио с Французима и Енглезима зна да то није тачно.

VII

Немадовићев интерес за Црну Гору давнашњи је. Кад је био врло млад песник, он ју је волео романтично. Кад се познао с Његошем, познао ју је тачније. На позив кнеза Данила, он је у новембру 1857 дошао у Црну Гору и провео у њој до пролећа 1858, при чему је имао прилике да је проучи на лицу места. Он је тад заволео Црногорце, а и они њега; „добро га фале Црногорци — пише Вук Поповић Вуку Караџићу 3 априла 1858 — ваљда ће их бити добро частио с пићем“. У Цариграду 1858 и 1859 године имао је посла с њима; његов опис Мишана Мартиновића у XII писму књиге *О Црногорцима* и

његов спев *Рвајбаша црногорски* (то је тај исти Мишан) доказ су томе. Он се вероватно бавио у Црној Гори и 1861, пошто имамо извештаја да је тад био у Котору.*) Године 1874 отишао је опет на Цетиње и задржао се можда целу 1875 годину. Исто је учинио марта 1877 и задржао се до марта 1878 од прилике. То је било за време рата. Тада је узео писати своју књигу *О Црногорцима*.

По лепоти, ја стављам ову књигу скоро у исти ред са *Писмима из Италије*, или близу ових. Она је донекле наставак њихов. Две целе главе (XIII и XIV) посвећене су Његошу; у осталима су анегдоте сличне онима о свити Његошевој у Италији. Уз то, она је, у неколико, у роду оних путописних есеја каква су *Писма из Немачке*. То је иста серија проматрања једнога народа: тамо Немаца, овде Црногораца; само овде писац боље познаје свој предмет, и третира га потпуно, не делимично као тамо. Ту је цела карактеристика црногорског племена: психологија његова, историске црте, географске, фолклор. Опште је мишљење да је та карактеристика сувише оптимистичка, и то је у главном тачно; ваља ипак приметити да овде онде има извесне проијекте која тај оптимизам ублажава.

Стилски је ова књига најбоља међу свима Ненадовићевим. Оне стилске особине Ненадовићеве које смо у прошлој глави истицали, — паралелизам, антитезе, изразито казивање, копцизност, живописно шаренило анегдота, музика фразе — ми их нарочито у овој књизи налазимо. Нема, међутим, вулгарности да кваре књигу, нити комике на силу. Све је држано у једном лепом тону, и хумор, у колико га има, отменији је.

*) Вл. Ђорђевић, Црна Гора и Аустрија стр. 161.

Има пуно лепих параграфа и глава које се издвајају као засебне целине. То су главе о Његошу, — овде и врло лепа силуета Симе Милутиновића —; одбрана српског народног поноса коју чини „један из нашег друштва“ (вероватно сам писац) у разговору с неким холандским путником, у цетињској локанди (XII глава); изванредно леп опис пута у Скадар на једином малом пароброду, хумористичан у роду онога с непознатим другаром од Визбадена до Касела у *Писмима из Немачке*, и још бољи (XVI глава); и тако даље.

VIII

Свакоме који је читао целокупна дела Немадовића јасно је да су путописи и путописни огледи најбоља дела његова. Поезија његова дубоко је испод њих. У њој су понекад страшне ствари. У песми *Песник и перо* он каже:

Перо моје, перо мило,
Ти си мени свагда било
Најмилији уздисај

У песми *О новој 1852. години*, ни сећање на Његоша, којем је песма посвећена, није му могло дати бољу инспирацију:

Све до гроба, од малог детета,
Борио си с' с много елемента,

или оне лудости *Кузмана*:

Дубровник удворник, Скадар није складан;
Радуйте се, људи, ваш је конач јадан;
Одеса, чудеса; бију се на Криму.
Французи, тантузи, угрејаше зиму (I)
Кад усану море ја почех да лајем,
Па постадох човек, ал' се гдно кајем (II) —
Задар не задире, Будим се не буди,
Шибеник те шиба, Љубљана не љуби;

Бели град Београд, ка' перо на стрели,
 Што је окречено то се само бели;
 Загреб је за реб'о, Ламартин је Мартин
 А Кошут је к'о шут, Грк је пост'о Латин (XII) итд.

Људости друге врсте налазе се у његовој поетској приповеци *Бегунци*. Приповетка почиње лепо и занимљиво. Изгледа као једна од оних што описују поморска путовања, гусаре, бродоломе, трговину с црначким робљем, и читаоцу је мило да и такве, увек примамљиве ствари, нађе у нашој изворној књижевности. Али наједанпут долази овакав епизод. Има ту неки Србин на једној гусарској лађи, који утекне с ње, па лута по Африци. Ту га одједном — боље рећи, наравно — ухвате дивљаци, вежу и одреде боговима на жртву. Свечаност је; народа пуно; ту је и краљ црначки, и свештеници с њим; сви стоје поред реке, где ће Лазара да баце крокодилима као жртву. Обреди су свршени, долази на ред жртва. Лазар говори своје последње збогом, *српски*. Краљ чује, зачуди се откуд овај српски говори, пита га ко је. Кад се овај каже, каже и краљ: „ја сам из Ирига“, и пита Лазара за Доситија Обрадовића, шта ради и је ли жив.

Све су ово просто детињарије и које не могу да се објасне. Свирепо је и наводити овакве примере; ја то не бих ни чинио да се наведене песме не налазе у последњем издању целокупних дела које је сам песник надгледао.

Наравно, има и бољих ствари. Има више Ненадовићевих песама које су до скора биле врло популарне, и у којима се одиста налази по који леп стих, пасаж, мотив, песничка мисао. То је случај са песмама *Стамболу*, *Груда земље*, *Кошуља*, *Ојшша кућа*, *Мрве хлеба*, *Шейња једног сјенографа*, *Путем ждрале*, *Последња песма*, и можда још која. Има и пре-

вода бољих, нпр. Биргерова *Ленора*. *Нејпобеђени* већ није такав: величанствени и метрички савршени сонет лорда Тенисона *Montenegro* изгубио је свако достојанство у Ненадовићеву преводу, као што је изгубио и облик сонета.

Од целе гомиле стихова Ненадовићевих, ја бих као лепе издвојио, колико се у овом тренутку сећам, само три песме или одломке песама.

Прво је почетак *Снаге народа* с тако лепим јамбима, са сликовима сигурно најлепшим које је Ненадовић написао, с достојанством ритма, са изразитим сликама:

И преби се сабља бритка,
И златна се круна смрви.
И сврши се страшна битка,
И потону све у крви.

Друго је један одломак, који је за себе целина из песме без наслова (*На пароброду?*) у *Писмима из Италије*, где је једна врло ритмична серија дактила и амфибраха, с чистим сликовима (сем последњег), у лепој каденсованој поетској реченици, с полетом, с инспирацијом коју му је могао измамити опроштај с Неапољем:

Збогом, о крају,
Подобан рају,
Љубимче климе,
Где нема зиме;
Где има цвећа
И без пролећа;
Где нема дана
Необасјана: —
Неапле, збогом,
Праштам се с тобом.

Треће је, — и ово наводим с мање одушевљења — *На гробу Шойенхауера*; цела песма гласи:

Једну трунку од прашине
Ветар донео,
Па је дошла да походи
И твој пепео.

Можете замерити доста овој песмици, нарочито с обзиром на њену краткоћу. „Донео“ и „пепео“ не слажу се као слик. Изгледа ми да није требало рећи да је „трунка“ дошла да походи и Шопенхауеров пепео, него да је и она дошла да тај пепео походи. Песма се, најпоследње, односи специфично на Шопенхауера него на философе у опште, или бар многе од њих. Али се ипак из ове песмице тако јасно издваја чисто философска мисао о пролазности свега да се одиста чини да никаква друга није могла да се јави у тој прилици. Песма је, уз то, врло кратка и врло проста, и нема никакве декламације која је, изгледа, неизбежна код песама испеваних на гробовима великих људи.

Са овим што смо рекли јасно је колико је проза Ненадовићева боља од његове поезије; слабости ове истичу јачину оне.

Занста, ни један књижевник не може тражити да му сва дела његова трају и остану; срећни су код којих је то случај и са једним, два дела. Ненадовић долази у те среће. Његова *Писма из Швајцарске* и *Писма из Немачке* добра су дела; *Писма о Црногорцима* одлична су, а што се тиче *Писама из Италије*, држим да није смело рећи да ће она трајати докле буде нашег лепог српског језика.

(*Писма из Немачке*, С. К. Задруга, 1922: увод у издање).

СТОЈАН НОВАКОВИЋ

И ЊЕГОВ РАД НА ЛЕПОЈ КЊИЖЕВНОСТИ.

I

Живот који овде мислимо делимично приказати изванредно је лепо испуњен. Дуг и активан, богат по резултатима и утицају, крупан по значају, — све је то он у великој мери. Новаковић је одиста имао једну плодну научну и јавну каријеру, и дошао до врло високе мете. Он је од оних ретких наших људи који су далеко дотерали и оставили много за собом. Сви ми који данас радимо у овој или оној области, и знамо како је тешко, због ових несрећних прилика у којима живимо, учинити нешто крупно, јако и веће можемо бити само пуни поштовања према Новаковићеву делу, сматраном као целина.

Нећемо рећи да је он велики. Он нема великих концепција у науци, нити врло оштрих линија у политици. Није оно што се сматра великим човеком уопште, у правом смислу. Не знам колико су такви људи у нас могући, али је, изгледа, Новаковић сам порицао њихову могућност. На крају једне од својих последњих расправа, говорећи о једном нашем писцу који је у себи много имао а ипак није могао доћи до неког не знам колико високог ранга (Стерија), Новаковић је дао неколико рефлексија које нам донекле изгледају као његова лична исповест. „У нас се — каже он, поводом једне мале ком-

парације Стеријине са Молиером, која је један-пут била учињена — готово све мери погрешном мером... Наши критици често губе из вида да смо ми *само**) по географском положају и веку део сувремене светске књижевности... Наши књижевни и просветни типови само су *наши* и објашњавају се потребама *нашега* живота и могућношћу којом се што у *нас* може створити. Та пак могућност за стварање, без које се талентовани људи не могу развити у пуној мери, у нас је и данас и слаба и малена. Отуда долази те је у нас *све* осредње, „недозрело, недоспело до онога развитка који може да се јави у већим, зрелијим књижевностима“.

Исповест је ова можда нешто сувише песимистична, узета апсолутно. Примењена на Новаковића, она је такође строга. Тачна је у толико у колико је и он сам patio од малокрвности наше средине која смета да се у њој произведе велико дело. Тачна је још и у томе што је он живео у времену које је све боље људе наше повело у политику, те је тиме њихову снагу растурило на разне стране, и није им дало да се усредсреде на једноме послу, без чега нема великих дела. Али за величину потребно је још, поред повољне средине, имати и нешто величине у самом себи.

Активност Новаковићева је огромна. Он је дуго живео и радио, и са више година премашно педесетогодишњицу свога рада. Почео је писати за време кнеза Александра Карађорђевића, а престао пред крај владе краља Петра. Библиографија његових списа и дела броји преко четири стотине бројева. Само је књига његових преко педесет ваљда, а расправама је пунио наше ча-

*) Курсив је наш у свима наводима у овом чланку.

сописе, публикациије наше и загребачке академије и часописе стране.

Научни рад његов врло је разноврстан. Почео је с науком о језику, прешао на историју књижевности, у зрелијим годинама сав се бацио на историју, најзад прешао на државне науке. Еволуција та била је и природна и широка. У својој дугој политичкој кариери, он је био пет пута министар, два пут председник министарства, више пута посланик на страни, и више година шеф једне политичке странке. Израдио је масу просветних закона на којима је наша просвета дуго почивала. Имао је и специјалне дипломатске мисије у најважнијим тренуцима наше новије историје. Мењао је и водио политику наше земље, спољну и унутрашњу. Организовао је рад у многим нашим научним и књижевним установама: — на Великој Школи, Народној Библиотеци, Српском Ученом Друштву, Српској Краљевској Академији, најзад у нашој Српској Књижевној Задрузи, којој је био први председник и остао председник до смрти. На многим од тих места остајао је дуго незаменљив. Кад се овако после његове смрти прелиставају његови радови и прегледа његов живот у целини, човек мора да се диви како је Новаковић нашао времена и снаге да то све посвршава и изради. Ретка је овако велика и многострана активност, ако није и јединствена.

Вредан, методичан, миран, уредан, без икаквих страсти, увек с каквим вишим циљем пред очима за којим је право ишао, жудан науке и добра, поштен, савестан, патриотичан и свестан дужности, Новаковић је на широкој позорници своје активности увек остављао за собом лепе успехе и тековине, и кретао многе ствари унапред. Сви ми који смо га гледали на раду — у Академији, Задрузи и код куће — имали смо

прилике да се дивимо његовој тачности, уредности, неуморности, готовости да све сврши на време и како треба. Кад је радио српски део у Миклошићеву *Крајком речнику шесџ словенских језика*, Новаковић је позвао Андру Николића, — тада наставника гимназије у Чачку, који је дошао о распусту у Београд — да му помаже при том послу. „Радили смо, прича Николић, један дан од осам до дванаест и од два до шест. Тако други дан, трећи, па и четврти а увек с истим бројем часова. Мени већ досадн, и ја га запитам: — *Радиће ли ви увек тако?* *Па увек, наравно*, одговори Новаковић. — И још — додавао је Николић, причајући ово — ја се шетам по соби каткад, и станем на прозор, и пушим, а Новаковић се и не миче са столице и не баца перо из руке“.

Та је вредноћа учинила Новаковића овим што је био. Не кажемо тим да је он имао само вредноће а не талента. У нашем друштву које има тако много нечистих појмова о основним стварима, таленат се узима фриволно и једнострано. Он се обично сматра као контраст вредноћи или знању. Ко је год вредан, тај нема талента; нема га ни ко има знања. Новаковић, који се, на несрећу, усудио да има и знања и вредноће, био је по тим фриволним појмовима осуђен као човек апсолутно лишен талента. То се често говорило. Како су у нас нарави каткад полудивље, то се и писало, а без нарочита повода. У једном уводном чланку неких новина београдских пре рата, који је сав био посвећен карактеристици Новаковићевој, развијала се та тема у врло енергичним изразима. То је било још за живота његова, и он је сам могао читати те љубазности које је писац налазио за учтиво да му их јавно каже, без срџбе, као голу тврдњу.

Наравно, ако се таленат узме само као нешто бриљантно, што сјаје, што блешти, што пршти, Новаковић га одиста није имао. Новаковић никад није био бриљантан. Он није имао духа. Он можда није учинио ни једну јачу досетку у свом животу. У својим списима, он нема ни једног стилски нарочито лепог места, живог, речитог, сјајног, који би био образац у каквој антологији лепих састава, и ако у познијим годинама његов стил има извесне мушкости и стварности. У својим говорима, он је сув и без полета. У науци он није решавао проблеме који захтевају оштроумље. У политици он нема неких нарочито вештих „трикова“. Његови другови из младости Г. Г. Чедомиљ Мијатовић и Владан Ђорђевић били су сигурно бриљантнији од њега.

Али је Новаковић ипак имао један нарочити таленат. То је онај који се најтеже опажа и у нас најмање поштује, а који је виши него они што се у нас поштују, који је управо све, или скоро све: — таленат здравога суда. Са здравим судом Новаковић је прилазио сваком проблему научном и политичком. и решавао га скоро увек добро. Са здравим судом могао је Новаковић, који је у ствари човек из времена кнеза Михаила, живети у много млађим нараштајима и радити са њима, и увек остати на висини. Он никад није био застарео, вазда се прилагодио новом и предњачио још, а не само ишао за временом. С тим особинама, он је оставио далеко за собом и Г. Мијатовића и Г. Ђорђевића, и друге још, и ако су ови обећавали више по он.

Стојан*) — или, како је он назван на кр-

*) Потпуна Новаковићева биографија није досад израђена. Мени су познате: 1) она врло кратка од Св. Вуловића, Годишњак I, 1887; 2) она од Момчила Иванића,

штењу, Коста — Новаковић рођен је у Шапцу 1 новембра 1842. Отац његов Јован био је столар, пореклом из босанске Крајине или можда Херцеговине, сиромашан али поштен човек, висок, кажу, као и син његов, а прав, нимало погрбљен. Живео је доста дуго, у Шапцу, у Београду, — у Савамали, — и, кад је умро, син му је, из гласа кукао. Мати његова Јања била је мала, добра и љубазна, крепка и држећа старица; умрла је у дубокој старости у Шапцу. Пре много година, нас неколико предавача шабачке гимназије, једанпут смо је посетили о њеној слави св. Јовану. При поласку, она нас је испратила чак до капије — а у Шапцу тада, од куће до капије била је обично читава пољана —, и не гледајући на то што је био јовањски мраз и што смо је ми молили да се не труди. „А не, — одговарала је она — ви сте сви другови

Н. Искра 1899. Пред крај свога живота, Новаковић је почео писати своје мемоаре, али они су за време рата негде пропали. Ипак је он у неким својим списима узгред говорио о себи. То су: 1) биографија Др. Н. Крстића, Споменица Др. Н. Крстаћа, Београд 1908; 2) Белешке о Ђ. Даничићу, Годишњица VIII, 1886; 3) Ђ. Даничић, Срп. Зора 1878; 4) биографија Јеле Ст. Новаковићке, у уводу и поговору „Паулине Сасовице“, М Библиотека, 1908 (в. и „Из девојачког дневника пок. Јеле Ст. Новаковићке“ Годишњица 32, 1913). Важна су сећања В. Јагића о Новаковићу, Годишњица 35, 1923. Ја сам се служио овим списима при изради овога чланка, и проверавао податке у њима по досад израђеним историјама прве београдске гимназије и Велике школе, по записницима Српског Ученог Друштва, по оmlадинским часописима и новинама. Сем тога, поједине информације о Новаковићу и његову добу давали су ми Г. Г. Владан Ђорђевић, Димитрије Руварац, Светозар Видаковић професор и Душан Стојићевски професор, на чему им овде изјављујем своју срдачну благодарност. Извесне податке добио сам и од данас покојних Андре Николића, Др. Јована Данића и Алексе Фотића адвоката.

мога сина“. Другови њена сина, ми голобради младићи и неуказни чиновници, кад је Новаковић дотле био већ давно старији човек и пет пута мнистар! Родитељи Новаковићеви имали су још деце поред Стојана, две кћери, од којих је једна, госпођа Љуба, била исти Стојан, увек мирна, разложита и паметна.

Мали Коста учио је основну школу и нижу гимназију у месту рођења; учитељ му је био Стеван Лазић, који га је, кажу, помагао доцније кад је Коста прешао у Београд.

Прешао је у Београд 1857, и учио ту пети, шести и седми разред, који је две године раније био установљен; то је било у оној згради испод митрополије где је и много доцније била прва гимназија. Гимназија је била класична, и ђаци из ње — то је сам Новаковић говорио — нису извлачили Бог зна какве користи. Нису ни наставници били такви да омиле рад ђацима. Сам Новаковић је доцније писао да „тадањи, нарочито старији професори београдске гимназије беху у питањима правописа одлучни Светићевци; у кога би се гимназиста ухватила наклоност писању с јотом, казнили би га рђавим белешкама“; може се мислити како је то изгледало Новаковићу који је био одлучан Вуковац. Новаковић додаје да је „понашање гимназиских професора према нама (ђацима)“ било „грубо и оштро“, и да је на њега и његове другове чинило врло пријатан утисак лепо понашање професора у Лицеју, кад су доцније тамо прешли.

Док је још био у гимназији, Новаковић је већ „ушао у књижевност“. Не знам откуд, — да ли по евентуалном примеру другова, или по подстреку Ђ. Малетића, који му је онда био професор и директор, и већ написао и штампао *Теорију исезије* и *Рейторику*, — Новаковић је

као „гимназист од шеснаест година“ дао своје прве књижевне радове у штампу. То су два састава — *Метаспџазо* и *Арапи у пустињи* — вероватно оба преводи из какве немачке читанке, судећи по наивном и диспаратном избору њихових тема. Штампани су у броју од 28 септембра 1858 у *Подунавци* у Земуну, с којим је листом Малетић имао везе, бивши му једно време и уредник. Додајемо да је по причању Г. Владана Ђорђевића Новаковић још врло рано, као врло млад ђак, кренуо са својим друштвом један мали, писани лист с насловом *Оцениџел* и био му уредник.

Свршивши гимназију у лето 1860, Новаковић пређе у Лицеј. Ова је школа онда била добра. У годинама 1860-1863, док је Новаковић у њој био, она је стајала сазрела пред великом реформом која ће је претворити у Велику Школу (закон од 24 септембра 1863), баш кад је он из ње изишао. Лицеј је имао добрих и одличних професора: — Панчића, Н. Крстића, Ј. Шафарика, Ђ. Даничића, између осталих. Сви су они вероватно били професори Новаковићу, и ако је он ступио у правни одсек, јер су онда правници слушали и природне науке, и филологију, поред својих чисто правних наука. Од свих тих професора, пресудни утицај је имао на Новаковића Даничић.

Даничић је тада био млад човек и млад наставник. Било му је тридесет и шест година, и тек друга година наставничке службе. Био је — то сви кажу — изванредан као професор. „Писац ових врста — каже Новаковић за себе у једном свом старом спису, писаном поводом тридесетогодишњице Даничићева рада — са захвалношћу мисли на тренутке кад је 1860 у јесен, у другом колу ђака Даничићева професо-

ровања, почео слушати Даничићева предавања“. Млади професор „је предавао најпре кратак преглед на језике аријске и словенске и њихову свезу, па по том гласове и облике језика старог словенског и српског, с непрестаним обзиром и поређењем и осталих живих језика словенских“. „Диван је утисак који остаје иза његова професорског говора“. У исто доба, Даничић је био и изванредно пажљив према ђацима. Предусретљив према свима који су имали воље за рад, он је умео и да цени који од њих има способности а који не. „Више но икоји други професор... — каже Новаковић на другом месту, — Даничић је имао ту вештину да међу својим ученицима позна и негује оне који би имали каква било дара за књижевност и науку“. Слабије ђаке бодрио је и тешио после њихових неуспеха. „Немојте никако очајавати“ — кажу да је он, скоро молећим гласом, говорио кандидатима који би се очито осрамотили на испиту или колоквији. И доцније, кад би ђаци свршили школу, он је, наравно, одржавао везе с њима, и тада је био „врло љубазан и пријатан, као прави друг“. Због свега тога, као и због своје спреме и учености, Даничић је имао великог успеха. Његови часови — држани у соби број 5 данашње старе универзитетске зграде, партер, десно крило, из авлије — били су врло посећени. Сем ђака долазила је и публика, и један од врло ревносних слушаалаца славнога учитеља био је архимандрит, тада само млад калуђер Н. Дучић. То је, наравно, било доцније — предавања која је Новаковић слушао држана су у старом лицеју на Варош-капији — али је успех био велики и у Новаковићево време.

Једног дана Даничић примети Новаковића. То је било одмах у почетку прве школске го-

дине (1860-61), и ево како. После првих неколико лекција, Даничић зада ђацима прве године тему о словима *џ* и *љ*, — тема наравно чисто филолошка и даничићевска — и обећа награду. Млади Коста Новаковић изради је. Он се још у гимназији бавио сличним темама; читао је важније радове Вукове, Шафарикове, Даничићеве, и усвојио њихове мисли; према томе, није му тешко било да задатак добро изради. Прочитавши га, Даничић би просто усхићен и задивљен. У једном нештампаном писму писаном Ђорђу Поповићу, уреднику *Данице*, 17 јануара 1861*), Даничић се чуди како је млади студент могао „сам својим трудом“ да дође до оног знања и мисли које је показао. Гимназија га сигурно није научила томе, а Лицеј још није имао кад то ни да додирне. Задатак је био — каже Даничић — „таки да не само доби највећу премију, него да му се онаком ни надао нисам“. Он показује — све су ово речи Даничићеве — и „зрело мишљење“ и „уредно казивање“, и „врло је знатан“. Писац му је „врстан младић од кога се можемо надати многоме добру, ако га Бог поживи“. У том писму, Даничић препоручује уреднику *Данице* да тај награђени задатак штампа као чланак, и уредник то одиста учини с тим чланком, у бројевима од 20 априла до 10 маја 1861, као и с још једним прилогом Новаковићевим.

Чланак *џ* и *љ* био је одиста добар. У њему је с пуно разлога изнесено да су та два стара слова били некада самогласници, а не знаци за обележавање рода или одвајање речи, како се онда мислило. Данас је, наравно, ова мисао и сувише позната, али је она онда била нова, и

*) Препис тога писма ми је љубазно уступно Г. Ср. Ј. Стојковић.

требало ју је доказивати. Разлагање је правилно, мисли теку уредно, све изгледа као посао зрела човека, и чланак се чита лако. Само је нешто развучен, мало одвећ дуг; већ тада, Новаковић је показивао ову особину неконцизности од које се целог века није могао одучити.

Новаковић је овим случајем нашао свога вођу. Од тада па за дуго времена, Даничић ће му бити наставник, учитељ, образац, идол. До смрти, он ће га одржати у најбољој успомени, а у овим годинама школовања, и неколиким годинама иза тога, биће стално под његовим утицајем. Биће и под заштитом његовом, јер ће му Даничић још услуга чинити, и повести га кроза свет као што га је водио кроз школу.

Одиста је огроман био утицај Даничићев на Новаковића. Овај се израдио по ономе. Пошао је његовим путем, тежио да буде што и он, управио своје амбиције у том правцу. Да га доцније није одвукла политика и дала други ток његовим студијама, Новаковић би просто био следбеник Даничићев, „друго издање“ његово, и ништа више. Утицај тај био је и шири. Ја држим да је и она методичност и истрајност, колико је била урођена особина Новаковићева, толико исто била и имитована по Даничићу. Чак и у ситнијим стварима, Новаковић је ишао за својим учитељем, и рукопис његов, тако леп и читак, невероватно је сличан Даничићеву. Било је одиста некад једно време, кад су сви рукописи — и Андре Николића, и Живка Поповића, Милована Глишића, — били врло лепо и читки, и сви у главном по обрасцу Даничићеву. То је једна стара традиција која се данас међу књижевницима скоро сасвим изгубила.

Новаковић је свршио Лицеј 1863. Није ишао на страну да продужи студије као његови

другови, и не знам зашто. Је ли зато што се сматрало, кад је Даничићев ђак, да нема рашта ићи у Беч Миклошићу, који је у главном то исто што и Даничић? Или није могао добити стипендије? Или су посреди биле породичне прилике његових родитеља, или његова рана женидба? Свакако, на Новаковићу се дуго опажало да није био на страни. Његово знање језика, нарочито оних великих западних, није дуго било сигурно ни развијено, поред свег његова трудољубља да их научи ван средине у којој се они говоре. Осећала се, рекли бисмо, у његовим делима и извесна плашљивост, једна оскудица самоуверења, неко зазирање пред ауторитетима, нека скромност једног само домаћег радника коме импонује све што је на страни рађено или са стране дошло. Тек доцније, у педесетим годинама својим, Новаковић се дуже бавио на страни и имао прилике да види и позна оно што је пропустио видети у младости, и да дође до пуне свести о томе да „није све злато што се сија“.

Он је одмах ушао у државну службу, исте године кад је школу свршио. Није отишао у место рођења да тамо служи, него је остао у Београду; вероватно су му и родитељи били ту, с њим. Добио је најпре неку малу службу у Министарству Финансија, а затим је постао писар Државне Штампарије. Убрзо се и оженио Јеленом кћери Јована Кујунџића званог Ваљевца, некада терзије и после имућног човека, а сестром Милана Кујунџића. Венчање је било 26 јула 1864. Обоје су били врло млади: њему ни пуне двадесет и две, њој мање од двадесет година. После тога, 16 септембра 1865, он је добио за суплента а 4 августа 1866 за професора прве београдске, тада само „београдске“, гимназије.

Не би се могло замислити да он за све ово време није писао. Како је рано почео, а био вредан, он је могао само наставити свој мали књижевни рад. Писао је, одиста, по листовима као и пре. *Подунавка*, у којој је почео, већ није била у животу, али је била *Даница*, у коју је такође ушао, и ту је наставио писати. Слао је своје прилоге и у *Летопис*, и консервативни матичари штампали су његово име и рад старинским правописом. У Београду се такође кренуо 1862 један мали годишњи алманах *Лицејка*, који је трајао до 1864. На том органу „омладине лицејске у Београду“, радио је и Новаковић, и то много, за све време док је био лицејац. После је 1863 радио на *Видовдану*. Целе те године он је био мали сарадник те редакције, поправљао језик, сарађивао на подлиску, учествовао у рубрици књижевних и позоришних бележака, држао коректуру. У својим успоменама о кнезу Михаилу, М. Ђ. Милићевић прича како су у пролеће 1863 биле прве трке у Београду. Правила за њих писао је сам кнез, својом руком. „Са кнежева рукописа преписао их је Стојан Новаковић, који је онда, као сиромаш ђак, помагао у уредништву *Видовдана*“.

Данас је нама остао *Видовдан* у памети као врло озлоглашен лист, као орган најцрње реакције, гласило фамозних „дукатоваца“. Ми га, наравно, лично не памтимо, и наш појам је о њему онај који су нам старије генерације оставиле. Нил Попов напада његова уредника у својој пристрасној памфлетарној историји *Друге владе Милоша Обреновића* — којој српски превод помаже да буде још вулгарнија и више сељачка него што би иначе била. Змај је писао познату сатиру *Видовдану* 1866. У својим политичким сатирама седамдесетих година: *Кома-*

дићу швајцарског сира, Једном писму баби Ружи, и другима, Ђура Јакшић стално се подсмевао овом листу, исто као и Ђелесијевићевој Ружи. Млада Србадија, у једном овећем чланку *Наше Новине* (1871), окарактерисала је *Видовдан* као један од политички најгорих листова. А већ Светозар Марковић, наравно, „грмео“ је против њега у своме чланку који је нашао за потребно да назове *Бели терор*, и иначе. И Андра Николић дотицао га се с подсмехом, нешто доцније.

Ваља, међутим, приметити да сви ови напади падају у време у којем Новаковић већ није био сарадник *Видовдана*. Ти се напади односе понајвише на доба Намесничства, које је сигурно било најгоре доба реакције, а врло мало на време кнеза Михаила, које је било сасвим другачије. Међутим, у времену Михаилову, и нарочито у почетку, *Видовдан* је био врло угледан лист. Ево што сам Новаковић, у једном свом спису, узгредно говори о њему.

Кад је у септембру 1860 кнез Михаил ступио на владу, он је одмах узео за начело да купи око себе све што је боље и школовано у земљи. Хтео је још да образује јавно мишљење, и видео је да му треба један политички лист. У марту 1861, он да дозволу да се крене *Видовдан*, под уредништвом „онда највештијег новинара у Српству“, Милоша Поповића. „Лист је био највећи по формату, који је до тад излазио“ у нас. Само име значило је једну патриотску девизу: требало је „покајати и поправити“ оно што је на Косову разорено. Требало је дићи Србију, оснажити је у сваком правцу. „Један од главних задатака листа био је спремати унапред земљиште за главне законе и реформе које су се имале изводити“. Око листа купила се „група људи кнеза Михаила“. Сам

кнез имао је удела у редакцији. Давао јој је писма о спољној ситуацији која му је слао један његов француски политички агент. Видели смо да су и његова правила за трке била дата *Видовдану*. „Кнез је — завршава Новаковић — увек сматрао лист као свој и своје владе орган“.

Одиста је *Видовдан* морао бити добар лист. Његов уредник Милош Поповић био је рођени брат Ђуре Даничића. Један који га је лично познавао, причао нам је да је то био изванредно фини човек, углађен, љубазан, предусретљив, образован. Ми смо сами имали прилике да у Загребу, у универзитетској библиотеци, разгледамо његову преписку са Станком Вразом из 1842-43, и данас већ штампану преписку с Гајем из 1842-46, и видели смо, с не малим чуђењем, колико је он познавао српско-хрватску књижевност тога доба, како је имао строго мерило при оцени, и нарочито колико је имао веза са Илирима. Он је био добар не само са Вразом и Гајем, него и с Вукотиновићем, Деметром, Бабукићем, Раковцем. Био је одиста наметан човек, и пред крај илиризма држао се с пуно такта и пријатељства с тадашњим загребачким књижевницима, али је имао и пуну свест о вредности тадашње младе и напредне Србије. Он је био целог века уредник, најпре *Скорошеч* док је још у Аустрији био; а после, кад је у Србију прешао, уређивао је *Српске Новине* за цело време кнеза Александра, и београдску *Подунавку*, књижевни додатак тих новина. Најзад је кренуо *Видовдан* и држао га до 1876. Он је писао и ситније књижице. Све су то особине које су Поповића дизале јаче међу уредницима осталих листова, као што су и све прилике ишле на то да *Видовдан* буде угледнији од тих ли-

стова. Он је био уређиван, може се рећи, европски, и његови уводни чланци нарочито су хваљени.

Књижевну страну листа водио је Ђура Даничић. Он је — и ово прича Новаковић, у другом свом спису — помагао свом брату још кад је овај држао *Српске Новине*. Али са *Видовданом* он је „још живље продужио старање за књижевну страну листа“. Он заводи сталну критику, реферате и белешке о свакој новој књизи. Он прегледа језик нарочито млађих сарадника. Подлистак је „већином у његовој руци“. Даничић и пише сам. Ту су у *Видовдану* изашли његови мањи чланци и студије: — *Службе Србима свецима, Милош Светић појеша, О Светићеву Огледалу* — као и реферати (о граматици Јована Илића), полемике (Господину П. Нинковићу) и др., све у годинама 1861-65.

Даничић је одмах уводио и друге, своје једномисленике, у редакцију. Много их није имао, у том добу када је нови правопис био још делимично забрањен у Србији. Али их је имао добре. Вук је још био жив, и Даничић га је одмах позвао на сарадњу. Одиста, Вук је у *Видовдану* штампао своје *Србе и Хрвати* и своју *Одбрану од ружења и куђења*. Даничићев сарадник на овом листу био је и Јован Бошковић, његов друг. Уз то су били и много млађи људи, његови ђаци: Г. Ч. Мијатовић, Г. Владан Ђорђевић, Радмило Лазаревић, Л. Ђ. Докић, сви врло активни. С њима је, наравно, и Новаковић; њега је сигурно увео тамо сам Даничић.

Како ли је Новаковићу било мило да ради у тој редакцији! То нису биле редакције преко-савских листова у којима је он био само спољни сарадник, него један београдски лист у којем је он, ма и у најскромнијој улози, био прави члан редакције, у генералштабу листа. Редакција

је ваљда била тамо на Варошкapiји, центру целог тадашњег књижевног живота, близу Лицеја, где се Новаковић тада учио, у Државној Штампарии можда, — или у кући Стане Коларчеве одмах испод Валожића књижаре, — или у једној малој кући у Господској (данас Бранковој) улици, у којим је кућама Милош Поповић становао. Новаковић је поштовао Поповића. Томе је доказ ово што смо напред рекли, а и то што га је он унео у своју историју књижевности (оба издања и извод) као угледног новинара. Још је ту био уз свога омиљенога учитеља Даничића. Најзад је ту редакцију патронирао својим високим ауторитетом и сам седи књижевни патриарх Вук, други велики идол Новаковићев. Вук је још могао читати Новаковићеве радове, оне у *Видовдану* као и оне у *Лицејки*, где је у једном чланку истакао велики значај Вуков и подвукао да не може јасније бити. Шта ли је стари патриарх мислио о овом младом писцу? Колико је морао бити задовољан читајући, скоро пред смрт, оно што о њему тако похвално пише један члан најмлађе тадашње генерације, који ће доцније и сам бити нека врста патриарха у науци и књижевности? Да ли су се њих двојица кадгод видели? Могли су, пошто је Вук долазио у Београд више пута у годинама 1859-63*).

Шта је Новаковић писао у *Видовдану*, *Даници*, *Летопису* и *Лицејки* у овом почетку шесетих година (1861-61)? Пуно ствари, и које су биле својствене јединоме ђаку Даничићеву.

*) У јесен 1859 Вук је седио у кући — она је данас срушена — која је доцније била Новаковићева (Ресавска улица).

Сем онога чланка о јеровима о којем смо говорили, он је публиковао више народних песама и приповедака. То је био један згодан начин улажења у књижевност, за младе људе онда а и доцније; тако су у наше време почињали Светозар Ћоровић и Алекса Шантић. Не може се рећи да је бележење песама и приповедака ствар бескорисна, а међутим оно представља лак пут да се дође до књижевничке „славе“. Ипак, у Новаковићево време, кад је уз Бука било врло мало скупљача, тај посао је имао и свој тежи значај. Песме које је Новаковић бележио и издавао биле су нпр. „Цуцу, цуцу, кобиле, куда сте ми ходиле“ итд; а било је и интересантнијих. Занимљиво је да је Новаковић први забележио познату старинску песму: „У агана, у мога драгана“, или ону која је тако често певана при ранијим пијанкама: „Подунуше сабазорски ветрови“.

Новаковић је чинио и преводе. Матија Бан био је тада шеф „Прес-бироа“, и у стројој штампи имао је да брани српске интересе, поводом бомбардовања Београда у јуну 1862 и цариградске конференције великих сила у јулу исте године. Тако он написа две брошуре: *La Serbie avant le bombardement*, и *La Serbie devant la conférence*. Вероватно је кнез Михаило желео да се то објави и у српском преводу у *Видовдану*, и то је Новаковић учинио по коректури француског оригинала. Новаковић је учинио и један много важнији превод. То је позната *Историја српске револуције* од Л. Ранкеа. Превео је такође и спис барона Д' Аврила *Историјска разматрања о Бугарској*.

Новаковић је и писао. С повратком Обреновића, руски утицај почео се, као што је познато, јаче осећати у Србији. Словенофилски

кругови тада су се заинтересовали за нас. Једанаест представника словенофилске странке у Москви — А. С. Хомјаков први је међу њима — спреме једно *Србљима посланије из Москве*, штампано српски и руски 1860. И. С. Аксаков је лично дошао у Београд са рукописом те брошуре, и договарао се, како изгледа, о њој с члановима либералне странке, који су брошуру одобрили. Та је посланица мало старинска, наивна, нешто задоцнела у идејама, сва у духу православља; ипак је у главном паметна, и нарочито пријатељска, братска, потпуно у духу правих словенсфила. У нас она је постала сензација првог реда. Наши су се наљутили на оно што је у њој. Кад је књига дошла у Србију и раширила се по њој, одмах се поче отварати једна полемика о њој. Књигу нападе Даничић — са више љутине и подсмевања него разлога — а брањачу је Ђорђе Вукићевић и Јован Илић. У полемику ујоше Г. Владан Ђорђевић (*Гласник* 26 стр. 108) па и Новаковић, држећи страну Даничићу.

Новаковић је, сем овога, писао и један књижевни чланак, један „поглед на развитак српске књижевности“ (то је онај где слави Вука), доста тежак и развучен, али који је он ипак назвао *Лаким погледом*. Уз то је писао и приказе: на Драгашевићева *Хајдук Вељка*, на песме Ђ. Бугарског, на *Пријезду* Радмила Лазаревића, на *Лунака нашега доба* од Љермонтова, на Шапчанинове песме, на Пушкинова *Дубровског*, а вероватно и на *Гусле Абердарове* и Ненадовићева *Дојчиновића Војина**).

*) Српске народне песме и приповетке публиковане су у Даници 1861, стр: 336 и даље, *Летопису* 1862—63 (бр. 103, 104), *Лицејки* 1863 (пор. стр. 103). — Преводи.

Даничићу је цео овај књижевни рад Новаковићев морао бити мио. У њему је ученик следно стопама свога учитеља. Скупљање народних песама и приповедака, писање чланака о језику, улажење у мале есеје о књижевности и књижевну критику, полемика против оних с којима је сам Даничић полемисао, превођење важних историских дела (Ранке) при изради којих је и Вук суделовао — све су то били послови које је Новаковић радио у смислу и правцу Даничићеву.

Али наједанпут, кроз књижевност српску и јавни живот, дуну један луд ветар који однесе Новаковића далеко од пута којим је лепо пошао, ван Даничића и науке, и претијаше да га тамо негде на свагда остави и изгуби.

II

Има једно доба у нашој књижевности које је са разних страна хваљено и истицано, а које је једно од врло слабих по вредности своје књижевне продукције. То је такозвано омладинско доба (1860-1872).

из М. Бана, Видовдан 1862, и засебно; из Ранкеа и Д' Авријла, засебно, 1864. — Чланци: о *Посланију*, Даница 1862, стр. 12; *Лак поглед*, Лицејка, II 1863. — Прикази: о Аберлару и Драгашевићу, Видовдан 1861; о Менадовићу, Даница 1861; о Б. њугарском, Јавор 1862; о Љермонтову, Шапчанину и Р. Мазаревићу, Видовдан 1863; о Дубровском, Даница 1864. — Библиографија Новаковићевих списа (Годишњак 2.) — која обухвата период од 1859-1911, а коју је радио Момчило Иванић под надзором Новаковића — није потпуна и ако је врло корисна. Код радова које смо побројали — као и код оних што се даље набрајају — ја сам је често допуњавао по Новаковићевој *Српској библиографији* (1869), где су белажени прикази код имена књига које су приказане; затим по белешкама у књижевним листонима шездесетих и седамдесетих година, по Малегиншевој *Грађи*, по *Поменику* К. С. Н. Позоришта, итд.

На самом почетку шесетих година, када је у Србији дошао на владу кнез Михаило (14 септембра 1860) а у српским земљама у Аустрији прокламована октобарска диплома (20 октобра 1860), осетила се извесна релативна слобода, врло велика за оно време. Међу осталим последицама те слободе, била је и та што су се свуда, по гимназијама и универзитетима, гдегод је било српских ђака, почеле оснивати ђачке дружине. Дружине ове врсте добре су и лепе установе, без сумње; у њима се и данас млади ученици почињу вежбати у књижевном раду. Али су, у доба о којем говоримо, те дружине одмах ушле у штампану књижевност, у јавни књижевни рад. Књижевни листови, којих је било доста, били су оскудни у правим књижевним сарадницима, а њихови уредници нису имали сигурног укуса ни јаке књижевне спреме, па су тако убрзо почеле излазити на јавност слабе ђачке песме и други почетнички производи. Дружина је било пуно, сваки члан је писао и преводно, и почетници, тек што су ошкринули врата на књижевним редакцијама, одмах су их и широм отворили, па су књижевни листови одједанпут постали омладински листови. Нешто доцније, омладина је почела да се групише, и све њене дружине најзад се саставиле у један велики савез дружина Србије и Војводине, у „уједињену омладину српску“ (1866). Тада је већ омладина постала снага, чинилац, нешто што вреди. Она је одмах, с пуним младићским одушевљењем, ушла у акцију, и убрзо узела да влада јавним мишљењем. У њен круг, у осталом, улазили су су, поред ђака, и други млађи елементи.

Нећемо рећи да уједињена омладина није била од користи. Она има нарочите заслуге за ширење књижевности, за буђење народне све-

сти, за пропаганду напреднијих идеја. Она је и сама издавала књиге, алманахе, листове. Али је она у ствари била још врло млада и неискусна, да не кажемо плитка и недозрела, неспособна за какву акцију већег стила. Њена је акција била често површна. Једним делом и нарочито у једно време, она је највише неговала села, беседе, скупштине, здравнице, говоре, празне речи и декламације. Или је то било узимање српских имена, ношење народног одела, укидање и посрбљавање стикете, све тако неке површине и формалне ствари. Или је, најзад, било пиће, пијанка, лумповање, нарочито код Војвођана. Уз то, једно „кипеће одушевљење“, једна суманута раздраганост, пламен, бомбаст, фраза. У извесним тренуцима, омладинци су били нека врста Лепршића, — али поштених — које је још Стерија уочио. Доцније ће омладина и пријатељи њени ући у политику, правити младићске иступе у њој, нападати кнеза Михаила, који је био један од најбољих владалаца наших. У омладину ће тад ући и људи сасвим друкчијег менталитета и идеја него што су били они који су је основали, и даће сасвим другу боју покрету. Најзад, после смрти кнеза Михаила, за време Намесништва, на омладину ће се подозриво пазити и с ове и с оне стране Саве, и она ће, уморена и истрошена, убрзо престати (1872).

Књижевне идеје омладине очевидно су Вукове. Омладина води своје порекло правце од њега. Вук је дао тај полет национализму који је она прихватила. Вук и његова школа, наравно. Бранко је такође један од извора омладине. Он јој је дао и име. Прву књигу својих песама он је посветио „српској омладини“. То је ваљда први пут што се она тако назива; пре тога се звала „младеж српска“. Од њега су тадашњи

млади људи узели у обичај да посрбљавају своја имена; од њега ће и много што шта друго примити.

Али омладина је сувише једнострано и криво схватила богато наслеђе великог периода Вукова. Она донекле представља девиацију ако не дегенерацију његових идеја. Вук је тражио озбиљан рад, а она је врло често давала гомилу фразера. Вук је хтео да књижевност добије народни карактер, а омладина је то изокренула у обожавање свега што је народно. Вук је високо ценио запад и упознао га што више може с нашим народом, а омладина је хтела да се огради од њега и изолује, као од нечег штетног, што доноси квареж и пропаст. Најзад, Вук је давао полета и науци исто колико и књижевности, а омладина је остављала науку на страну и узела неговати скоро само песму и приповетку; тек су други кругови почели обрађати пажњу на историју, фолклор и друго.

Два је обрасца имала омладина у свом књижевном раду: Бранка Радичевића и Богобоја Атанацковића, једнога за песму другог за приповетку. Бранка је имитовао ко је год писао песме, само без његова талента. Сви његови популарни мотиви узимани су, разрађивани, терани до крајности. Баковање, „секе“, вино, коло, ханџар, хајдуци, крволочни Турци, „турске главе беу траве“, — све је то из њега вађено и на хиљаду начина варирано, парафразовано, хиперболисано. Међутим, његови финији тонови — нежност, сета, бол и др. — остали су ван имитације. Како су они популарни мотиви Бранкови били лаки за подражавање, а како је песника био безброј, то је сва тадашња поезија била једно те једно, живела од једних истих поетских идеја, вртела се у једном кругу који је убрзо

постао досадан. А одиста пуно их је било који су певали, пуно, пуно, пуно, и сви цвркућу ли цвркућу, цвркућу. И ту су млади, и врло млади, и још млађи: никада можда није било више деце у књижевности него тада.

Приповетка је била још гора. Јер док је Бранко био прави богодани песник, Атанацковић, други образац омладине, није имао никаква правога талента. Он у коме се обично гледа творац реалистичне приповетке, није ни знао шта је реализам. Он није могао никад да исплива из једног вулгарног сентиментализма, из једне досадне конвенционалности, из лажног и детињастог патоса. Он нема ничега новог сем правописа. То је један бесталентни књижевник, с образовањем једног трговачког помоћника, с укусом једне паланчанске уседелице. Он је стекао једну од најмање заслужених књижевних репутација. Он није нимало отац наше нове приповетке, није ни стриц њен, ни род ни помози Бсг. Она ће тек дуго после њега имати да се роди, са Љубишом и Л. К. Лазаревићем. Он је и главни кривац што се она тако доцкан родила.

Сва омладинска приповетка је врло слаба. Сви они разни Звекићи и други омладински дилетанти писали су у главном једну исту приповетку досадну, лажну, што може бити лажнију. Таква је приповетка историска и она из „друштвеног живота“. Таква је Звекићева *Наша сестри Милка*, Јелка Дамјана Павловића, Карловачки Јак Косте Руварца, *Сердар Митар* Г. Чед. Мијатовића, *Кочина крајина* Г. Владана Ђорђевића, *Јагода* Радмила Лазаревића. Није боља ни *Хомољска лепошница* М. П. Шапчанина ни Игњатовића *Крв за род*. Сам Јакишић у више својих приповедака, и Змај у *Видосави Бранковићевој*, носе у многим обележје ове рђаве

школе која је у њихово време царовала. Ја сам скоро понова читао неке приповетке овога доба, па сам се изненадио како је празан књижевни род који се тада неговао. Ничег природног, све афектација, врло далеко од сваког снимања са живота или од поезије.

Било је, наравно, у омладинском добу ипак доста угледних или и одличних писаца. Који су живели и радили у то време, то су Љ. П. Ненадовић, Ј. Илић, Ј. Игњатовић, Змај, Јакшић, М. П. Шапчанин, Л. Костић, Ј. Грчић Миленко, Ђорђе Рајковић. Али што су ови били добри, то је зато што су имали талента, а не што су ишли за духом времена. Ни један од њих нема шта да благодари омладинском покрету; напротив, скоро сваки је од тога покрета штетовао. Томе иде у прилог и то што су многи од њих дали пуну меру своју тек доцније, пошто је омладински покрет већ престао.

У то се омладинско коло ухватио и Новковић. Он је био млад, и мислио је као и цео остали млади свет. Његови другови из гимназије били су све доцније виђени омладинци. Годину дана старији по школи били су Љ. Каљевић, М. Марић, М. Кујунџић, Г. Ч. Мијатовић. Вршњак по школи био му је Коста Поповић, његов „најбољи школски друг и пријатељ“ како он сам каже, који је рано умро још као ђак и написао је *Пут љицејских ђишћомаца по Србији*, с Панчићем 1863. Две године млађи по школи од њега били су Г. Владан Ђорђевић и Радмило Лазаревић. У годинама док су били у гимназији и Лицеју (1858-1863), они су се скоро сви окупљали око Стеве Тодоровића, сликара, који их је у слободном разговору упућивао у разумевање књижевности и уметности; то је први пут да знамо за њих као групу.

Новаковић је, сем тога, узимао учешћа у тадашњим скуповима и свечаностима. На стогодишњици Саве Текелије у Новом Саду 17 августа 1861 био је и он са Кујунџићем. У 1862 години Новаковић ће променити име, и место српског „Коста“ узео је српско „Стојан“. То су и његови другови радили, баш они најближи. Познато је да се Милан Кујунџић звао најпре Јанићије, Г. Владан Ђорђевић Хипократ, Радмило Лазаревић Михаило, и Станоје Бошковић (брат Јована Бошковића) Коста. Мање пробирач, познати професор физике на Великој Школи Алковић, који се у младости звао Франја, није се устезао да за себе узме баш име које је Новаковић оставио.

Те исте 1862 године, кад је у почетку јуна било бомбардовање Београда, ово је Новаковићево друштво — не знамо да ли баш и он сам — узимало учешћа у одбрани Београда. Сви су били лицејци, а они су онда правили „лицејску барикаду“. Они су је начинили пред Лицејем од извађене калдрме, земље, набацаних старих столица, и окренули према граду. Та барикада, као и, стотину корака даље, озбиљнији гарнизон такзованих „стрелаца“ у данас разрушеној Богословији према Калимегдану, имали су да спрече Турке да не провале из града у варош. Лицејци су имали пушке, по вас дан стојали на барикади, ту и ноћивали, како се то лепо види из једне песме Кујунџића (*На лицејској барикади*), који је био један од јунака тих дана. Они су узимали учешћа у доцнијем рушењу и освајању Варош-капије и Стамболкапије.

То исто лицејско друштво основало је и *Лицејку* 1862, и на њој видимо као сараднике многе од њих (Г. Ч. Мијатовић, Г. Владан Ђорђевић, Р. Лазаревић, К. Поповић и др.), поред Новаковића.

И доцније, кад је већ мање више изашао из њихова круга, Новаковић је одржавао другарске везе са омладинцима. У једном старом албуму његову*) видео сам слику Ђорђа Звекића коју је он послао Новаковићу као свом „домашину о преображенској омладинској скупштини“ у Београду 1867 године. Сам Новаковић био је тада секретар на тој скупштини.

У том друштву, и заједно с њим, Новаковић је почео писати и преводити песме и приповетке. Одмах је писао и преводио много, и штампао у засебним књигама, нешто одмах, нешто мало доцније, и много више по листовима. Али је он те ствари радио и више него што је штампао. „Много нијесам штампао, управо мање је штампано него што је написано“ — каже он у једном писму Јагићу из 1869, говорећи о свом раду „на забави и стиху“.

Најпре је почео с песмама. Прва је *Срце*, штампана у *Даници* 28 фебруара 1861, одмах после оног писма Даничићева а пре чланка о јеровима. Последња је, у ствари, — тј. ако рачунамо само оно што је Новаковић урадио кад се интензивно бавио лепом књижевношћу — један превод из Гетеа (*Туга*), штампан у *Вили* од 14 новембра 1865. Али је Новаковић, после дужег прекида, понова а за мало ушао у поезију 1868, преводевши једну песмицу с пољског (*Сјаванје Црнојевића Иве* у *Вили* те године) и Мицкијевића спев *Гражину*, који је штампао много доцније. Новаковићев поетски рад обухвата пет или осам година од прилике, и састоји се од једно стотине песама и два засебна и већа спева.

*) Овај албум видео сам добротом Г. Милете Новаковића.

Како се може помислити, у Новаковићеву певању нема нимало јачине и оригиналности. Све су то општа места тадашње омладинске поезије, без ичега свежег и значајнијег. Нема ни оне оригиналности коју би дала каква већа књижевна култура, кад већ нема оне непосредне која истиче из талента. Тоновн из Хајнеа, Пушкина, Љермонтова тј. оних који су онда били на домаку нашим песницима, не постоје; из других још мање. Све је у трагу Бранка, помало Ј. Илића и донекле Змаја. Имате стихове:

Амо, српска браћо одабрана,
Лето дошло, чета у планини,
Па полети, па се гором вичи,
Па погледај турске дворе беле, итд.

који су очевидна имитација Бранку; и песма се зове *Бранко* (Даница, 1862). Или стихове:

*) Песме Новаковићеве штампане су у *Певанији*, 1862, у засебној књижици. То су све нове песме, које дотле нису излазиле у листовима. Сем тога има их у Даници 1861-1864; оне су потписане са „К. Н.“, или „—овић“, „Ст. Нов.“ и слично, а у садржају писац је означен као Коста, односно Стојан Новаковић. Има их и у Јавору 1862 и 1863, у Летопису 1862, Лицејки 1862 и 1863, под потписом као горе или сличним. Сигурно је да су у Вили 1865 све песме којих је писац у садржају означен са „Н.“ (у тексту су различито означени: „Ст. Н.“ „Ст.“ или звездицом) такође његове (пор. „Вила“ 1865 стр. 45; тако и В. Јагић, А. С. Пушкинъ въ южнославянскихъ литературахъ, 1901, стр. 108.) — Код преведене песме *Сјаване Црнојевића Иве* (Вила 1868), преводилац је означен у садржају такође са „Н.“; да је она Новаковићева, сведочи и поменуто писмо Новаковића Јагићу, где се каже: „ове сам године превео за Вилу ону ијесму с пољског и *Гражину* (Годишњица 35, стр. 260-1); „ове године“ значи 1868 јамачно, и ако је писмо од 31 јан. 1869 (ако година није случајно нетачно штампана). — Уз то, Новаковићевн преводи су *Кавкаски роб*, *сјјев Александра Пушкина*, (Београд 1863), и *Гражина, пријовска лиџазска* од А. Мицкијевића (Дубровник IV, 1876, и засебно, Народ. Библ. № 122, 1885). Од *Гражине* један је одломак донео загребачки *Bosiljak* (в. Годишњица 35 стр. 260).

У Мујаге бели подигли се двори,
Лаган ветар ваздан око њих лахори итд.
(„Брат и драги“, Певанија)

који су испевани у метру, ако не у јачини, Или-
кевих *Пастира**). Или:

Звезде трепте с тамна неба,
Трепте кроз облак,
Играју се чудне игре
Кроз тај црни мрак, итд.
(„Свете, свете“, Певанија).

Ритам познат по *Велским бардима* Змајевим,
а који је Змај, чини нам се, и раније употреб-
љавао; и Шапчанин ће га доцније употребити
у свом преводу Гетеова *Баука*. Стихови који
су овде наведени нису рђави ни мало. Има чак
и по цела песма да је боља; релативно, разуме
се. Таква је нпр. она импровизација *У спомену*
(Вила 1865), која је ипак јаче развучена.

У љубавним песмама Новаковић је наиван.
Оне су испеване, надамо се, његовој будућој
жени. Историја те љубави је „романтична“. Но-
ваковић је друговао са Кујунџићем, видели смо.
Тако је ушао у његову кућу и ту видео своју
будућу жену; заволео је, и она њега. То је могло
бити крајем 1861 или почетком 1862, док је он
joш био лицејац. Он је, изгледа, одмах хтео да
је испроси. У једној песми из 1862, он каже
(Летопис 103):

Ето тебе, ето мене,
А шта нама више треба?

Али родитељима девојачким није смео да помене.
Мати њена — то сам Новаковић прича — из-

*) У овом метру пре Новаковића певали су: Јован
Илић (Пастир, I редакција, Седмица 1858), Ј. Ј. Змај
(Толдија 1858; Витез Јован, Седмица 1858), Ђ. Јакшић
(Плен, Седмица 1858; Збогом педесет осмој, Повратак
кнеза Милоша).

дала му је да ће се још којекако приволети. Али намрштени отац, стари Јово Ваљевац чинио му се да ће сигурно тражити нешто „више“, и да се неће задовољити простом философијом „ето момка, а ето девојке.“ Новаковић је био „младић сиромашних родитеља“, а Ваљевац је тражио зета према себи и својој зенђилој кући. Двоје заљубљених дуго није могло да изиђе на среду са својом жељом, и Новаковић се у једној песми пита (Даница, 1862, бр. од 20 марта: *Питање*):

Докле ћемо све овако,
Црно, јадно, наопако?
Ја без тебе, ти без мене —
Свако плаче, свако вене.
Ко ће мајци да спомене?
Ко ће тату да наврати
Да те може мени дати?
Докле ћемо све овако,
Црно, јадно, наопако?

Девојка је била тако исто нестрпљива. Кад је, после бомбардовања, морала да побегне с оцем и матером у Кумодраж, у „неком либадету плавом од атлаза“ и у „фесу“, она је записала у дневник који је водила: „чешће сам уздахнула што није овде сад оно срце што бих га ја хтела“. Она је била девојка свога времена, волела књижевност, примила омладинске идеје. Од свога брата и вереника примила је чак и навику да пише песме. У авлији куће њенога оца — која је излазила на Јакшићеву улицу и Обилића венац — био је један велики дуд, и она је, кажу, често на њему читала и писала песме. Тако је једанпут, 1863, написала ово (Јелена Кујунџија, Девојачке песме, № 4, Даница, 1864, 297):

Стани, жељо, стани, —
Куд си нагла тако?
Стани, жељо, стани,
Хајде лакше малко.

То није Бог зна како вешто, али се песма наставља у сличним стиховима:

Али куда летити?
Куд ли ћеш да слетити?
Ох, да хоћеш, мила,
Драгану на крила.

Требало је, до душе, рећи „крило“ а слик је јогунасто тражио баш „крила“, али не мари, песма се ипак завршава оним што се хтело:

Да му кажем речцу —
Али коју, коју?
Ох, та да га љубим
Као душу своју.

Као одговор на то ваљда, Новаковић јој је послао један пупољак и песму (Вила 1865: Уз један пупољак):

Мој пупољак само каже
Да у срцу срећа ври,
Да си моја, да ме љубиш,
И та срећа да си ти.

Напоследку је дошао дан кад ју је одиста могао назвати својом. „Стојан и Јела — то сам Новаковић пише — 11 новембра 1863 сами даду једно другом реч да ће се узети“. Мати се брзо приволела, а ни отац се није више опирао чим му је будући зет изјавио да не тражи мираза, и свадба се сврши неколико месеци доцније.

Највећи грех Новаковићев јесу његове винске песме. Нико ваљада данас не памти да је видео Новаковића у кавани. Још мање може да зна да је Новаковић кадгод пијанчио. Ја одиста држим да то он никад није ни чинио. Његово друштво вероватно јесте, и то много. Говорећи баш о времену кад је Новаковић учио Лицеј, Светозар Марковић каже: „у то време ходала је по Београду пословица: *поводи се као пијан лицејац*“. Песници, који су тада били узор

ваковићу, или они који су му били другови по занату, такође су пили и певали вино. Бранко је певао: „Ја у руци једној чашу, а у другој опет чашу“; Змај: „Испио сам чашу вина“; Јакшић: „Пијем, пијем ал' у пићу“; Драгашевић: „Пијем и пите, јер то је боље“; Дамјан Павловић: „Пијем, пијем, пијем, та попићу свет“; Лука Поповић: „Пијем, пијем, пијем, студен-прси гријем“ (Даница 1861); Мита Поповић је назвао једну своју песму *Из чућуре*, итд. Таква је била мода. И Новаковићу је врло вероватно изгледало да и он мора за том модом. Уобразио је да неће бити песник ако и он не пева вино и не гради се пијанцем. Ево како је одједанпут почео да пева:

Стојан ми је име, а суђено чаша (Суђено, Певанија).

Или:

Ја не плачем него пијем,
И невоље што их имам
У дубину чаши кријем (У невољи, Певанија).

Или:

Чашо, чашо, свети рају,
Тих небески уздисају (Чашо, Даница 1862).

У оној песми *Механа* (Певанија), коју је Рува-
рац још и похвално, ево шта све говори:

Мртав бих се смеј'о — кад бих мог'о само —
Видећ' где ме носе у то гробље тамо.
Мртав бих им каз'о — кад бих мог'о само —
Јесте л' луди људи, куда ћете тамо?
Ту се не веселих бијеломе дану!
Прођите се, па ме нос'те у механу!

Ето шта је оно пусто омладинско доба учинило
од једног озбиљног и паметног младог човека!

С преводима песама улазимо у бољу про-
дукцију Новаковићеву, и ако су сами преводи
махом слаби.

Врло рано он је преводио Петрарку, „два Петраркова сонета“ (Даница 1861), како он каже. То су сонети № 11 и 12 из циклуса *In vita di Laura* и то: „Io mi rivolgo indietro a ciascun passo“, и други „Movesi 'l vechierel canuto e bianco“. Преведени су вероватно с немачког, пошто не изгледа да је Новаковић тада знао талијански. Превод је погдешто неразумљив, нити је смисао увек погођен, али иде течно.

Преводио је и немачке песме. Хајнеа нарочито — „хајноманија“, као што је познато, била је тада у јеку — и то из циклуса: *Романце, Повраћајак, Ново пролеће**). Преводи су како који. Онај нпр. *Два брата* сасвим је изгубио карактер оригинала, и постао једна обична, десетерачка, типично српска песма као да ју је спевао Јоксим Новић. Ни друге нису у метру оригинала, и изгледају много посрбљене, али се читају доста лако. Преводио је, даље, Гетеа: *Туга* (Вила 1865) Гетеова — која није Бог зна каква, сама по себи — у Новаковићеву преводу је неразумљива, у метру друкчијем од оригинала, и то у српском десетерцу; ни наслов јој није тачан (у оригиналу се зове „Die Sehnsucht“). Преводио је и Гајбела (Вила 1865). Тако и понешто из *Махабараће* (Даница 1862), да и то овде уврстим, пошто је превод с немачког.

Нарочито је волео — време је такво било — руске и словенске песнике; у последње време њих је претпостављао немачкима. Из Пушкина је превео *У албум* (Въ альбомъ; Што тако

*) „Романце“ (Zwei Brüder; Два брата, Линејка 1863); — „Повратак“ (Die Heimkehr, № 5: Du bist wie eine Blume; Из Хајнса, № 2, Даница 1864); — „Ново пролеће“ (Neuer Frühling № 19: Wieder ist das Herz bezwungen, № 30: In meiner Erinnerung erblühen, № 35: Sorge nie dass ich verrate; Из Хајна, № 1—3, Вила 1865).

мариш, Вила 1865), где се „тудио да сачува јамб оригинала“. Из Љермонтова превео је више песама. То су: *Звезде и небо* (Лицејка 1863), где је јамачно нека слагачева погрешка што се речи „звезде и небо“ три пута једно за другим понављају; две безимене („Из Љермонтова“, Јавор 1863), и једну која се у оригиналу зове *У албум* а у преводу се опет означава безимено („Из Љермонтова“, Даница 1864*). Затим је превео понешто из Кољцова, тога Бернса руске поезије, и Козлова, елегиског песника; даље из А. Толстоја, Н. Т. Шчербине.

Малоруса Шевченка нарочито је волео. Његових слика има две три у старом приватном албуму Новаковића. Он је његове песме нарочито препоручивао као углед. „Не би с горег било — каже једна примедба у *Вили* 1868, уз превод Шевченкова *Завейта* — да наши песници баце Гета, Хајна итд., па да нам мало попевају, између осталих словенских поета, и са Шевченком“. Он је и превео Шевченкове *Неофиите* (Вила 1868), овога пута у прози.

Није заборавио ни пољске песнике: Мицкијевића (Душице моја, Вила 1865) и Пјењковскога (Спавање Црнојевића Иве, Вила 1868), нити народне песме словенске.

Два је овећа словенска свепа превео: *Кавкаског роба* Пушкинова и *Гражину* Мицкијевића. У првом спеву изоставио је извесне оделите партије из њега (писмо Рајевском и епилог). Оно што је превео, то је у јужном наречју и народном десетерцу. Новаковић је, видели смо,

*) Две од ових песама Љермонтова у оригиналу носе наслов „Небо и звѣзды“, „Въ альбомѣ“; друге две, безимене, почињу: „Разстались мы, но твой портретъ“ и „Нѣтъ, не тебя такъ пылко я люблю“.

волео да посрбљава потпуно, да дотера на тип народне песме (в. „Два брата“); то је овде такође учинио. Достојанство Пушкинова јампског стиха овде је пропало, као што су и амплификације преводиоачеве и његово српско колорисање знатно снижили лепоту пева. „Сјај оригинала угасио се — каже Јагић —, сажетост изражавања руског текста изгубила се“. Како је Јагић детаљно поредио превод с оригиналом, то је нашао да „има и случајева неверног, погрешног преноса оригинала“. Ипак, Новаковићев превод чита се доста лако. *Гражину* је Новаковић превео још 1868, и мислио штампати у *Вили*, али како је лист престао, то је свој превод штампао много доцније. Спев је о једном историском догађају XIV века у Литви, а преведен је у јампском једанаестерцу

Приповетке Новаковићеве су врло слабе.*). Сва је омладинска реторика у њима и све мане тадашње приповетке. Оне представљају један од најслабијих књижевних производа нашега писца. Новаковић то није видео ни онда ни много доцније. Једанпут пред балкански рат 1912, ја сам на једној седници књижевног одбора С. К. За-друге, као секретар, говорио о потреби друштвеног и историског романа у нас, и шта За-друга треба да учини да те романе изазива. Раз-вијао сам ту тему што сам могао речитије. Новаковић, као председник одбора, одобравао

*.) То су: — „Јуначки гроб“ (Лицејка 1862), „Несрећни анђелак“ (Видовдан 1862, и засебно), „Коб“ (Видовдан 1863), „Лепа Нерешанка“ (Јавор 1863), „Вампир“ (Видовдан 1863), „Калуђер“ (Вила 1865). Видим у једном чланку Н. Антулс (С. К. Гласник, 21, 1908, 274) да је у „Видовдану“ изишла још једна Новаковићева приповетка „Лепосава“. Можда је још његова „Зима и пролеће“ (Јавор 1862)..

је, и видело се да му се мисао све више допада. Најзад, он ме, насмејан и раздраган, запита: „а шта бисте ви радили кад бисте добили један оригиналан роман из српске историје?“ „Примио бих га оберучке — био је мој одговор — под условом да је добар“. Ја нисам ни слутио тада да Новаковић прерађује једну своју стару приповетку из 1865 (Калуђер) и шири је у роман. Годину дана доцније, његов роман *Калуђер и хајдук* изашао је, — али не у издањима Задругиним.

Боље су приповетке које је преводио.*) Оне су све преводи словенских писаца. Ту је М. Чајковски, Украјинац и ренегат, који је чак био турски паша и војевао против Руса; иначе изванредно популаран новелист и романсијер, који је једно време господарио у књижевности. Њега су у нас некад јако преводили, и ми смо га у нашем детињству радо читали. „Друм, друм, у теорбане, господо гуслари“, — ко се данас, од старије генерације, не сећа овога популарнога почетка његове *Термоламе* у преводу Мите Ракића? Ту је, после, Гогољ и његова лепа *Мајска ноћ* — раније је иста приповетка преведена у *Седмици* — и мање важни Дружињин од Руса. Ту наравно, и Малоруси, Рутени из Галиције не из Шевченкове Украјине, као Ј. Х. Феђковић. Уз то, и пријатни, а у оно доба неизбежни Марко Вовчок; Јагић помиње један нештампан превод из тога приповедача. Ту и Пољаци са Ћешевским;

*) „Краљича“ од М. Чајковскога (Видовдан 1862 и засебно 1863), „Утопљеница“ од Гогоља (Майская ночь или утопленница, Јаџор 1862), „Валцер“ с руског (Видовдан 1863), „Паулина“ од А. В. Дружињина (Вила 1868; под насловом „Паулина Сасовица“ засебно, Мала Библиотека 1908), „Убојница“ од О. Феђковића (Вила 1868), „Тринаест“ од К. Ћешевског (Вила, 1868), можда још: „Два сина“ и „Чини“ од М. Вовчка (Виџас 1869).

Јагић помиње још једну преведену а нештампану пољску приповетку. Избор није сјајан, али како Новаковић сам каже доцније: „по личном укусу у оно је време биран и превођен највећи део превода у нашој књижевности; ми смо *тек* у најновије време почели тражити литерарну историју или критику као пуговоћу у бирању дела за превођење“. Није ни превод књижевно коректан, али је махом у јужном наречју, што се онда сматрало за довољно. „Задумавшија вечер“, преведено је са: „а вече, *то вазда замишљено чедо*“ (Утопљеница); то је било сасвим у стилу онога доба.

Напоследку је Новаковић преводио и драме. Он је превео 1865 Голдонијеву комедију *Радознале госће*, а 1871 *Лионску лейпцицу* од Е. Л. Булвера, с енглеског. Ти преводи нису штампани. Он је и писао једну драму *Црногорци*, која такође није штампана; представљана је на Цвети 1863. О њој је позоришни критичар *Видовдана* рекао да има доста „наивнога“ и почетничког, али да ипак има „осећања у карактерима“ и да се у њој види „песник који је душом радио“.

III

Крајње је време било да се Новаковић истрезни. Доста га је луд ветар носио тамо амо више година. За њега није била песма, приповетка, ни драма, и он је имао да се врати науци с којом је тако лепо почео. Он је то и учинио. Двојица су га помагала у томе: Коста Руварац и Даничић. Први га је терао из књижевности, други га је привлачио науци.

Коста Руварац — средњи брат у династији Рувараца, чији су угледни чланови Иларион, Г. Димитрије и Лазар — млад човек, још ђак (као

Њак је и умро сасвим на почетку 1864), био је за Новаковићеве младости познат као књижевник, научник и критичар, и ако је био правник по школовању. Сматран је за изванредно даровитог и ученог, био је како по свему изгледа феноменално вредан, врло је живо пратио цео тадашњи књижевни и јавни рад, најактивније учествовао у ђачком друштву у Пешти „Преодници“ којој је био један од оснивача, најзад лепо је био примљен у књижевним листовима у којима се тек почео јављати. Све то давало му је нарочит глас, и у младим круговима он је одмах с почетка важио као ауторитет. Писао је и преводно приповетке и драме, студовао словенску и класичну филологију, и најзад ушао у књижевну критику. Приповетке су му слабе; писци које је преводно другог су, трећег и нижег реда; филолошки и критички радови су знатно бољи. Ја само не знам докле би он дотерао да није тако рано умро. Нарочито не знам докле би дошао у критици, у којој је некад узимао прво место, а и данас се сматра као један од њених првих пионира. „Најбоља ти је та још критика, и боље нико не написа још“, каже Л. Костић при првој вести о Руварчевој смрти. Не може се рећи да у критиковању дела о којима је писао није имао суда, али укус који је показао у писању приповедака, избор писаца које је преводно, као и извесне идеје о критици и књижевности, и најзад стил његов нису обећавали правог критичара.

Руварац се познао лично с Новаковићем августа 1861, у Новом Саду, о Текелијиној прослави. Дотле је јамачно читао понеку његову песму штампану овде онде по листовима. Читао је и његов чланак о јеровима, који га је сигурно јаче интересовао, пошто је баш тада и сам писао један сличан чланак, „о слову ђ“.

Какав је био састанак ова два млада правника који су се обојица бавили лепом књижевношћу и филологијом? Руварац је био мали, смеђ, с маленим брчићима и брадицом, живих очију, с нечим ситним и подсмешљивим у изразу, а Новаковић је био висок, врло висок, вероватно мало кратковид, слаб и мршав, с душом у носу готово (он је у младости био врло слаб и тек се око тридесете године отео), а миран, благ, мало наиван, скоро доброћудан. Руварац је био пет година старији од Новаковића, а школовао се на „страном“ универзитету, и вероватно осећао се виши од свог млађег књижевног колеге који је био само „домаћи син“ и лицејац. Руварац је сигурно понео собом утисак да је Новаковић можда будући научник али не „музин син“; Новаковић, вероватно, није био свестан утиска који је могао учинити.

Неколико месеца доцније, почетком маја 1862, Новаковић издаје *Певанију*. То му је била прва књига, и он се јамачно надао лепој критици. *Јавор*, коме је Змај био уредник, препоручи је као „првенче“ једног „младог песника“ и као књигу „задахнуту родољубљем, љубављу и млађаним животом“; у ондашњој реторици, то је нешто значило, и могло бити пријатно за писца. У ђачким дружинама и круговима *Певанија* се читала и дискутовала. „Преодница“ тек што је била основана; Руварац, брз и активан, одмах написа критику, прочита је ваљда на првом наредном састанку дружине, и објави је у *Даници* 20 јуна, неколико недеља пошто је књига изашла.

Критика је била „поражавајућа“. Она је била хладан туш за Новаковића. И ако на више места наивна у излагању, она је била у суштини тачна. Руварац је развио једну теорију тада нову, о дилетантизму, и окарактерисао Новако-

вића као дилетанта, без правог талента и песничких способности. На крају, где се лепо и скоро пријатељски дају песнику савети да се окане поезије и лати каквог другог рада на књизи где ће имати више успеха, критика је била за чудо тачна. Она, у осталом, није била строга у изразима; напротив, била је уљудна али оштра.

Новаковић се лепо понашао у овој прилици. Није одговарао као што обично чине нестрпљиви и дивљи песници. Није прекидао са *Даницом*, где је критика изашла, него радио и даље на њој. Није се дакле љутио ни на уредника ни на критичара. Што се овога последњег тиче, он га је, напротив, задржао у лепом поштовању и уважању. Кад је Руварац умро и његови пријатељи стали издавати његове скупљене списе, Новаковић је одмах препоручио то издање, називајући Руварца „незаборављеним и дичним“, и „најбољим чланом“ Омладине (Вила 1865, 352, 568). Мало доцније, у једном полемичном чланку, он жали што се којешта прештампава а на најбоља старија дела не обраћа се пажња. „Нико се не стара — каже он — за дивне умотворе владике Његоша;... Ј. С. Поповића драме и шаливе ситнице, Бранко и други стоје у запећку;... списи Косте Руварца, из којих би се свак могао чему поучити, једва угледаше света“ (Вила, 1866, 148). Пет година доцније, у својој историји књижевности, он међу критичарима свога доба помиње једино Руварца, и то као онога „који је давао најлепше наде за књижевни, народни критички рад“. Карактеристично је и то да је у својој *Библиографији* (1867), код имена *Певаније*, сасвим поштено забележио да је, и где је, изашла Руварчева критика о њој. Није ни то неважно да је Руварчеву браћу, Ила-

риона и Г. Димитрија, а тако и Лазара, увек ценно и према њима се пријатељски односно, до краја свога живота. Одиста, Новаковић се у овој прилици понашао као господин.

Само, критика је чинила своје. Она је оставила дубок утисак у њему. Новаковић је послушао Руварца, али, он је, можда из упорности, још писао песме; ипак сад само у листовима, не више у засебним збиркама. По једној чудној идеји, Руварац му је само препоручио да не издаје више књиге песама, а по листовима може писати колико хоће; према томе, Новаковић је можда и ту поступио по препоруци Руварчевој. Само, сад као да мање песама пише; уз то међу њима је све више превода; најзад, све је мање листова у којима их пише. Последње песме излазиће само у *Вили*, у главном само у години 1865. Мало по мало, њему се отварају очи, и он почиње да губи веру у своје песничке способности. Видео је најзад да у поезији нема успеха.

Узмите само спољне знаке успеха. Толике песме Змаја, Јакшића и других биле су компоноване, стављене у музику, и тако постале популарне, — то је био доцније случај и са песама М. Кујунџића, друга и пријатеља Новаковићева — а од Новаковићевих песама само је једна доживела ту част, и певана на концерту Корнелија Станковића, о Цветима 1864 у Београду, па и то је превод (Даница 1864: Два славуја).

У осталом, Новаковић је и иначе морао опазити разлику између својих и туђих песама; на своју штету, разуме се. То је незгодно за вас кад таман ви напишете једну песму за један лист, а у истом броју листа други неко напише бољу. Тако Новаковић штампа у *Летойису* за

1862 ону песму „Ето тебе, ето мене“, коју смо навели, а у истој свесци Каћански штампа *Ој облаци мућна ока*, која је бар у почетку врло лепа, ако јој се иначе има шта замерити. Или у *Јавору* за 1862, у првом броју Новаковић да своје *Две ђесме*, а Јакшић у истом броју: *Кроз поноћ нему*. Или, у истом *Јавору*, поред Новаковићевих песама *Нећу, Кад, Крвав месец*, Змај штампа десет својих *Ђулића*: „И молио сам очи да сузе не лију“, и друге.

Временом, Новаковић је стао гледати на песнике другим очима. У једном чланку из 1868 он ће, као с презрењем или подсмехом, написати како „наши гдекоји садашњи млади људи брже боље задовоље сву жељу својега ума ако напишу двије три пјесмице“ (Вила, 1868, 556). А у години 1869, преводећи један чланак Д. И. Писарева (баи њега) о песницима, он га пропраћа овим речима: „неће бити од штете да наше *довољно и каране и мажене појете* чују шта ниште од појете Д. И. Писарев“ (Матица 1869, 92). Почео је мрзети и песнике које је пре волео. Он ће гледати — пише оч Јагићу 11 априла 1869 — „да довијека не останемо при Пушкину и Љермонтову“. А у нешто ранијем писму Јагићу — 31 јан. 1869 — љут на песнике уопште, он пише: „драго ми је што се веселите мојим пјесмама, али се бојим да ме не одвучете у поезију на ново; видите и сами како у *њој мало ко уштраје до краја ђамејтан*“.

Како је почео мислити о својим чисто песничким способностима, тако је вероватно генералисао закључак и пренео га и на своје приповедачке способности. Уз то, ни с приповеткама није имао много успеха. Није га нико напао, али нико ни похвално особито. „Дело је занимљиво, начин писања лак, језик чист“ — то је

све што је *Јавор* (1863) рекао о Новаковића *Несрећном анђелку*. Одиста, и у приповеткама његовим осећа се исто што и у песмама: све је мање оригиналних, и доцније су то искључиво преводи. Тако је Новаковић, споро додуше, губио и изгубио најзад вољу да ради на лепој књижевности. Наравно, није само Руварчева критика била узрок томе; ту је своје чинило и време, и пробужени интерес за друге ствари, и чистији појмови о раду на књизи добијени услед све веће културе, итд.

С друге стране, Даничић је све више отварао вољу Новаковићу да ради на науци. Он није никако престајао да мотри на Новаковића. Он је с очинском нежношћу пратио његов рад, стално. Њему је с почетка вероватно било мило кад се Новаковић бацио на поезију и лепу књижевност. Новаковић је те своје радове писао лепим и правилним језиком; то је за Даничића било доста. Он је јамачно на то гледао као на један од триумфа народног језика у књижевности. Што чистији и правилнији језик, то му је био милији. Он је ваљда падао у усхићење кад Новаковић каже нпр. „сатр“ место „сатре“, или кад напише песму у јужном наречју.

Али њему сигурно није био мио менталитет који је изражен у Новаковићевој песми *Механа*. Он је био за рад, не за пијанчење. Он се бојао да му не пропадне онај ђак, редак међу реткима, на кога је толико наде полагао. Њему је његов љубимац могао изгледати као нека врста „разметног сина“ који траћи своју младост и своје таленте на пустоловине и ништарије. Вук је оставио два наслеђа млађем поколењу: књижевност и науку. Прво је примио Бранко, друго је узео Даничић на се. Ми данас у нашим историјама књижевности обично изостављамо Даничића

и мећемо га у науку. Али у историји науке он је тако исто наследник Вуков као што је то Бранко у књижевности. И тај Даничић се врло озбиљно бринуо за стадо које му је поверено, и није хтео да испушта најбољу овцу.

Кад је Новаковић написао онај *Лак поглед на развитак српске књижевности* о којем смо говорили, — *Јавор* (1863) рекао је за њ да се „одликује“ међу другим чланцима *Лицејке* — Даничић је био врло незадовољан њиме. Он је сав рукопис чланка „ижврљао“ писаљком, међући примедбе и поправке. Он је ту нашао голе тврдње место „доказивања“, „ароганцију“ и „обрецивање“ место скромности. „Рађено је врло олако — каже он за тај посао — не може се ни поредити с преклањским чланком о јеровима*); писац није напредовао.... него још ударио на траг... и као да се већ оставио радње научне“. И на крају, забринут и ожалошћен, пита: „је ли писац изгубио вољу бити *изванредан човек*? и *од куда* та промена?“

Новаковићу је то био други „хладан туш“, у истој кобној години (1862) кад и онај од стране Руварца. Није био јаван, додуше, али је био много општрији него први и долазио је од човека којег је Новаковић поштовао као Бога. Ђак је ту послушао учитеља, и чланак је штампан у сасвим промењеној редакцији. Ђак се и иначе од тог доба више прибио уз учитеља. Савет Даничићев је више утицао на њ него критика Руварчева; тако бар мислимо. Ако је Новаковић дотле био „разметни син“, он је сада већ почео пролевати „сузе“, и жалити што се одбио од оних који су га волели и пазили. По-

*) Чланак „џ и њ“ написан је крајем 1860; Даничић ово пише 1862.

сле „сагријешења“ „спознање“, после спознања „скрушење“.

Под тим утицајима, Новаковић се одиста убрзо приљубио науци. Почетком 1865 он оснива лист *Вилу* која је исто толико за науку колико за забаву, и где он много више ради на првој него на другој. Под утицајем Даничића, а и сам по себи, он почиње учити језике, нарочито словенске. Немачким се служио још у гимназији, то смо видели, кад је читао Шафарика и преводио вероватно своје прве радове с тога језика. И латински је тамо учио. Француским се почео служити док је био у Лицеју, кад падају његови први преводи с тог језика. Од словенских језика, прво је учио руски, и превод *Кавкаског роба* пада опет у доба лицејства. Тада је ваљда почињао и остале словенске језике, с којих је тек доцније узео преводити, кад је већ био наставник гимназије. Његови преводи с чешког (један чланак) јављају се у *Вили* 1867, већи преводи с пољског и малоруског (приповетке и спевови) 1868, а мањи (по једна две песме) и раније. Г. Сава Урошевић, професор универзитета, причао ми је како је у једној седници С. К. Академије био изненађен кад је видео како Новаковић саопштава нека писма руске, чешке и пољске академије, чита их и лако преводи на српски: то је било старо знање Новаковићево, још у младости стечено. И доцније, Новаковић је учио по који језик. Енглески је учио око 1870, кад је за *Матинцу* те године превео два мала есеја Вашингтона Ирвинга; у годину 1871, сетимо се, пада његов превод Булверове драме. Сам ми је причао да је грчки учио за време старог турског рата 1876, кад је био на некој малој војној дужности у Мајданпеку и имао до-

вољно доколице. Одиста, први грчки цитати у његовим делима јављају се с краја 1877. Турски није учио, док је био у Цариграду. Преводио је, видели смо, Петрарку и Голдонија, али писмо сигурни да је то чинио при неком нарочитом учењу талијанског, с којим се доцније и мести-мице ипак служио; први цитати талијански јављају се 1868 (Вила 1868, 164).

Као језике, тако је Новаковић, уз Даничића или сам, учио и науку: филологију, књижевност, историју. Његови чланци у *Вили*, преведени или изворни, сведоче о широком интересу који је он имао уопште за *humaniora*. Као наставник гимназије, он је морао много да ради предајући историју српске књижевности. Таџи његови кажу да није био занимљив, — седео је, кажу, увек за катедром, и просто диктовао предавање које је унапред спремно — али је очевидно тај посао захтевао нарочитог и великог труда. Он је већ у јуну 1867 штампao своју *Историју српске књижевности*, а 1871 друго, знатно шире и пуније издање њено. Тај је посао захтевао специалне студије, и ако је за основ имао Даничићеве лекције. Уз то је Новаковић израдио и *Српску библиографију*, тај еминентно бенедиктински рад, и она је била готова крајем јануара 1869. Он је није радио као библиотекар, него још као наставник, идући сваки дан у Народну Библиотеку, којој је био директор Јанко Шафарик а помоћник Др. Михаило Розен, и бележећи и пописујући стрпљиво, сам, без иједног помагача. Библиографија је била једна потреба Новаковићу док је радио историју књижевности; и она сведочи како је озбиљно он радио ову последњу. Уз та већа дела, он је радио и мања: читање, граматике и др. где је такође имао да чини нешто студије. Није мали посао био ни превод

Шерове *Ойшће истѳорије књижевности* (1872 до 1874). Уз то писао је и више учених расправа у *Гласнику* Српског Ученог Друштва и чланке иначе*). Цео тај рад показује како се он озбиљно бацио на науку, у то прво време свог стручног рада. Тај рад био је убитачан за његово иначе слабо здравље. Он је сам причао Момчилу Иванићу да је, радећи на *Истѳорији српске књижевности*, први пут пропљувљо крв.

Док му је књижевни рад доносио само неуспехе и разочарања, Новаковићу је научни рад доносио, напротив, велике успехе и лепе одзиве у штампи. Кад је издао *Истѳорију српске књижевности* 1867, нико мањи него В. Јагић је написао похвалну критику на њу. „То је — каже се у њој — у читавој српској књижевности дјело прво од своје врсте, а као првенац стоји већ ипак на истој висини путарње врсноће на којој понајбоља исте руке дјела од које му драго

*) У „Библиографији списка Ст. Новаковића“ (Годишњак XXIV) више краћих чланака његових није поменуто. Ти су чланци: приказ „Орлића“, „Новајих разговора“, Даничићевих „Прилозиједака из старог и новог завјета“, све троје у „Вили“ 1865, увод песмама В. Васића (1865); — „Прештампавање старијих књига“, „Мисли о садањем положају“, „Г. Ј. Београди“, и приказ „С. Д. Магазина“, Вила 1866; — „Народна поезија у Грка“, „Јужни слов. језици и дијалекти“, „Језик, нар. умотворине и књижевност“, „Наша публика и наши листови“, „Српски језик“, прикази В. Јагића „Хист књижевности“ и „Рада“ Академије“, Вила 1867; — „Кнез Михаило“, „Наша стара књижевност и извори наших народ. умотворина“, „Нешто о говору и писању“, и више приказа (Старчевач, Ј. Леже, А. Д. Аврил и др.), Вила 1868; — „Појети“ и два приказа (о Г. Вијенцу и др.) Матица 1869; „Biogradska književna pisma“, Виена 1869; — „Црногорац Марко Мартиновић“, Матица 1870; приказ на Ф. Франковића земљопис (Krljka zemljopisna počelnica), Млада Србадија 1870 (и о томе Grada za povijest književnosti hrvatske IX, 25;) — „Словенске речи у маџарском језику“, Млада Србадија 1871.

друге, далеко развијене, књижевности заједно *српске*". Јован Живановић пише 1869 (Матица 731): „Ко је читао његову *Историју српске књижевности*, ко је имао само у рукама његову *Библиографију српску*, ко је прегледао његове чланке што су у *Гласницима* излазили..., тај је могао увидети колико је већ принео Стојан Новаковић неуморног труда на жртвеник књижевности српске". Кад је Новаковић написао рецензију о Јагићевој *Историји књижевности* у *Вили* 1867, Даничић му захваљује на „прекрасној рецензији“ и додаје: „онијем су овдје сви врло задовољни, и ја сам се врло радовао читајући“.

Уз лепе одзиве о научном раду, Новаковић одмах добија и одликовања. Пред крај 1865, он одмах постаје редован члан Српског Ученог Друштва. Предлог о томе чини председник Друштва Јован Гавриловић, пријатељ Даничићев, — и ту је, лакле, Даничић морао имати удела — и он се усваја једногласно. Како је био вредан, Новаковић, на истој седници на којој је био изабран (2 дец. 1865), подноси одмах свој први рад Друштву а за њим ће по један или више сваке године. Друштво му лепо награђује тај рад и друге, по пет дуката по штампаном табаку, — награда коју сигурно није добијао за своје књижевне радове. Оно га и даље одликује, и он у њему ради с оданошћу. Већ 13 априла 1866, он постаје „перовођа“ у једном одсеку Друштва (одсек за науке литерарне, језикословне и моралне“); 8 јануара 1867 њега једногласно бирају за секретара Друштва. Одмах затим, он заступа Друштво у важнијим приликама: 16 јула 1867 при отварању Југословенске Академије у Загребу (којој ће већ 1870 постати дописни члан), 15 августа исте године при откривању плоче у

спомен Доситију у Чакову. Он постаје скоро најважнији чинилац у Српском Ученом Друштву. Он ствара и уређује библиотеку друштва, и ради на новом устројству његову које је донесено 3 јануара 1869.

Напоследку је овакав научни рад Новаковићу донео и лепу каријеру. Из гимназије је 26 новембра 1869 премештен за библиотекара Народне Библиотеке и чувара Народног Музеја. Као такав, путовао је 1872 у Берлин, Лајпциг, Беч, Грац, Праг, ради познавања библиотека и музеја. Као библиотекар, постао је и наставник српског језика и књижевности непунолетном кнезу Милану. Не много доцније, постао је професор Велике Школе на место Јована Бошковића који је био смењен, и држао је приступно предавање 16 септембра 1872. Као професор Велике Школе није тад дуго остао (он се и доцније враћао на исто звање), јер је већ 2 априла 1873 постао први пут министар. То је било у кабинету Јована Ристића, где је Новаковић узео ресор просвете. Тада му је било нешто више од тридесет година. Тада је први пут ушао активно у политику...

Новаковић у нас Срба представља доста редак тип правог научника који се у младости бавио лепом књижевношћу; Панчић и Даничић нису били такви, а данашњи научници то су још мање. Ту Новаковић има више сличности са својим старијим хрватским и словеначким колегама. Кукуљевић, Љ. Вукотиновић, М. Валавац, Гргур Крек имају такође на души по који грех из лепе књижевности.

ЈЕДАН СТАРИ КЊИЖЕВНИ ЛИСТ

(ВИЛА, 1865—1868).

I — КАРАКТЕР ЛИСТА.

Почетком 1865, Стојан Новаковић је кренуо *Вилу* и држао је четири године, до краја 1868, кад је престала. То је био један мали чисто књижевни лист, тада једини за Србију. Војводина је имала *Даницу* од 1860, па је и бујна и напредна Србија тога тоба ваљало да има нешто слично. Тако је постала *Вила*, по обрасцу *Данице*. Као и ова, тако је и *Вила* излазила десетодневно — само у првој години недељно — на једном табаку, или табаку и по, у осмини. Неговала је и забаву и науку, као и *Даница*, и више науку него ова. *Вила* је и иначе била боља од *Данице*. Данас су оба листа застарела, и данашњи читалац нема у њима много да нађе, али ипак може наћи много више у *Вили* него у *Даници*, која се данас ни при најбољој вољи не може више читати. *Вила* је лепо и изгледала, била лепе техничке израде; имала је лепо заглавље — доцније са кратким садржајем броја, укусно штампаним, — не као неки доцнији наши часописи, код којих, кад су укоричени, не можете да распознате кад број свршава а кад почиње....

Ј. Скерлић је једанпут рекао да је *Вила* била омладински лист. То је добрим делом тачно.

Главни сарадници овога листа били су врло млади људи. Уредник његов, Новаковић, тек је био напунио двадесет и две године кад је лист покренуо. Стубови редакције, главни сарадници листа били су све мање више вршњаци уредникови. Милан Кујунџић је био неколико месеца старији од Новаковића, Г. Ч. Мијатовић само месец дана, Г. Владан Ђорђевић млађи две године, Радмило Лазаревић четири године; и тако даље. Било је, наравно, и старијих сарадника.

Уз то, *Вила* је одржавала везе са омладинским дружинама, које су биле центри омладинског покрета, жиже и извори њени. Многе приповетке, песме, чланци и прилози који су у тим дружинама поникли, и тамо читани, налазили су своје место у ступцима Новаковићева листа. Из Побратимства, дружине београдских великошколаца, ушле су тако у *Вилу* — ја овај списак састављам по подацима растуреним овде онде кроз све четири године листа — балада *На гробљу* и преведена приповетка *Јеврејско девојче*, обе од Ђуре Јанковића, песма Гаје Матића *Сваке зоре*, приповетка *Несрећна љубав* у преводу Влад. Н. Илића, две приповетке у преводу Милана М. Радовановића *Бугори старог кова* и *Далибор*, чланак *Приликом ловања наше домаће животиње* у преводу Л. К. Лазаревића. Из Преоднице пештанске ушла је песма *Српским гусларима* од И. Ћирића. Из бечке Зоре ушли су преводи Г. Бранка Николајевића из Бјерсона и Хајнеа под заједничким насловом *Како постоје уметник*, уз то његова изворна приповетка *Лейа Ева и леји Сјева*, затим један превод Милана Лакића *Слика од гийса*. више песама Милана Ђорђевића, предавање Г. Владана Ђорђевића *Два листа из јестивости*. Из бечке Задруге, која је била друштво ђака

из Србије и убрзо се спојила са Зором, ушао је реферат К. Д. Николића о *Хемпи* М. Јовановића и песме *Спомену* од М. Крстића. Из пожунске Слободе ушло је више песама Симе Поповића и песма *Похода* од Ђене Павловића. Из безимене „омладинске церишке дружине“ ушао је чланак *Наука и методи њезини* у преводу Мите Ракића. Из Виле, дружине гимназијалаца у Новом Саду, — која је постојала 1867 и 1868, и о којој ме је први обавестио Г. Др. М. Савић (в. о њој Гласник 40, 373) — ушла је Јокајева приповетка *Осуда на смрт* у преводу Васа Арсенијевића. У Крагујевцу оснива се 1866 Шумадија, друштво млађих људи, не право ђачко, и у њему Г. Владан Ђорђевић, још ђак, држи предавање *Беседа у Срба*, и *Вила* га одмах штампа.

Вила и иначе прати рад омладинских дружина. Ако се јави која нова, или ако је што важније међу њима, она то региструје. Кад су београдски великошколци основали 1866 дружину „Србадију“, *Вила* доноси краћи допис о томе. Кад су београдски гимназисти основали дружину „Наду“, — тада звану „Српска нада“, и чија је правила и сам Новаковић потписао 26 марта 1868, као професор те гимназије, — *Вила* је донела два извештаја о њој; донела би и радове из Наде да није убрзо престала. Кад је уједињена омладина држала своје скупштине, *Вила* је забележила што је потребно о њима. И сама омладина је каткад сматрала *Вилу* као свој лист, и на једном састанку бечке Зоре од 21 октобра 1867 решено је да се извештаји њој шаљу.

Вила је, ако хоћете, и иначе донекле омладински лист, у колико један део њених прилога спада у омладинску књижевност. Приповетке и

песме овога листа имају одиста у многим исти карактер те познате и слабе књижевности. Омладинска је *Вила* и по томе што су њени главни сарадници, и сам уредник, активно учествовали у тадашњем ђачком покрету. Најпре су они сами кренули *Лицејку* (1862) пошто су се пре тога вежбали у *Видовдану* за књижевне послове. А доцније, кад је омладински покрет дошао до правог израза, и они су били с њим. Г. Владан Ђорђевић је био „перовођа“ на првој омладинској скупштини у Новом Саду (1866). На другој у Београду (1867), то је био Новаковић. На трећој (1868) у Бечкерекy, Кујунџић је изабран у главни одбор. На четвртој (1869) изабрани су у поједине одборе Новаковић и Кујунџић; итд.

Али *Вила* ипак није омладински лист у правом смислу те речи. Сам Скерлић је приметно да она „има нечега озбиљнога у себи“ и да је „нешто професорска“. Она је одиста таква по свом карактеру.

Она, на пример, није орган омладине, нити уједињене, нити којег било дела њена. Она није ни *Млада Србадија*, као што није ни *Лицејка* или *Побраћимство*. Она и неће да то буде, чува се од тога. Ако узме у реч омладинске скупштине, она не даје опширне извештаје о дебатама на њима као што ће то доцније чинити *Млада Србадија*, прави и званични орган омладине. Она просто региструје одлуке њихове или штампа предлог устава њена, или помене ствар најкраћом белешком. Ако помене публикације омладинске, она то чини скоро као што би и сваки други лист чинио, детаљовано некако: „од омладинских књига изашла је, итд.“ (*Вила* 1867, 787). Она се неће ни сматрати органом омладине. „Главни органи омладински остали су и даље *Србија* и *Застава*“, каже она у једној врло

краткој белешци о трећој омладинској скупштини (Вила, 1868, 612). Кад је Зора, како смо навели, решила да шаље своје извештаје *Вили*, уредништво је одговорило да их оно не може примити него само извод из њих, и то о књижевном раду. То је вероватно било и због малог простора листа, али још вероватније због тога што је уредништво хтело, додуше, да се обазире на омладину и да ради с њом, али не да буде њено.

Ако је *Вила* и примала радове из ђачких дружина, она се ипак самостално односила према њима. Она их је често одбаћивала, или из основа прекрајала и мењала. Тако је нпр. одбацила критику Др. Лазара Стефановића — тада још само члана бечке Задруге и медицинара — на *Поуку о домаћем лечењу болести* од Др. М. Розена (Даница, 1866, 330). Тако је изостављала повише партија из критике другог члана Задруге Др. К. Николића — доцније познатог апотекара шабачког и београдског — на *Хемију* М. Јовановића (Вила, 1866, 231; Даница 1866, 307 и даље). У полемици која је изазвана баш поводом те критике, сам је уредник *Виле* изјавио ово. „Ја сам — каже он — и пре тога добијао чланке за које ми је писано да су пред Задругом читани, па или их нисам могао *никако* употребити, или ми је око њих *досија* *посла* *требало*“ (Вила, 1866, 231). Новаковић, одиста, није хтео да се пода ђачким дружинама, него их је држао на растојању. Он је имао своје сараднике и ван тих дружина, и тих је сарадника било много више. Он је њих сматрао за праве сараднике, те израђене и готове писце, а не почетнике и полетарце. Што је ипак публикувао и списе постале по ђачким дружинама, то је зато што је хтео да се користи и радом тих дру-

жина, које су, ма какве иначе биле, ипак представљале извесне мале књижевне центре и радионице. Он је узимао и радове почетника, да би њихову воду навратио на своју воденицу, поред тога што је хтео и да их ослоболи. То исто раде уредници и данас, и у најбољим листовима.

Одиста, сасвим би погрешно било замислити да су на *Вили* сарађивали само почетници. Напротив, они који су били главни или бољи међу сарадницима били су махом људи на угледним местима или с већим значајем у друштву, науци и књижевности, а баш у времену док је *Вила* излазила. Сам уредник Стојан Новаковић био је професор гимназије — тада је то звање било врло угледно — и редован члан Српског Ученог Друштва. Кујунџић, Г. Ч. Мијатовић, Гершић и Милан Јовановић су професори Велике Школе, прва двојица још и редовни чланови ученог Друштва. Милорад Шапчанин је само писар Министарства Просвете али је већ члан С. У. Друштва. М. Ђ. Милићевић је секретар Министарства Просвете и један од првих редовних чланова С. У. Друштва, пошто је пре тога био члан Друштва Српске Словесности. Стојан Бошковић је професор и директор гимназије, затим секретар Министарства Спољних Послова; уз то је „кореспондентни члан“ Српског Ученог Друштва. Ђура Јакшић нема никакав нарочити чиновнички ранг, али је песник на гласу.

То су ближи сарадници *Виле*. Сарадници који су мало даљи такође су од положаја и угледа. Дамјан Павловић је инжењер, Милош Милојевић секретар суда, И. Руварац синђел у Карловцима. Професори гимназије су Милутин Стојановић, М. Зечевић, Стеван Каћански, који

је и почасни члан С. У. Друштва пошто је био члан Д. С. Словесности. Директор је гимназије Ђ. Малетић, професор Војне Академије је С. Г. Пантелић, обојица редовни чланови С. У. Друштва. Алимпије Васиљевић, П. Срећковић и Јован Бошковић су професори Велике Школе и чланови истог Друштва, први почасни, друга два редовни. Змај је такође члан Друштва, „кореспондентни“ као и С. Бошковић, уз то већ врло цењен као песник. Љ. П. Ненадовић, такође редован члан оба учена друштва, начелник је Министарства Просвете. Најзад, Филип Христић био је — да не помињемо друге титуле његове — чак председник министарства пре но што је постао сарадник *Виле*. Како се онда може говорити да је *Вила* лист полетараца и орган омладине!

Нарочита веза постојала је међу *Вилом* с једне стране и ученим телима и заводима с друге. Као што у наше дане *Српски Књижевни Гласник* често штампа приступна предавања професора университета, тако је *Вила* доносила предавања онда тек засноване Велике Школе. Три су професора уступила своја уводна предавања *Вили* у години 1866: Кујунџић *Свети хармоније*, Гершић *Нешто о правништву уопште* и М. Јовановић *Природна наука у служби законодавства*. Као са В. Школом, тако је *Вила* имала веза и са Српским Ученим Друштвом. На седници од 12 маја 1866, Друштво решава да се позив за археолошку изложбу у Москви, на коју је оно позвано, „преведе и штампа у нашем литерарном листу *Вили*“, — тако гласи званични извештај друштва — и позив је ту и публикован. На седници од 18 јуна 1868, Ј. Бошковић предлаже да се критички издаду сва дела Стеријина, и подноси попис нештампаних дела.

његових; тај попис убрзо изађе у *Вили*. И иначе су неки радови, намењени првобитно за *Гласник*, налазили места у *Вили*. Једанпут је Светозар Никетић, професор, тала само државни питомац, поднео Друштву свој чланак *Досијије Обрадовић*; ово га одбије 31 августа 1867, али ипак нађе да је „главни поглед у овоме чланку добар“, и да је ствар „написана с добром вољом“, само није за *Гласник* и више је „фељтонски чланак“. Новаковић, који је, као члан и секретар присуствовао седници, прими чланак, вероватно га мало дотера, и штампа у *Вили*. Новаковић се у своме листу и иначе обазирао на учено друштво којем је био члан. Као год за омладинске дружине и скупштине, тако је исто, и још више, и сасвим уредно и систематично, извештавао читаоце свога листа о радњи Српског Ученог Друштва. Како се по свему овом види, *Вила* је била у неку руку орган Велике Школе и Српског Ученог Друштва. Далеко од тога да буде лист омладинаца и почетника, она је напротив била више један академски лист, књижевни и научни орган тадашње Србије.

У Енглеској се често класификација књижевних периода прави према политичкој историји, и периоди се означају именима односних владалаца: књижевност краљице Јелисавете, поезија и проза у времену Јакова, Викторијино доба, итд. У француској књижевности познат је такође „век Луја XIV“. Кад би се у нас таква класификација завела, *Вила* би се могла означити као књижевни лист кнез Михаилова времена. Она то и јесте, исто као што је *Отаџбина* Г. Владана Ђорђевића сличан орган за доба кнеза и краља Милана и *С. К. Гласник* за доба последњег Обреновића и краља Петра

и Александра; не смета то што је она била врло мали лист док су ова друга два часописа већег стила. Две су периодичне публикације обележје Михаилова времена: *Гласник С. У. Друштва* за чисту и више сувопарну науку и научно истраживање, и *Вила* за књижевност, поуку и ширење научних идеја. *Вила* је једини књижевни лист кнез Михаилове Србије; постала је кад је Михаилов режим већ био у велике заснован, а угасила се исте године кад и он.

Вила има сву озбиљност и мирноћу тога времена, и ако су је уређивали и на њој радили млади људи. Она неће никако бити израз нових и немирних политичких и друштвених идеја и теорија које ће се јавити крајем Михаилове владе или у времену Намесништва. Светозар Марковић није у њој написао ни једне речи, и ако се већ почео јављати у другим листовима; исти је случај с Владимиром Јовановићем, и Светозаром Милетићем. Ако Драгиша Станојевић пише у њој, то су само песме, ништа друго. Живојин Жујовић такође је као сарадник потпуно „складан“. Пелагић ће се јавити тек у *Младој Србадији*, и ако је још 1865 послао уреднику *Виле* своју фотографију са пуно комплимената. Друкчија је *Матица* (1866 и даље) која је зборно место многих немирних и незадовољних. Још је друкчија *Млада Србадија* која се већ „меша у политику“ и коју ценсура Намесништва једнако забрањује па мора доцније да се штампа у Папчеву, ван тадашње Србије. *Вила* је, напротив, увек штампана у Београду, и то у државној штампарији. И она пати по који пут од ценсуре. Једанпут ова јој избаци неколико редова у једном чланку Стојана Бошковића, други пут једну врсту из једне народне приповетке (*Вила*, 1867, 320, 628). Али *Вила* то само забе-

лежи, без протеста, просто, ради извињења и објашњења читаоцима, „да се не чуде ако су опазили да мисао није изведена јасно“. Једини протест који она чини против цензуре, то је што штампа познату Змајеву песму *Слободну шћамљу* крупнијим словима, па и то чини тек за време Намесништва.

Вила има и програм кнез Михаилове Србије. Сређена влада Михаилова сва се посветила националним задацима; тим истим задацима служи и *Вила*. Познавање Србије и народа у њој била је стална преокупација духова у Михаилову времену: у *Вилч* М. Ђ. Милићевић објављује своја *Пућиничка писма*, која су тада најбољи прилог томе познавању. Кнез Михаило хвата везу с Црном Гором: *Вила* такође одржава везу с њом и изазива интерес о њој код публике. Она штампа песме Ј. Сундечића, који је тада био секретар кнеза Николе; доноси путописе и чланке о Црној Гори од В. Дентона, Г. Б. Николајевића, Гаје Матића; показује у белешкама и рефератима говори о ситним и ретким публикацијама црногорским. Кнез Михаило хвата везе и са осталим српским центрима по Далмацији, Босни, Херцеговини и даље. *Вила* се тако исто интересује за те крајеве, — доказ: чланци *Јужне словенске земље*, чланак *Дубровник и Далмација*, и др. Она тражи и сараднике по њима; нашла је тако и Љубишу, који је први пут кроз њу ушао у књижевни живот Србије. Југословенски програм кнеза Михаила такође је и програм *Виле*. Преко Даничића који је већ у Загребу, она одржава везе са Хрватима, и редовно прати национални, књижевни и нарочито научни покрет међу њима. Она се добро држи с добрим Хрватима, али негодује и протестује против Старчевића и Кватерника и њихових настраних те-

орија. Она се такође обазире и на Словенце; видети, поред осталог, чланак *Омладина у Словенаца* који је изразито написан у југословенском духу. И обзири према Бугарима су ту, у смислу Михаилове политике; преводи Љ. Каравелова доказ су томе. Још би се и друге паралеле могле наћи између националног програма кнез Михаилова и програма *Виле*. И то би била једна од њих што се у *Вили* не тражи Македонија, као што она није изричито тражена ни у програму Михаилову; језик Македоније тада још Новаковић не сматра за српски.

Исти је случај и са културним програмом. Време кнеза Михаила показује се, на пример, и у том што се тада радило на ширењу књиге и дизању просвете. То је исто *Вила* радила. Она је сва у томе. Све у њој дише тим духом, од првог позива на претплату *Виле* до последње белешке у последњем броју где се објављује да ће почети излазити загребачки *Vienac*. Има два чланка који су нарочито речити у овом смислу. То је *Наша публика и наши листови* у којем се прави један јаван рачун с читаоцима и напада се на наш немар за књижевност. Други се чланак незгодно зове *Из зелене књиге београдског певачког друштва*, а у ствари је један леп и жив опис како ширење добре књиге не може да успе, јер увек наилази на нехат и старовременска схватања паланчанска.

Напоследку, кнез Михаилово време се одликовало и релативном толеранцијом према тада „горућем“ питању новог правописа. Кнез је сам јамачно много допринео да се, неколико месеца пред смрт његова оца Милоша, скине забрана са новог правописа (23 јануара 1860) сем са службених списа, а пред крај своје владе (12 марта 1868) укинуо је и то ограничење. Он би

можда још више толеранције у томе показао да питање о правопису, у ондашњим неразвијеним временима, није имало и своју политичку страну. Познато је, међутим, колико је *Вила* била присталица Вукова правописа.

Вила, наравно, није нимало лист кнеза Михаила, ни његове владе. Нити ју је он издржавао, ни помагао чим било. Лично с њим или с његовом владом, она није имала никаквих веза. Кнез је читао *Вилу*, и то је све. Почетком 1866, Милићевић однесе кнезу своја *Путњичка писма*, која су била оштампана из Новаковићева листа. „Ја радо читам — рекао му је кнез тада — сва ваша писма, али сам седмо, верујте, више пута прочитао“. То *седмо*, међутим, није било штампано у Милићевићевој књизи — оно ће ући тек у друго издање од 1868 — него је само изашло у *Вили*, дан два пре поменуте аудијенције. Кнез га је ту, дакле, једино могао читати; јасно је, ко се сећа шта је у њему и зашто му се допало.

II — ПРОГРАМ ЛИСТА.

Ми смо од детињства читали *Вилу*, — кад је она, наравно, давно била престала излазити, — и онда нас је њен књижевни програм потпуно задовољавао. Ја се сећам колики су утисак на мене онда чиниле украјинске приповетке Марка Вовчка, и разумем да је Јанко Веселиновић — како он сам причаше — „гутао“ те пријатне и наивне идиле које ће њему доцније служити као један од образаца. Остала ми је у памети и *Райачинијева књи*, фантастична и егзотична приповетка, и био сам не мало зачуђен кад сам много доцније чуо Љ. Недића да хвали њена писца Н. Хоторна, и видео после да он преводи његова *Давида Свена*, као што ће Г. Влад. Са-

вић још доцније превести његово најбоље дело *Скерлејино слово*. Ја сам тада мислио да је Хоторн само дечија лектира а не неки познати и угледни писац. Од стихова знам да сам највише волео Сундечићеве песмице, јер су биле кратке, и један почетак из *Махабараше* у преводу Симе Поповића:

У Видарфу Фим је влад'о,
Власт му беше страшна сила;
А на двору цветала му
Дамајанта ћерка мила,

и ти су ми стихови навек изгледали изванредно чисти и глатки.

Кад бисмо данас имали да окарактеришемо књижевни програм *Виле*, ми бисмо рекли да је онај који је могла дати кнез Михаилова Србија. Приповетка је била скоро сва у рукама Србијанаца — Милорад Шапчанин, Г. Владан Ђорђевић и др. — ако не рачунамо и Ђуру Јакшића, који је у то доба стално живео у Србији; — једини је изузетак Г. Б. Николајевић, који је у осталом написао само једну приповетку. Поезију негују и Србија и Војводина скоро подједнако, нешто и Далмација и Црна Гора; најважнија су имена Змај, Јакшић, Љ. П. Ненадовић, Каћански, Сундечић, Љубиша, Л. Костић, М. Кујунџић, Сима Поповић. Уз то је негована народна песма и приповетка, стално, с великом пажњом. Све то тачно одговара оном добу које је настало одмах после Вукове смрти.

Преводи су мешовитог укуса. С једне стране је Балзак, Иго, Хајне, Дикенс, Хоторн, Пушкин, Гогољ, Тургенев, Бјернсон, а с друге Јокај, Ваднај, Герлинг, Розенхајн и слични. Публика у времену кнеза Михаила била је врло далеко од тога да има виши књижевни укус; вероватно се и сам кнез гушио у сузама или дрхтао од уз-

буђења кад је читао *Гусарског краља* од Јокаја. Класичних — старих грчких и римских — писаца нема у *Вили*. У то доба, класицизам је био сасвим одбачен; и то је ваљда био један од резултата победе националног Вука над класичарем Светићем.

Књижевни есеј није у то доба постојао у нас, а критика уопште била је врло неразвијена. Са изузетком Доситија и проте Матије који су добили по један чланак или рецензију, може се рећи да ни о једном нашем књижевнику *Вила* није говорила с пажњом и студијом. Ни Вук, ни Бранко, ни Стерија, нити тадашњи сувремени писци нису узимани у шире разматрање. Страни писци још мање; о њима се говорило само узгредно у којем чланку, или у белешкама, које су у ствари биле библиографске и врло штедљиво садржавале по коју реч похвале или покуде. Позоришна критика вођена је мало и с прекидима, пошто тад није ни било сталног позоришта; у 1865 водио ју је неко анонимно, а у 1867 Кујунџић и Шапчанин. Филолошко мерило владало је у критици, у колико се ова види уопште. Књижевност је добра само од Вука на овамо; оно пре не ваља скоро ништа, — то је од прилике била књижевна теорија редакције.

Науке је такође било у *Вили*, националне: језик, историја, географија. Она никада није била стручна, него само популарна, за развијање и ширење научних новина. Стручне расправе остављао је Новаковић за *Гласник С. Ученог Друштва* и налазио је да им није место у једном листу намењеном широј публици. Кад је Иларион Руварац штампао 1868 једну своју потпуно стручну расправу о „краљима и царима српским“ у *Матици*, која је такође била лист за ширу публику, Новаковић му је писао (јун 1868) да

није ваљало да је штампа тамо него у неком стручном научном органу. „Да сте оно мени послали — каже он —, с нарочитом жељом да у *Вили* изађе, ја бих вам најпре ову примедбу саопштио, па бих вас тек после послушао“.*)

Сем ове домаће науке, *Вила* је доносила и другу, светску, тада модерну, и то је једно од њених главних обележја. О томе ћемо мало шире говорити.

Један се интелектуални покрет јавио у Србији кнеза Михаила, који је нашао израза у *Вили*. Он нема везе са државним програмом кнежевим, — сем у колико спада у науку и просвету уопште, — него је просто поницао међу младим људима тадашње Србије, дошао као плод њихова читања, путовања, интересовања. То је оно што је Ј. Скерлић назвао утицајем „западне демократије“ и „новом науком“, а што се у ствари своди на нове идеје у моралним и политичким наукама, у природним наукама, у историји. Те се нове идеје јављају добрим делом, или и почињу, у кнез Михаиловој Србији и *Вили*.

Још од 1839 српска држава почиње слати питомце на страну, — који су богатији, иду сами —, и за двадесет година, док није Михаило дошао на владу, у Србији већ има приличан број младих људи који су школовани на страни. Они иду понајвише у Француску и Немачку — у кнез Михаилово време поћи ће и у Енглеску и Швајцарску — и тамо са запрепаштењем виде какве напредне идеје владају, и како је то све далеко од безазлене патриархалности у којој се налази интелектуална Србија. Науке се баш тад

*) Преписку ову љубазно ми је ставио на расположење Г. прота Дим. Руварац.

мењају у Европи — историске, политичке, моралне и природне — а наши се ђаци нарочито изненађују тим променама, и, као млади људи, обично усвајају оно што им изгледа најмодерније. Њихова мишљења примају од њих и њихови другови који су остали у Србији, и покрет „западне демократије“ и „нове науке“ захвата све младе интелектуалне кругове. Тако се он јавља и у *Вили*.

У времену о коме говоримо, и у обиму у којем је у *Вили* долазио до израза, покрет је још на почетку. Још нема крајњих теорија, још је прво интересовање за модерне научне правце. Ни оно није пуно, ни врло интересантно. У природним наукама још се не зна за Дарвина и Хекла. Тек ће се, кад *Вила* престане, 1869, јавити први трагови дарвинизма у нас; а и то ће доћи најпре од оних из редакције баш овога листа. У Новаковићеву преводу Шлајхерова чланка *Дарвинова теорија и наука о језику* (Матица 1869) чист је дарвинизам, примењен на „благородну науку филологије“ како ју је сам Дарвин називао. Језици су феле, диалекти разлике међу фелама, корени ћелије, постанак језика је исто што и постанак фела, — ето у тим се идејама од прилике креће овај чланак. Још ће се један сарадник *Виле* бавити Дарвином, исте године; мислимо на Панту Срећковића, који је — како су наши библиографи констатовали — дао први превод једног одломка из Дарвина (Србија, 1869). Доцније, у седамдесетим годинама, браћа Радвановићи — оба сарадници *Виле* такође — даће своје преводе главних дела Дарвинових и Хеклових. За сада пак, за времена кнеза Михаила и *Виле*, интерес за природне науке своди се на Вирхова, Либига, Карла Фокта, Шлајдена, да поменемо само важније. Од свакога је преведен

по један чланак у *Вили* — код Фокта, дат је извештај о једној серији његових предавања — и махом су их преводили студенти медицине а доцније лекари. Но ти чланци нису увек чисто природњачког интереса.

Моралне и политичке науке такође су заступљене у *Вили*. Писци ове врсте, а из којих је она доносила преводе, слободоумни су, демократи, филантропи, позитивисти; те су се црте онда највише допадале младим људима. Између многих својих дела, Жил Симон написао је *Школу* (1864) у којој се речито заузимао за бесплатну и обавезну основну наставу. *Вила*, која је волела да се бави школом, доноси један краћи одломак из те књиге (1866), као што ће идуће 1867 године донети један дужи чланак истога рода, „по једном француском писцу“, вероватно по истом. Едуард Лабуле заступљен је чланком *Васпитање себе сама*; вредно је забележити да су овога писца у нас популарисали махом баш сами сарадници *Виле*: Милићевић, Влад. Николић и др.*) *Вила* је популарисала америчког економиста и социолога Хенрија Чарсла Керија (Cary) и донела његов чланак *Наука и методи њезици* у преводу М. Ракића; то је у ствари једна глава из његове књиге *Јединство закона*, коју ће доцније у целости преводити Ст. Р. Поповић и Миша Вујић.

Нови правци у историји нарочито су интересовали *Вилу*. Она се прва занима Боклом и

*) Ка библиографији Е. Лабулеа у нас (Ј. Скерлић, *Омладина*, 2:2) додајмо и његову политичку сатирну „Le prince Caniche“ (1868). Она је преведена у Хрвата под насловом „Kralj kudrova“, N. Pozor 1868 (в. *Viepas* 1869, 142) Приказ о њој с карактеристичним наводима донела је „Магница“ 1864 (в. чланак „Један француски писац“); наслов је преведен са: „Царевин песето“.

Дрепером. Јован Вилѐм Дрепер је Енглез, али је дуго живео у Америци. Он је природњак, хемичар и физиолог, а писао је *Историју умног развића Европe*. Како сам каже, он је од студије физиологије прешао на студију историје, хотећи да примени на човека оне исте законе еволуције који владају у природи. Његово је дело добро, ван сумње, — у њему се, додуше много осећа да је писац природњак, — али се нашим младим људима оно учинило као нешто изванредно, нешто што није досада било, и они су га узели читати и преводити, не осврћући се има ли које обичне, просте а целе, светске историје на нашем језику. Мало година пошто је изашло (1862) Мита Ракић, који ће га убрзо цело превести. штампа у *Вили* (1868) прву главу из њега; то је први превод Дрепера у нас.

Бокл је био нарочита српска симпатија. Ни Карлајл, ни Маколе — који се тек у последње време јављају у нас, — ни многи француски историци нису превођени, а Бокл јесте. *Вила* га је пронашла једна од првих. Његова недовршена *Историја цивилизације у Енглеској* изашла је 1861 (прва свеска 1857); *Вила* је 1866 и 1867 донела две главе из његове друге књиге*): *Историју прошективног духа* и *Јачину прошективног духа*, као што је 1868 донела нарочити чланак *Историк Бокл и нови принципи историске науке* од Ж. Жујовића. И други су га волели. Г. Ч. Мијатовић издао је једну свеску из Боклове *Историје*, 1871, која хвата само мали део, првих пет глава прве књиге. Божа Кнежевић превео је, мало доцније, све изнова.

*) У мене је издање Longmans, Green & Co, 1867, у три књиге

Па и иначе, колико се негда волео и читао у нас овај енглески историк међу младим људима! Гутала се његова књига просто. Српски превод читао се једно време, али, како није био потпун а и књига је убрзо постала ретка, то је немачки превод слободњака и револуционара Арнолда Ругеа кружио осамдесетих година међу нашим великошколцима. Не само код нас, код Хрвата и Словенаца је било исто у то време. Загребачки *Вијенац* (1869) превео је и извео две прве главе Боклове књиге: *Средства за изучавање историје* и *Утицај природних закона*, као што је, мало времена пре тога, превео Боклов есеј „*Утицај жена на најредак знаошћу*“; том је приликом донео кратку белешку о писцу, који је „опсежношћу знања“, каже се ту, „наткриљно“ и Пика дела Мирандола и Хумболта. У студији Др. И. Пријатеља о Јанку Крснику (стр. 117) видим да је овај словеначки новелист, још кад је био ђак у Бечу, пажљиво читао Бокла. Већ у гимназији њему је била обраћена пажња на њ — први му је споменуо о том Фрања Левац — а 1870 године он је писао својој матери из Беча: „целе недеље нисам никуд излазио; непрестано сам чинио изводе из Боклове *Историје цивилизације*“. Доцније, — како је, поред осталог, и интерес за светску историју доста пао у нас — Бокл је „изашао из моде“, и ја не знам колико се читао превод Кнежевићев, а изгледа ми да је данас доста заборављен. Нико више и не помиње Бокла, код нас овамо. У Загребу, пак, има један помен у последње време, али тај је сасвим без смисла. Г. Давид Богдановић, који је публикувао један преглед српско-хрватске књижевности, сад за време рата, извињава се у предговору како није имао великих претензија са том књигом. „Ја нијесам ни ишао

за тим да будем хрватски Тен или Бокл“, каже он. За Тена разумем, али шта ће код историје *књижевности* Бокл? У Загребу још — и то је важна чињеница — сад се Бокл понова јавља, у преводу Г. М. Дрводелића.

Бокл је одиста историк великог стила. Његова књига је пуна идеја. Она даје полета, заноса, издиже у више регионе, у шире видике, философске мисли, — поред тога што је врло учена и рађена с великом акрибијом. У нашој младости ми смо се одушевљавали њиме, и можда више него икојим другим, па га и данас волимо и ценимо, и ако с мање одушевљења. Данас нпр. „закони историје“ које је Бокл с великим истицањем објавио, не изгледају нам ни довољно утврђени, нити довољно генерални, да их баш сматрамо за праве законе, за темељ историји као науци; каткад изгледају као просте, обичне, баналне истине, труизми. Исто тако његов покушај спајања историје са природним наукама, колико је грандиозан, ипак је у основи неуспех, пошто чисто историски проблеми ничега не потребују да се „за њих веже историја и видови материјалне васионе“. Али, при свем том, Бокл је велики историк.

Ми знамо, међутим, да је у својој отаџбини, тако богатој великим људима, Бокл данас мало цењен. Одиста, човек да се зачуди кад чита, у данашњих енглеских позваних судија, овакве оцене: Бокл „није имао укуса, нити много суда“, али је имао „добар део предрасуда“. Или: „он је скоро потпуно био под утицајем и влашћу оног неинтелигентног иконоклаза и антисупернатурализма XVIII и раног XIX века“. Или: „специјалисти по разним струкама гледаће на њ више као на бриљантног аматера него као на правог научника“. Или: „не може се баш рећи да је

Бокл потпуно схватио значај историског метода“; итд.*) Али данас је таква мода; доцније ће Бокл понова доћи до цене и признања, сигурно.

Наши су волели Бокла из више разлога. Најпре, што је био слободоуман; после, што је решавао и улазио у крупне проблеме; напоследку, и његов живот и начин рада могао им је изгледати симпатичан или импоновати. То што је он, као дете од дванаест тринаест година измолно у оца да га извади из школе, па ће он сам по својој вољи читати и учити; што је сасвим сам, и без ичијег упутства, него просто вођен својим рано сазрелим погледима, јаком вољом и лепим одушевљењем, жудно улазио у науку, боље рећи у све науке, пошто је он за све њих имао пробуђеног интереса и научне радозналости; што се одмах окружио књигама, још врло млад створио себи огромну библиотеку, и давао годишње по три стотине енглеских фуната на набавку књига; што је из сваке књиге правно извод и за сваку своје личне примедбе; што је, кад још ништа није био написао, цео учени Лондон знао за њега као за једног *monstrum scientiarum*, — све те црте, тако енглеске по стилу и размерама, морале су изгледати високе, завидне и недостижне нашим даровитим младим људима с краја прошлога века, који су једва називали прве научне видике, а на својој ђачкој полици имали махом уџбенике, или књиге добијене као награду „за одличан успех и примерно владање“. Уз то његова рана смрт, и трагична судбина да тако много почне и да све остави у траљама и једва почето — све је

*) *Saintsbury*, A short history of English literature, 1916, 764; *Stephen*, National Biography s. v. Buckle.

то могло изазвати нарочите симпатије и нежности у нас. Код *Виле* као да се ипак Боклово слободоумље највише допало, пошто је узела баш оне главе из њега које се том цртом одликују.

Преводилац Боклов у *Вили* није много разумевао свог аутора. Ко је то био, не види се — потписано је само слово *S.* —; главе које су преведене не налазе се у књизи Г. Мијатовића да би се могло сигурније помислити да је он преводилац. Ипак изгледа да је с енглеског превођено, пошто код појединих израза стоје у заградн енглеске речи; колико је преводилац знао енглески, види се што је „the old institutions“ превео са „стара начела“ (1866, 284). Примедбе испод текста, које су код енглеског научника врло развијене и богате, преводилац је потпуно изоставио, што је сасвим разумљиво кад се ствар публикује у листу а не у књизи. Али, што је мање разумљиво, он је на више места знатно скраћивао сам текст, на штету излагања и често смисла. Бокл нпр. чини поређење енглеске револуције и француске Фронде. Једна од основних ствари у тој паралели то је што су вође прве били све људи нижег порекла, а вође друге скоро увек племићи. Бокл онда даје једну дугу листу енглеских имена и казује код сваког његово занимање, па онда даје листу француских имена и уз њих све њихове племићске титуле. Наш преводилац задржи француска имена, али изостави *све* титуле, а енглеску листу изостави *целу*, и имена и занимања, тако да читалац изгуби сву разлику ове две револуције коју је енглески историчар нарочито хтео да истакне (пор. Вила 1867, 784, 799; Бокл II књ. 3. гл.). Уз то, француска имена рђаво су забележена: „Нуарму“ место „Ноармутије“, „Еспинанс“ место „Ести-

сак" (стр. 799). Или је забележено: „к. Марсељак, г. Понс и гр. Флекс“, што треба да значи кнегињу Марсиљак, *gоспођу* де Понс, *графину* де Флекс (стр. 814). Главно је било превести у јужном наречју и рећи „инглиски“ место „енглески“, а ко вас пита за тачност имена и прецизност титула?....

То је, ето, што је *Вила* доносила из светске науке.

(Српски Књижевни Гласник, Н. С. IV 1921, 16, септ. и 1 октобар).

СВЕТОМИР НИКОЛАЈЕВИЋ

I

Политичар и дипломат, председник министарства и посланик у Атини, оснивач Друштва св. Саве и Друштва Стевана Дечанског, слободан зидар и члан Међународног Парламентарног Савеза, Николајевић је прво и најдуже био професор књижевности и књижевник, и ми се овде желимо задржати само на његовој професорској и књижевничкој кариери и раду.

Рођен 27 септембра 1844, у селу Радуши округа ваљевског, Николајевић изучи основну школу у Ваљеву, а средњу у Шапцу и Београду. Седми, завршни разред гимназије сврши у првој београдској гимназији 1863; школски су му другови Стеван Д. Поповић министар просвете и педагог, професор Клерић, Димитрије Дукић преводилац познате историје Иловајскога, просветни добротвор Димитрије Стаменковић, и најпосле онај који је најчувенији из те генерације, Светозар Марковић. Лицеј је баш те године био претворен у Велику Школу, и Николајевић се уписа у њу, и слушао предавања две године, до јуна 1865. Послат тада као државни питомац на страну, он учаше најпре на универзитетима у Цириху и Берну, по том у Берлину, нешто у Брислу, најпосле у Паризу и Лондону, и остаде на страни од прилике шест година. Велико је чуђење и дивљење било у ондашњем прими-

тивном Београду, — како нам је причао један савременик — кад се дознало да је Николајевић послат „чак у Лондон“ да учи школу. И раније је било случајева (Милан Кујунџић) да који наш студент дође до енглеске престонице, али као да се дотле није десило да се неко нарочито упути тамо на учење. Изгледа да је Николајевић после тога тражио да посети Рим, и да је то и добио.

Подробности о учењу Николајевићеву на страни нису нам познате, али како су, у то време, млади људи који су толико година били на страни, а нарочито они који су учили у Енглеској, били врло ретки, то је природно да је Николајевић, по свом повратку у отаџбину (1871), одмах уживао велики глас. Одмах је био и сматран као кандидат за наставника Велике Школе. Судећи по ономе што сам о себи каже у краткој биографској белешци при избору за академика (Голишњак I), он је био послат на страну „да специјално изучава *историју* и њој помоћне науке“, али је он оставио историју и прешао на књижевност. Катедра књижевности била је у време његова повратка заузета и Николајевић је морао извесно време причекати да се она упразни; за то време служио је као писар у Министарству Просвете. Априла 1873, Стојан Новаковић оде за министра просвете у Ристићеву кабину; као министар, он одмах изврши и једну јачу реформу Велике Школе, и, поред осталог, од катедре словенске филологије која је дотле обухватала и књижевност, и коју је Новаковић дотле сам и држао, он издвоји катедру историје опште књижевности. Ову последњу заузео Николајевић с јесени 1873, најпре као суплент (указ од 13 јула 1873) а годину дана доцније као професор (24 јуна 1874). С

малим прекидом — марта 1887 постао је за мало председник општине у Београду на којем је месту био свега два три месеца — он је остао на тој катедри до 1890, кад је (15 јуна) пензионован. Доцније се опет враћао на катедру, за мало и с прекидом: први пут од 20 јуна 1892 до 24 јуна 1893, и још једанпут од 19 октобра 1894 до 18 јула 1895, али овога пута је узео једногодишње одсуство и на катедру су после дошли други.

Први ђачки нараштаји који су слушали Николајевића били су, како уверавају, одушевљени њиме, и волели га мимо друге. Они су у њему гледали не сувог филолога него књижевног историчара који сматра своју науку као чисто књижевну дисциплину. Они су у њему гледали свестраног познаваоца свих страних књижевности, нарочито западних и старих класичних; и доиста „он је одједанпут и први упознао наше студенте с једним великим бројем туђих књижевника“, — како се онда приватно говорило —, што је значило много. Они су га још нарочито ценили као говорника, као човека речита, који је имао полета у говору, и њима је могло бити пријатно кад је он грмео с катедре у свом мушком баритону. Уз то, он је био слободоуман, и ђаци су то особито волели: њима је он изгледао онако од прилике као цириншки професор Јован Шер, чију је *Историју ошшће књижевности* Новаковић био превео, баш у то доба (1872—1874).

Кад је предавао нама, мојим друговима и мени, крајем осамдесетих година, Николајевић је чинио на нас сасвим други утисак. До душе, ми смо га слушали и раније, док још писмо били ђаци Велике Школе. Почетком осамдесетих година, Николајевић је држао један курс јавних

предавања, *Пред Шекспиром*; то је било на првом спрату капетан Мишина здања, десно, из авлије, у соби бр. 41; било је доста света, и сем ђака било и дама; а ми смо као гимназијалци долазили на та предавања, и уживали смо у њима. Али кад смо се уписали у Велику Школу, ми тога уживања код Николајевића нисмо више имали. То је било прво зато што су нам његова школска предавања изгледала сувља и блеђа (она су управо била сасвим сува и бледа) него она јавна која смо као деца посећивали; друго, зато што их он није много држао. Сваке године, Николајевић је само почињао предавања, и после извесног краћег времена престајао с њима. У првој години, примера ради, предавао нам је грчку књижевност, и дошао с њом не даље од Хесиода (*Дела и дани*), па престао. У другој, почео је понова исти курс, и опет на истом месту стао. У трећој, није уопште држао часове, пошто је отишао за председника у општину. У четвртој, понова је почео грчку књижевност; овога пута прешао је Хесиода и отишао и даље, до трагичара и историчара, и предавања су трајала дуже, цео семестар. Али ми смо већ били пред завршним испитима; времена није много остало да се у предавањима обухвати цео предмет; и кад сам већ о томе почео говорити, да кажем како смо из те ситуације изишли. Ми се решимо да предложимо свом наставнику да не предаје више, него ћемо ми само држати колоквије код њега, сваки из по једне читаве књижевности: један из грчке, други из латинске, трећи енглеске итд. Николајевић је изгледао врло срећан кад смо му то предложили. Смејао се, одобравао гласно; у једном широком гесту превлачио руком преко лица, преко браде и

по својој разбарушеној коси; био врло задовољан, очевидно. Јер је Николајевић, тада већ, почео јако да занемарује школу. Као што је неко тада приметно, Николајевић би долазио у школу свако јутро, свратио би у професорску канцеларију где су биле новине, разговарао би и дискутовао с колегама који су дошли да држе часове, и пошто би дао довољно доказа да је здрав, и чак да има тема за разговор, да му дакле ништа не смета да предавање одржи, он после подне не би дошао да га, према објављеном распореду, одржи.

Николајевић је доживео у главном све части које припадају књижевној и научној кариери. На предлог Алексе Спасића и Нићифора Лучића, он је јануара 1874 — тада је био још суплент — постао редован члан Српског Ученог Друштва. Од 30 децембра 1874 до 22 априла 1875 био је члан књижевно-уметничког одбора К. С. Народног Позоришта, који данас не постоји а био је врло користан. Новооснована Чупићева задужбина позове га септембра 1877 да реферире о Туроманову преводу Демостена; он написа реферат, који би штампан 1878 у *Годишњици*; новембра исте 1878 године написа есеј о Тациту за часопис друштва, и јануара 1879 би једногласно изабран за члана одбора задужбине. Као министар просвете, Новаковић основа Главни Просветни Савет 1881, и Николајевић би одмах (16 априла) постављен за ванредног члана. Коларчева задужбина изабрала га је 14 јуна 1885 за члана одбора. Чим се основала С. К. Академија, он је одмах (1887) њен редовни члан, међу првима. Почетком школске године 1889 изабран је за ректора Велике Школе. Не само друштва и установе, него су и све угледне или угледније тадашње редакције књижевних и

научних листова — *Отаџбина*, *Годишњица*, *Просветни Гласник*, *Рад*, *Српске Илустроване Новине*, — примале радо Николајевићеве радове. „Редакције свих часописа — рекао је једанпут Г. Владан Ђорђевић (*Отаџбина* VII, 731) — сматрале би за срећу да који од његових радова донесу“. У доцнијим, млађим друштвима и редакцијама, оним из деведесетих година и даље — С. К. Задруга, *Дело* и друга — Николајевића у главном нема; само је још у *Брстџу*, чији је и оснивач, *Бранкову колу* и *Колу*.

Али Николајевић није дуго активно учествовао у друштвима и редакцијама у којима је био члан. Као год у школи, тако и уопште у овом уже просветном раду, — остављам на страну патриотска и хумана дриштва, у која је доцније улазио — Николајевић је убрзо показао индиферентност према пословима ове врсте. Он нема ни једне расправе у *Гласнику* Српског Ученог Друштва којем је члан од 1874 па све до краја (1891). На састанке Чупићеве и Коларчеве задужбине није годинама долазио. Своју академску приступну беседу — *О реформи у Византији VIII и IX века*, држану 1888 године — није никако штампао. Од прилике у оно доба кад је изгубио ревност за школски рад, изгубио ју је и за остали рад на просвети. Као да је најживља била његова активност од 1875 кад штампа свој први рад, до 1887 кад први пут оставља катедру. Тад највише и пише (његови главни есеји падају у то време); тад са својим друговима оснива часопис *Рад* (1881); тад издаје *Листине*; тад је и неко извесно његово кретање у Српском Ученом Друштву (од 28 јануара 1883 до 24 јануара 1884 он је председник одбора философских и филолошких наука у њему); тад избор за члана Академије.

Што је Николајевић попустио у ревности за школу, просвету и књижевност, кључ томе треба тражити у оној општој болести наших људи краљ Миланова времена — у политици. Цео је свет тада улазио у политику, и она их је, привлачна како је била, толико вукла себи да су они морали све друго остављати ради ње. Врло фини умови — као нпр. Андра Николић — остављали су тада књижевност и науку ради политике. А она је, као што је познато, крхала људе и учинила да пропадне оно што је у њима најбоље; последица тога било је и то што је књижевност остајала у рукама слабијих. Лепо би се поглавље дало написати о односу између књижевности и политике у нас; ја, наравно, нећу сад у то улазити, већ ни због тога што ми повод за то није врло zgodан. Овај навод из Меколија каже, у осталом, кратко оно што бих ја дуже рекао. „Да један човек — каже Меколи, који је био и политичар и књижевник — пред којим стоје отворена два пута, један ка књижевности а други ка политици, и који има наде да ће се одликовати у једном или другом; да тај човек изабере политику а остави књижевност, — то ми изгледа безумље“.

Ушавши у политику, Николајевић се примао разних служба. Поменули смо његово председниковање у општини 1887. Даље: — од 24 јуна 1893 он је државни саветник; од 12 јануара 1894 министар унутрашњих послова; од 21 марта до 15 октобра исте 1894 председник је министарства; од 18 јула 1895 понова државни саветник; од 16 јануара 1903 посланик у Атини, док није, после догађаја од 29 маја, пензионан 4 октобра исте године, и у пенсији остао све до смрти, 18 априла 1922.

То га је, наравно, одвлачило од књижевности. Ипак, он се њој враћао у више махова, ма да са прекидима од дужег низа година. Први пут у пенсији, он пише своје *Козерије* (1891). Као посланик у Атини, он се интересује за новогрчку књижевност; плод тога интересовања је *Приповејка у Грци* (1905). Године 1889 основан је Међународни Парламентарни Савез. Пацифист како је био, Николајевић се заинтересова за тај покрет. Године 1896 он присуствује једној од годишњих конференција Савеза у Пеншти и чини излет на Ђердап заједно с члановима конференције. Међу овима је била и бароница Сутнер, позната агитаторка пацифистичког покрета, и Николајевић остаје „очаран“ беседом коју је она на том излету одржала. У јануару 1897 образује се у Нишу српска скупштинска група овога Савеза, са задатком „да ради на усвајању изборнога судства за расправљање међународних спорова“. Група је бројала преко стотину наших посланика, али је њена активност била „кратког века“. Ипак, на деветој конференцији Савеза, у јулу 1899 у Кристијанији, учествовала су два представника групе, Николајевић и бивши министар Светозар Гвоздић. Тад је Николајевић имао прилике да посети Скандинавију, и због ње понова се вратио писању. По други пут у пенсији, он је од 1908 до 1910 написао своје путне белешке *Из Скандинавије*. Уз то, Николајевић је у овом времену писао још ствари али које не спадају ближе у књижевност.

II

И ако из генерације која је сва још у школским, шта више гимназиским скамијама почела да пише, Николајевић се у књижевности јавља доцкан, скоро да кажемо врло доцкан.

Ми не налазимо његова имена међу сарадницима ни *Лицејке*, ни *Данице*, првог *Јавора*, *Виле*, *Майице*, ни *Лейтхойса* (он у њему уопште није писао), нити других омладинских и осталих листова у којима су његови вршњаци у велико радили, — колико бар ја знам. Кажу да је око 1870 године писао извесне чланке у Ригерову листу *Die Post*, и негде опет, ваљда у исто доба, један чланак о Лужичким Србима, које је походно.

Први његов рад за који позитивно знамо, то је *Леди Монтегијева о Србији у Отаџбини* Г. Владана Ђорђевића 1875. Леди Марија Вортли Монтеги путовала је почетком XVIII века по истоку, и у својим *Писмима* госпођи Хјуст и другима, која су позната као угледно дело у енглеској књижевности, писала је, поред осталог, и о Србији; два су писма њена из 1717 из „села Београда“ (Belgrade village). Познавши се с тим делом ваљда у Лондону, Николајевић га је приказао српској публици. Добро је и учинио; треба и данас обраћати пажњу на ту књигу. Исте године, он је у истом листу штампао чланак *О сѣпојицизму у римској држави*; то је светосавска беседа ученицима.

После ових првих радова, који су у осталом само у извесном степену из праве његове струке, Николајевић почиње писати ствари непосредно из ње. Историју светске књижевности није написао, вероватно и зато што су ђаци, већ у прво његово време, имали један добар уџбеник у Новаковићеву Шеру. Али је ушао у писање есеја. Најпре би штампан *Тацит* (1878), затим *Јулија* (1881), серија предавања *Пред Шекспиром* (1882), *Шекспиров „Јулије Цезар“* (1882),*) *Бајрон* (1885), *Монтескије* (1887).

*) Чланак (Рад, 1882) изашао је у облику књижевног прегледа, и носи, или се може сматрати да носи, наслов „Цезар и Брут“; ми му овде дајемо прикладнији наслов

Николајевић је један од првих, ако не први, који је своје есеје растурене по листовима сабрао у књиге. То су његови *Листћићи* — име је постало у неком виду популарно, и узео га је Г. Нушић за свој познати спис — управо *Листћићи из књижевности*, две свеске, 1883 и 1888. Ту су ушли есеји које побројасмо, сем онога о Цезару. Серија *Пред Шекспиром*, — која је била преглед светске књижевности и културе до Шекспира, с једним уводом, — разбијена је тада на више делова: *О вештини*, *Ариосто*, *Тасо*, *Камоенс*, при чему су извесни делови серије изостављени. Ово последње је и добро учињено, јер су одиста ти делови — стање наука у времену Препорођаја, уметност тога доба и др. — слаби и представљају један овлашан и неоригиналан преглед.

Листћићи су главни рад Николајевићев. У својој малој *Југословенској књижевности*, ја сам их назвао „пријатним популарним студијама о неколиким највећим светским писцима“, и држим да је оцена тачна. Ко хоће да добије прва обавештења о овим писцима, може с коришћу прочитати Николајевићеве есеје, и читање му, по начину излагања, неће бити непријатно.

Ближа оцена књиге састојала би се у овом.

За своје време, писац *Листћића* је био довољно версиран у литератури свога предмета; он нпр. наводи Гервинуса, Халама, Хетнера, Тена (1878, у *Тацитџу*), Брандеса, кога он зове „гениалним критичарем Брандесом“, и сличне. Песнике и писце о којима је у том делу говорио, познавао је по властитом читању; о томе сведочи велики број преведених одломака којима су есеји прошарани, а и иначе се види. Његова читања била су, ваљда са изузетком Камоенса, по оригиналу, не по преводима. Николајевић је

знао доста језика: немачки, француски, талијански, енглески, латински, грчки, новогрчки, можда руски. Знају његову можда се што може приговорити; Туроман је нпр. у свом реферату о првој свесци *Листѿића*, чинио исправке и замерке за преводе из Тацитa, али коме он није чинио замерке кад се што тицало латинског и грчког? Ипак је то знање било добро. Сем свега овога, и стил Николајевићев има извесних привлачних особина. Он је жив, гдешто колорисан и ако с нешто реторике (видети карактеристику главне личности у Бајронову *Бауру*), има згоднијих аптитеза (видети паралеле: Тацит и Салуст). и, у оно доба нарочито, могао је често изгледати бриљантан и литераран. Николајевић је, у осталом, читао добре писце, стилисте и реторе, и могао из њих доста научити. То су све добре стране *Листѿића*.

С друге стране, оно што је главно и битно у књижевној критици оскудева у јачој мери у Николајевића. Праве критике, пуне књижевне и естетичке анализе, ја не налазим у *Листѿићима*. Оно што један критичар сам, по свом нахођењу, опази код песника о којем говори, то често одсуствује у њима. У њима има причања садржине појединих дела, има преведених одломака, има наведених туђих мишљења, и то обично хвата велики и највећи део есеја. Нешто критике има, али она је више описна, или узгредна и овлашна. Карактеристике су уопште казане конвенционално, тако да се лична нота критичарева много не види. У есеју о Бајрону, који је најдужи, врло често је све друго сем праве оцене: код *Ларе* дат је у ствари само садржај и карактер главне личности, ништа више; код *Кајина*, који има тако много оригиналних лепота и дубине, такође нема

правог суда и личне оцене. То је и код других песника и писаца. Изгледа да је Николајевић више хтео да прикаже песнике него да их оцени; резултат је извесна празноћа есеја. *Јулија* је нарочито празна.

Уз то се могу учинити и друге примедбе. Преведени одломци нису увек најбоље изабрани, и каткад се не види да ли су преведени зато што представљају примере књижевних лепота датога писца, или у циљевима неке описне критике. Што се стила тиче, он има доста афектације и неке старинске реторике лажног укуса. Фразе као: „најсилнија љубав слубљује се с најсилнијом тугом; не дирајте их, јер ће спојени чуда учинити“ (1, 141); — „може ли бити младости без љубави? ако и тог има на свету, онда је та младост болест; из ње се неће развити човек а најмање геније“ (1, 156); — и сличне, можете чешће наћи у *Листинићима*. Има и некоректности у стилу. Има их и у језику; то је и раније примећено (Туроман), а и само је одмах јасно („фамиљски“, „бђ“, „слађији“, итд.). Каква је транскрипција страних имена, може се видети по овим примерима: Петрарх, Махиавељи, Метастас, Кинет, Махбет, Фордсфорд, и др. (на својим часовима он је говорио: Сент-Беф).*) То су лоше стране *Листинића*, често крупне мане, и које човек не би очекивао.

Ја се опомињем како је једанпут приватно говорено о утиску који су *Листинићи* произвели у своје време. Николајевић је, рекло се, уживао врло велики глас док није написао *Листиниће*;

*) Некорекције у језику има нарочито у *Козеијама*; — „исчезнути“, „расчистити“, „отличан“, „поднебије“, „у васионој“, „инштикат“, „Цајс“ (место: Зевс), „његов“ м. „свој“ Срећом у путопису *Из Скандинавије* нема их; ту је, напротив, језик врло леп.

после њих, публика која је у њега јаче веровала, била је у јачој мери разочарана. У томе може бити истине. Николајевић је ту доиста дао мање него што би се могло очекивати.

Има једна црта у *Листини*ма коју треба нарочито поменути. То је слободоумље Николајевићево. Било да говори о Ариосту, било о Тасу, Бајрону, Монтескију или другима, Николајевић често истиче песнике и писце као неке нарочите заточнике за слободу, а оне који су им противни, као тиране. Он то чини сувише; читалац једнако наилази на ту идеју. Велике похвале које Николајевић даје писцима о којима говори често се односе баш на њихове слободоумне идеје и став, више него на књижевну вредност њихову. Човеку се чини покаткад као да чита Зечевића, и утисак није пријатан, *данас*. Наравно, онда, у време кад је Николајевић почео предавати (кад је писао, ствар је већ изгледала задоцнела), то је био општи укус времена. Он је био скоро приморан да тако пише. Онда се на књижевност гледало као на беспослицу — сви се сећамо *Универзитета естетике* и важности која је тој „идеологији“ давана — и Николајевић је, у жељи да подигне углед светских песника, морао истицати у њима позитивне заслуге бораца за политичке слободе. И његов чланак *О вештини* креће се у сличним напредним идејама које су тада владале; то је још Г. Владан Ђорђевић приметио кад је нападао расправу *Пред Шекспиром*.

Из извесних књижевних есеја дала би се саставити и трећа, посмртна свеска *Листина*. У њу би могли ући неки од ранијих есеја који нису ушли у серију, као и неки доцнији, или и засебна књижевна поглавља из путописа.

Други, такође важан рад Николајевићев, то су *Козерије из књижевне естетике*; приме-

ћујем одмах да наслови овог као и оног показују скромност: „листићи“, „козерије“, не „студије“, „есеји“, како се данас назива скоро сваки, и безначајан напис. Са *Козеријама* Николајевић је прешао у поље друкчије од оног у *Листићима*. Тамо је била историја књижевности, овде теорија књижевности и естетика. Истина, теорија књижевности наслања се природно на историју књижевности, и из ње извире, али то не значи да свако ко је версиран у овој мора бити и у оној. Уз то, теорија књижевности са естетиком била је слаба у Николајевићево време; она је у нас почела добро тек кад је Николајевић сишао с катедре. Колико је Николајевић био познат с њом, то се да одмах видети. Глава „шта је лепо“ (I гл.) не убеђује. Параграфи о разлици драме и епа (III гл.) јесу у главном формализам. Карактерисати лирску поезију као „поезију одушевљења“ (IV гл.) — карактеристика је лично Николајевићева*) — уско је. Најзад, Николајевић у овом раду, који је намењен поглавито „књижевној естетици“, врло често оставља то поље и враћа се на своје старо, на историју књижевности, на оно што је радио у *Листићима*. Мало мало па прекине говор о теориским питањима да сиђе у податке, чисте књижевно историске податке, о песницима и књижевним периодима. Тако он даје једну кратку серију грчких лиричара, скицу јеврејске књижевности, биографију Дамаскинову, што све може да буде лепо и корисно, али је екскурсија, ван теорије. И методи су често они којима се служио у *Листићима*: преведени одломци из свет-

*) „Ако бисмо се сад вратили на питање шта је лирска поезија, ја бих рекао да је она *поезија одушевљења*...“ (Курсив је Николајевићев).

ских песника, садржаји њихових дела — то испуњава *Козерије* исто као и *Листиниће*.

Ипак, и ако је теориска страна мање више промашена, *Козерије* нису без вредности. Вредност је која и у *Листинићима* у оном што није теориско. То су опет „пријатне популарне студије о неколиким највећим светским писцима“, као и онај ранији рад. Само ред није по писцима него по родовима књижевности. Омладина која је жељна првих књижевних знања може их с коришћу читати. Одломци из Дантеа. Омира, Виргила, Милтона, Макферсона, Исаије, Јеремије, Дамаскина; садржаји *Божанствене комедије*, *Едиџа*, *Медеје* — ствари су увек занимљиве и поучне. Вредна је помена паралела Платона и Аристотела и извод из *Поеџике* овога (VI гл.); што је то учињено по читању оригинала, то нарочито чини част писцу. Говор о црквеној поезији Византије (V гл.) први је у нас; Г. Гавра Манојловић писао је доцније.

Наравно, мане *Козерија* такође су исте као и *Листинића*. Нигде суда, нигде самосталне пишчеве критике, нити детаљне анализе лепота. После сваког лепог одломка из песника, таман кад очекујете да ће да вам се каже шта је лепо у њему, да вам се прстом укаже на сваки јачи детаљ као на елеменат лепоте уопште или елеменат датог рода (одломци се дају као примери патетичног, узвишеног итд.), а оно ништа од свега тога. Увек је само општа сумарна реч. Ово је „дивно“ — каже се —; ово је „описано омировском уметношћу“. Или: „нигде се не може наћи таквом вештином описано“, „никад људски језик није нашао подеснијих речи“. Или: „ни један од тих великих песника — реч је о Корнељу и другима — нема ни оне лепоте..., ни онолико природности и истине, ни онолико па-

тоса колико свег тог код Еврипида има“. Стално сте у искушењу да тражите од писца доказе за оно што тврди. И онај који сам осећа лепоте датог одломка жели да нађе њихову подробну и тачну анализу, а да не говорим о онима којима их треба просто показати да би их осетили и схватили. И стил је *Козерија* блеђи него у *Листићима*, и нема колорита који смо раније гдегде запазили*).

Ја бих као трећи важнији књижевни рад Николајевића узео његов путопис *Из Скандинавије*.

Чудно је што је Николајевић од онако незнатног повода као што је његово полумесечно бављење у Данској и Норвешкој дошао до тога да напише читаву књигу путописа о тим земљама. Објашњење се једино може наћи у томе што су га те земље очарале, и што је, будући под старост у пенсији, имао доста времена да пише. У суштини, то је његов извештај о конференцији у Кристијанији у којој је, како смо раније поменули, он учествовао. Али је он то развио у прави — ипак нешто сувљи — путопис. Изнео је историју Данске и Норвешке, географију, културне установе, описе вароши и места, све што чини предмет и одлику путописа. Има и рефлексииа о Србији, у поређењу са земљама које описује, и те су рефлексиие увек песимистичне. Има и лепих описа, нарочито у одељку о Данској: — полазак из Варнеминде (I гл.), невоље рибара са „гвоздене“ обале данске (I гл.), опис парка у Фреденсборгу (VI гл.). То знатно икупљује сувоћу „званичних“ ствари у књизи и приближује је правом књижевном путопису.

*) Има и ово место: „Ко је год кад љубио и у љубави несрећан био уживаће у песни *Сунце јарко*“. (I гл.).

Уз то, у овој књизи, има неколико поглавља посвећених књижевности и уметности. Још одмах по повратку с пута из Скандинавије, Николајевић је одржао једно јавно предавање (3 дец. 1900) *Хенрих Ибсен и најновији покрети у драмској књижевности*. Оно, у осталом, мало говори о Ибсену и више је општи поглед на норвешке прилике; има ту и једна мања скица о Бјернсену, с којим се, као и са Ибсеном, писац лично познао. Две године доцније (1902), он је написао занимљив есеј о једној Ибсеновој драми, — *Пер Гинт*. Али је тек у свом путопису *Из Скандинавије* дао пространије поглавље о скандинавској књижевности. Ту је потпун есеј о Ибсену (Норвешка, VIII гл.), у виду оних у *Листићима*; ту и помени о Бјернсену (Норвешка, III гл.) и скица о Брандесу (Данска VII гл.). И с уметничком критиком овде се Николајевић јавља. Глава о Торвалдсену (Данска, IV гл.) је занимљива и пријатна, као што су и рефлексije о уметности и правцима њеним, које завршавају ту главу, лепе и тачне. Има још глава о књижевности и уметности скандинавској.

Све то подиже вредност овога путописа.

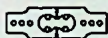
Додирнимо овлаш и два три ситнија чланка Николајевићева. Ко би рекао да се Николајевић интересовао за наше средњовековно немарство? Па ипак, он је написао један врло опширан чланак *О изучавању старе српске црквене архитектуре* (1880) у којем је са симпатијом излагао и карактерисао све који су нашу архитектуру проучавали или описивали, од Јоакима Вујића до Валтровића и Милутиновића. Николајевић је врло ретко писао о српским песницима и књижевницима, али му се десило да у *Једној грчкој песмарици о српском устанку* (1883) да корисне прилоге за проуча-

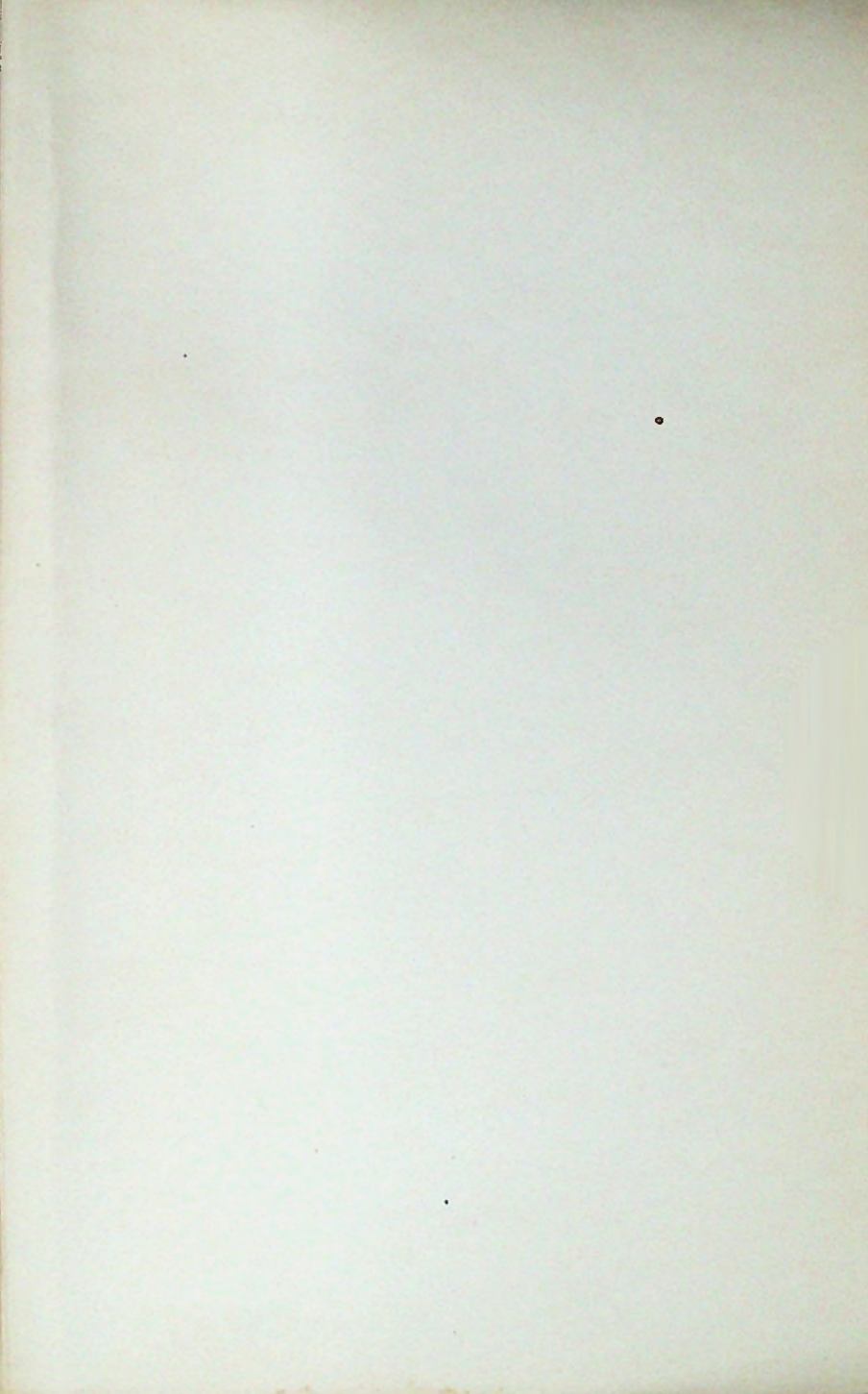
вање С. Милутиновића. Песмарица је штампана 1807 и могла је у неколико бити узор познатом спеву Милутиновића; Николајевић је приказује и пореди с овим, песму по песму. *К. С. Велика Школа* (1889) расправа је врло корисна. Она представља историју овога завода за првих педесет година. Са чланком старог Косте Бранковића, који обухвата само почетни период, она представља важан извор за историју Велике Школе. *Рига из Фере* (1889) је једно популарно јавно предавање о овом грчком родољубу и песнику, с кратким животописом и поменом његове поезије; оно је и пуно симпатија према Грцима којом се Николајевић увек одликовао. *Пријовейка у Грка* (1905) приказ је новогрчке приповетке, с пуно препричавања и навода, и са сумарном оценом; о Викеласу, који је доцније у нас превођен, има доста лепих речи. Више је реферата Николајевићевих такође вредно помена: — о неким преводима Демостена и Омира, о извесним делима Г. Г. Ч. Мијатовића и Драг. Илића.

У своје време, Николајевић је, као професор и као књижевник, имао извесну јачу и угледнију улогу у књижевности и просвети.

Данас, кад се о књижевности пише и на њој ради толико много и тако добро; кад су се стручне спреме веома обогатиле и јако развио прави оригиналан рад, књижевно дело Николајевићево изгледа танко и оскудно у многим погледу, као што и његов наставнички рад заостаје за радом данашњих наставника. То је напредак времена, и против тога нико паметан не може имати ништа.

(С. К. Гласник, Н. С. VI 1922, 16 мај).

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
"РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ"

ПО 821.163.41.09
ПОПОВИЋ П.
Из књижевности 3

ДЕСКИВАЦ

000004724

COBISS e